

CARTE
DE LA RÉPUBLIQUE DE
L'AZERBAÏDJAN

Pressée d'après les Documents Officiels.

par J. FOREST, Géographe

Échelle au 1:500.000

Signes conventionnels
● CHEF-LIEU de GOUVERNEMENT ou de TERRITOIRE
○ Chef-lieu d'Arrondissement ou de District
■ Ile inhabitée

— Limites des Gouvernements ou Territoires
— des Arrondissements
— Chemins impériaux
— Chemins de fer

FOREST

Édit. Géographe.

17, 19, rue de Buci, PARIS.

NAZİM MUSTAFA

**AZƏRBAYCAN
XALQ CÜMHURİYYƏTİ
İŞİĞİNDƏ**

*Araşdırmalar...
Məqalələr...*

Nazim Mustafa

**AZƏRBAYCAN
XALQ CÜMHURİYYƏTİ İŞİĞINDA
(1918-1920)**

113644

Araşdırmalar, məqalələr

*Milli Kitabxanaya misli üçün
hədiyyəsi*
N. Mustafa

Azərbaycan Milli
Kitabxanası

Bakı - 2018

Az 2
M 85

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularının əziz xatirəsinə həsr olunur

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin
10 yanvar 2018-ci il tarixli sərəncamı ilə 2018-ci il
Azərbaycan Respublikasında "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İli"
elan edilmişdir*

M 85 NAZİM MUSTAFA.
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti işığında (1918-1920)
Bakı, 2018, 256 səh.

Kitabda müəllifin 1993-2018-ci illərdə əvvəlcə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Milli Münasibətlər İnstitutunda, sonra isə Tarix İnstitutunda işlədiyi və hazırda Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanasında çalışdığı müddətdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünə aid tədqiqatlarının nəticəsi olaraq ərsəyə gələn elmi məqalələrinin, beynəlxalq konfranslarda etdiyi məruzələrinin və mətbuat səhifələrində işıq üzü görmüş bir sıra məqalələrinin mətnləri toplanılmışdır.

M 85 5.3.2.9.7 050302907-12
090-2018

Az 2

© Nazim Mustafa

MÜNDƏRİCAT

ELMİ MƏQALƏLƏR	5
1918-1920-ci illərdə İrəvan quberniyasında erməni təcavüzünə qarşı azərbaycanlıların mübarizəsi tarixindən	5
1918-1920-ci illərdə Qars vilayətində ermənilərin törətdikləri soyqırım (Azərbaycan arxivlərində saxlanılan sənədlər əsasında)	26
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə sülh danışıqları	37
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə milli-ərazi münaqişələri və qaçqınlar problemi	53
Diplomatik nümayəndə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevə qarşı Ermənistan hökumətinin həyata keçirdiyi cinayətin təfəsilatı	74
Azərbaycanın əsgər və zabitləri Türkiyə ordusunda	82
1918-1920-ci illərdə ermənilərin Cənubi Qafqazda və Qars vilayətində rüslərə qarşı törətdikləri terror və qırğınlar	86
1918-1920-ci illərdə Ermənistanın xüsusi xidmət orqanlarının Türkiyə və Azərbaycan əleyhinə fəaliyyətləri	94

Tariximizin şanlı və ibrətətamiz səhifəsi	111
Xalq Cümhuriyyəti dövründə qaçqınlar problemi ("Azərbaycan" (rusca) qəzetinin materialları əsasında)... 121	
Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycanın Ermənistandakı daimi nümayəndəliyinin fəaliyyəti..... 132	
Azərbaycanın Ermənistandakı ilk diplomatik nümayəndəsi Məhəmməd xan Təkinski	148
Diplomat Teymur bəy Makinski	156
1918-1920-ci illərdə Ağbaba və Şörəyel nahiyələrində ermənilərin törətdikləri soyqırımı	163
1918-1920-ci illərdə İrəvan quberniyası ərazisində azərbaycanlıların soyqırımı..... 179	
Türkiyə-Azərbaycan qardaşlığının tarixə qızıl hərflərlə yazılan səhifəsi..... 206	
Fətəli xan Xoyski	214
Nəsim bəy Yusifbəyli	219
Əlimərdan bəy Topçubaşov	224
Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti	229
Anadoluda ilk cümhuriyyətin qurucusu İbrahim bəy Cahangirov (Cihangiroğlu)	233
Hacı Abbas oğlu Kərbəlayi Məhəmməd ağa	245

ELMİ MƏQALƏLƏR

1918-1920-ci illərdə İrəvan quberniyasında erməni təcavüzünə
qarşı azərbaycanlıların mübarizəsi tarixindən

1918-1920-ci illərdə erməni silahlı qüvvələri İrəvan quberniyası ərazisində azərbaycanlı əhaliyə qarşı kütləvi qırğınlar törətmiş, soyqırımı və etnik təmizləmə həyata keçirmişlər. Məqalədə həmin illərdə İrəvan Müsəlman Milli Şurasının fəaliyyətindən. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin və Osmanlı Türkiyəsinin azərbaycanlı əhalinin erməni işğalçılarına qarşı mübarizə aparması üçün göstərdikləri maddi və hərbi-siyasi yardımlardan bəhs edilir.

***

Ermənilərin 1918-1920-ci illərdə İrəvan quberniyası ərazisində azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı və azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinin silah gücünə darmadağın edilməsi bərdə həmin dövrün arxiv sənədlərində və dövrü mətbuatında kifayət qədər materiallar öz əksini tapmışdır və bir sıra tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Lakin erməni işğalına qarşı azərbaycanlıların mübarizəsi tarixindən bəhs edən araşdırmalar yox dərəcəsinədir.

Ermənilərin və onların havadarlarının I Dünya müharibəsi dövründə Şərqi Anadoluda müstəqil erməni dövləti yaratmaq niyyətlərinin baş tutmamasından və Rusiyada 1917-ci oktyabr çevrilişi nəticəsində rus qoşunlarının Türkiyə torpaqlarından geri çəkilməsindən sonra İrəvan quberniyası ərazisində erməni dövləti yaratmaq ideyası gündəliyə gəlmişdi.

İrəvan quberniyasında azərbaycanlılara qarşı erməni silahlı dəstələrinin törətdikləri kütləvi qırğınların ilk mərhələsi 1917-ci ilin sonu, 1918-ci ilin əvvəllərini əhatə etmişdir.

1917-ci ilin dekabrın 5-də Ərzincanda Cənubi Qafqaz Komissarlığı ilə Türkiyə hərbi komandanlığı arasında barışıq sazişi imzalandıqdan sonra rus qoşunlarının Şərqi Anadoludan özbaşına geri çəkilməsi prosesi başlanmışdı. 1918-ci il fevralın 12-də türk ordusu ermənilərin Şərqi Anadoluda törətdikləri qırğınlara dözməyərək əks hücum keçmişdi. Qafqaz cəbhəsində Türkiyəyə qarşı vuruşan erməni əsgər və zabitləri əllərində silah türk-müsəlman əhaliyə qarşı kütləvi qırğınlar törədərək Cənubi Qafqaza çəkilirdilər.

Ermənilərin hazırda "Qərbi Ermənistan" adlandırdıqları Şərqi Anadolu ərazilərindən həmin dövrdə 260 minə yaxın erməni qaçqınları Cənubi Qafqaza gəlmiş, əsasən İrəvan quberniyasında özlərinə sığınacaq tapmışdılar¹. Bütün bunlar ermənilərin İrəvan quberniyasında azərbaycanlı əhaliyə qarşı etnik təmizləmə siyasətini reallaşdırmağa şərait yaratmışdı.

Hələ 1917-ci ilin mayında erməni burjuaziyasının liderləri milli hərbi hissələrin yaradılmasına başlamışdılar. Bu məqsədlə Petroqrada xüsusi nümayəndələr göndərilmişdi ki, erməni əsgərlərinin digər cəbhələrdən geri çağırılıb Qafqaz cəbhəsinə göndərilməsi üçün müvəqqəti hökumətdən razılıq alsınlar. 6 ay ərzində Qafqaza 35 min erməni əsgəri gəlmişdi və onlara çoxlu könüllülər də qoşulmuşdu. 1917-ci ilin noyabrında Erməni Milli Şurası da Qafqaz cəbhəsi komandanlığından erməni korpusunun yaradılmasına xüsusi icazə almışdı². Qafqaz diviziyasının sabiq komandanı Tomas Nazarbekyanın komandanlığında erməni korpusu formalaşdırılmışdı. Korpusun komissarı daşnak partiyasının başçılarından olan Dro (Drastamat Kanayan) təyin edilmişdi. Erməni korpusu üç diviziyadan ibarət idi. Birinci diviziyaya general Mixail Aresov, ikinci diviziyaya əslən uduin olan polkovnik Movses Silikov, Türkiyə ermənilərindən təşkil edilmiş üçüncü diviziyaya isə general Andranik Ozanyan komandanlıq edirdi³.

1917-ci ilin dekabrında Tiflisdə Erməni Milli Şurası ilə tərkibi yalnız daşnaklardan ibarət olan Xüsusi komitənin birgə iclası keçirilmiş, Erməni korpusunun tamamlanması və hərbi səfərbərlik həyata keçirilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdi. Bu vəzifələrin icrası üçün İrəvan Erməni Milli Şurasının sədri Aram paşaya (Aram Manukyan) xüsusi səlahiyyət verilmişdi. Dekabrın 18-də Aram və Dro İrəvana gəlmiş, ayın 24-dən etibarən hərbi çağırışı həyata keçirilmişdi⁴.

Yeni formalaşdırılan erməni silahlı dəstələri Türkiyədən qaçıb gələn erməni qaçqınlarını məskunlaşdırmaq üçün ilk növbədə İrəvan

ətrafında əlverişli ərazilərdə yerləşən azərbaycanlı kəndlərinə hücumlar edirdilər. Azərbaycanlı əhali isə ciddi şəkildə erməni silahlı dəstələrinə müqavimət göstərirdi. Şərqi Anadoludakı erməni könüllü dəstələrinə qoşulmaq üçün təşkil edilən silahlı dəstələr güzərgahları üzərindəki azərbaycanlı kəndlərinə hücum edir, talançılıqla məşğul olurdular. Ermənilərin hücumlarına son qoyulması üçün İrəvan-Culfa dəmiryol xəttinin üzərində yerləşən azərbaycanlı kəndlərinin əhalisi Reyhanlı, Qəmərli, Şirazlı, Dəvəli dəmiryol stansiyalarında özünümüqavimət dəstələri yaratmış, erməni dəstələrinin həmin istiqamətdə hərəkətlərinin qarşısını almağa çalışırdılar. Vedibasər nahiyəsində yaşayan kürdlər də azərbaycanlılarla birgə ermənilərə qarşı müqavimət göstərirdilər.

İrəvan quberniyasında erməni vəhşiliklərinin qarşısını almaq məqsədilə İrəvan Müsəlman Milli Şurası ciddi fəaliyyət göstərirdi. Milli Şuranın sədri Əli xan Makinski, katibi isə Cabbar Məmmədzadə idi.

Lakin 1905-1906-cı illərdə olduğu kimi, həmin dövrdə də erməni mətbuatı hay-küy qaldırırdı ki, guya qaragürh türk-müsəlman əhalisi erməniləri öldürür və hakimiyyət orqanlarına təbə olmaq istəməirlər

1918-ci il yanvarın 20-də İrəvan-Dəvəli-Şahtaxtı-Bayazid istiqamətində hərəkət edən 4-cü erməni polku Dəvəlidə qırğını törətmiş, sağ qalan əhali qaçaraq qonşu Avşar kəndinə sığınmışdı⁵. Yanvarın 23-də erməni korpusunun batalyonunun Qaralar kəndinə hücumu azərbaycanlıların ciddi müqaviməti ilə qarşılaşmış, batalyon komandiri və üç əsgər öldürülmüş, üç erməni də yoxa çıxmışdı. Quberniya komissarı Dronun başçılığı ilə erməni və müsəlmanlardan ibarət qarışıq komissiya hadisə yerinə gəlmişdi. Vedibasər Milli Şurasının başçıları ilə İrəvandan gələn nümayəndələr arasında dərhal danışıqlara başlanılmışdı. Vedibasər Milli Şurası aşağıdakı tələbləri irəli sürmüşdü: 1. Quberniyanın dövlət əmlakı ermənilər, tatarlar (türklər) və gürcülər arasında bərabər bölünməli; 2. Tatar (türk) korpusu formalaşdırılmalı; 3. İrəvanda tatar (türk) hərbi hissəsi formalaşdırılmalı⁶.

"Horizon" qəzeti 1 fevral 1918-ci il tarixli sayında yazırdı ki,

⁵ Yəni orada, c. 36.

⁶ Ermənistan Milli Arxivı, fond 222, siyahı 1, iş 24, 3-cü hissə, vərəq 441: Bax: Zorabjan Ədik, göstərilən əsəri, c. 36-37.

¹ История армянского народа. Ереван: ЕГУ, 1980, с. 285.

² Зорабян Эдик. Шарур-Нахичеван в 1918-1919 гг... Ереван: ЕГУ, 2012, с. 22-23.

³ Саркисян Ерванд. Экспансионистская политика Османской империи в Закавказье: накануне и в годы первой мировой войны. Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1962, с.337.

⁴ Зорабян Эдик, göstərilən əsəri, c. 29-30.

İrəvandan hadisə yerinə gələn erməni-müsəlman barışdırıcı komissiyası vəziyyəti öyrəndikdən sonra müsəlman nümayəndələr vedibasarlardan tərəfinə keçmişdilər⁷.

Erməni tarixçisi Edik Zöhrabyan bu məsələyə münasibət bildirərək yazır ki, Vedibasar müsəlmanlarının İrəvanda tatar korpusu və hərbi hissəsinin yaradılması tələbi onların pantürkçü maraqlarından və İrəvanı türk şəhəri hesab etmələrindən qaynaqlanırdı⁸.

"Horizon" qəzeti həmin sayında yazırdı ki, ermənilərlə türklər arasında müharibə gərginləşib, Uluxanlı ətrafı ilə birlikdə xeyli türklərlə əhatə olunmuşdur və onlar erməniləri öldürəcəkləri ilə təhdid edirlər. Ermənilər isə dəmiryolçuları türklərə köməklik göstərməkdə ittiham edirlər.

"Horizon" qəzeti 4 fevral tarixli sayında isə yazırdı ki, türklərlə ermənilər arasında müharibə şiddətlə davam edir, hərbi əməliyyatlar Uluxanlı stansiyasına yaxınlaşır, türklər stansiyanı qanlı meydana çevirmək istəyirlər⁹.

Erməni mətbuatı bu cür xəbərlər yaymaqla quberniyada milli zəmində gərginliyə müsəlmanların bais olduqları fikrini formalaşdırmaq və özünümüdafə tədbirləri adı altında silahlı hücumlara zəmin yaradırdılar.

5-8 fevral 1918-ci il tarixində İrəvan şəhər Dumasının binasında erməni-müsəlman qurultayı keçirilmişdi. Qurultaya rusların və kürdlərin təmsilçiləri də dəvət edilmişdilər. Ümumiyyətlə, qurultayın 7 iclası keçirilmişdi. Qurultayın sonunda Millətlərarası Şura yaradılmış, həmin şuraya anarxiyaya son qoyması üçün erməni-tatar (türk) hərbi hissəsinin formalaşdırılması vəzifəsi həvalə edilmişdi. Fevralın 9-da Millətlərarası Şuranın ilk iclası keçirilmiş, erməni-tatar (türk) hərbi birliyinin formalaşdırılması üçün hərbcilərdən ibarət komissiya

yaradılmışdı¹⁰. Əslində, erməni-tatar (türk) hərbi birliyinin yaradılması daşnakların ideyası idi və qanlı əməllərində müsəlmanların iştirakı bəzədə rəy formalaşdırmaq istəyirdilər.

Fevralın 12-də Cənubi Qafqaz Komissarlığından Məmmədyusif Cəfərov, Xaçatur Karçiqyan və Şalva Alekseyev-Messievin iştirakı ilə nümayəndə heyəti İrəvana gəlmiş, Millətlərarası Şuranın bir neçə iclaslarında iştirak etmişdi. Müsəlman təmsilçilər ərzaqla təminat məsələsində ciddi problemlər yaradıldığını bildirmişlər. İrəvan quberniyasının ərzaq komitəsinin sədri Zilo xan Makinskiyə müəyyən səlahiyyətlər verilmişdi.

Erməni tarixçisi Edik Zohrabyan iddia edir ki, guya türk ordusunun Əzruruma yaxınlaşması xəbərini alan müsəlmanlar Osmanlı ordusunun önünü açmaq üçün üsyan qaldırmışlar¹¹. Əslində isə erməni silahlı qüvvələri Osmanlı ordusunun əks-hücum keçməsinə bəhanə edərək iğtişaşlar törətmək yolu ilə İrəvan quberniyasını türk-müsəlman əhalidən təmizləmək istəyirdi. "Aşxatank" ("Əmək") qəzeti "Qəmərlidə toqquşma" başlıqlı məqaləsində yazırdı ki, 1918-ci il fevralın 17-19-da erməni "özünümüdafə dəstələri" Qəmərli şəhərinin türklər yaşayan hissəsini tamamilə viran qoymuşlar¹².

Bundan sonra erməni silahlı dəstələri bölgənin ən böyük kəndi olan Uluxanlı ələ keçirmək üçün hazırlıq görməyə başlamışdılar. Uluxanlılılar isə qəsəbənin ətrafında səngərlər qazaraq ermənilərin hücumuna qarşı güclərini səfərbər etmişdilər. Uluxanlılılar hətta kəndin üzərindən uçan aeroplana ekipajı ilə birlikdə ələ keçirmişdilər¹³. Fevralın 22-də Dronun komandanlığında erməni silahlıları Uluxanlıni mühasirəyə almışdılar. Ermənilər kəndin könüllü təslim olması üçün vəkil Q.Yengibaryanı və məşhur tacir Hacı Rzanı Uluxanlıya göndərsələr də, uluxanlılılar rədd cavabı vermişdilər. Bundan sonra Dronun əmri ilə toplar Uluxanlıni bombardman etməyə başlamışdı. Uluxanlılılar axşam saat 5-ə qədər mərdliklə vuruşmuşdular. Lakin onların silah-sursatı tükənmiş və çoxsaylı itki verərək kəndi tərk etmək

⁷ "Horizon" qəzeti, 1 fevral 1918-ci il. Vax: Зограбян Эдик, göstərilən əsəri, c. 39. "Horizon" ("Հորիզոն" - "Üfüq" deməkdir) qəzeti "Daşnaksutyun" partiyasının orqanı idi və 1909-1918-ci illərdə Tiflisdə erməni dilində gündəlik olaraq nəşr edilmişdir. Həmin vaxt qəzetin redaktoru sonalardə daşnak hökumətinin baş naziri olmuş Simon Vraşyan idi.

⁸ Зограбян Эдик, göstərilən əsəri, c. 37.

⁹ "Horizon" qəzeti, 4 fevral 1918-ci il. Vax: Зограбян Эдик, göstərilən əsəri, c. 39.

¹⁰ "Horizon" qəzeti, 13 fevral 1918-ci il. Vax: Зограбян Эдик, göstərilən əsəri, c. 41.

¹¹ Зограбян Эдик, göstərilən əsəri, c. 42.

¹² "Aşxatank" ("Əmək") qəzeti, 10 mart 1918-ci il; Vax: Зограбян Эдик, göstərilən əsəri, c. 43.

¹³ Зограбян Эдик, göstərilən əsəri, c. 44.

məcburiyyətində qalmışdılar. Ermənilər əvvəlcə evləri talan etmiş, sonra isə kəndi tamamilə yandırmışdılar ki, bir daha əhali öz evlərinə qayıda bilməsin. Dro bununla bağlı Tiflisdə göndərdiyi teleqramda yazırdı ki, Uluxanlıya hücum zamanı 9 erməni öldürülmüş, 32 erməni yaralanmışdır¹⁴.

Uluxanlının işğalından sonra Dronun komandanlığında erməni silahlı qüvvələri ətrafdakı bütün azərbaycanlı kəndlərini viran qoymuş, sağ qalan əhalini evlərindən didərgin salmışdı.

İrəvanda ermənilər arasında səfərbərlik həyata keçirildikdən sonra onlara silahlar paylanmışdı. İrəvan müsəlmanlarının nümayəndəsi Xəlil bəy Qasimbəyov quberniya komissarına müraciət edərək bildirmişdi ki, ətraf kəndlərdən çoxlu müsəlmanlar gələrək onlara da silah verilməsini tələb etmişlər¹⁵. Lakin onların bu tələbi yerinə yetirilməmişdi.

Erməni tarixçisi Edik Zohrabyan yazır ki, Uluxanlı rayonundakı 18-20 türk kəndlərini cəzalandırmaqla, ermənilər İrəvan şəhərində yaşayan türkləri bir növ "ayıltmaq" istəyirdilər ki, ermənilərlə dinc şəraitdə yaşasınlar¹⁶. İrəvan quberniyasını komissarı S.Torosyan Cənubi Qafqaz Komissarlığına göndərdiyi teleqramda yazırdı ki, fevralın 20-də günortə İrəvan şəhərində başlayan atışma çoxsaylı ölüm və yaralanma ilə nəticələnərək axşam saat 7-dək davam etmişdi. S.Torosyan qırğınların İrəvan şəhərində azərbaycanlı əhaliyə qarşı etnik təmizləmə həyata keçirilməsinin əsl səbəbini ört-basdır edərək yazırdı ki, guya qırğınlara səbəb üç versiya vardır: Birinci versiyaya görə, guya şəhərin türklər yaşayan hissəsində iki türk arasında dalaşma olmuş, bir türk digərini öldürmüş və bu da iğtişaşların başlaması üçün qığılcım olmuşdur. Digər versiyaya görə, atışma silahlı türklərlə dəmiryol vağzalında keşik çəkən erməni dəstəsi arasında baş verən toqquşmadan sonra başlanmışdır. Üçüncü versiyaya görə isə guya iğtişaşlar bazarda türk satıcı ilə erməni alıcı arasında baş verən toqquşmadan sonra bütün şəhərə yayılmışdır¹⁷. Göründüyü kimi,

¹⁴ Yəni orada. c. 52.

¹⁵ Yəni orada. c. 44-45.

¹⁶ Yəni orada. c. 46.

¹⁷ "Horizon" qəzeti. 22 fevral 1918-ci il. Вах: Зограбян Эдик. göstərilən əsəri. c. 45-46.

S.Torosyan hər üç halda İrəvan şəhərində qırğınların başlanmasında təqsiri türklərin üzərinə atmağa çalışmışdır.

Qırğınların ertəsi günü hələ ara-sıra atışmaların davam etdiyi vaxtda İrəvan quberniyası qoşunlarının komandiri polkovnik Pirumyan şəhər rəhbərliyinin, din xadimlərinin, erməni, müsəlman və rus milli şuralarının təmsilçilərinin iştirakı ilə müşavirə keçirmişdi. Müşavirədə şəhərdə hərbi vəziyyət elan edilməsi və hərbcilər və mülki şəxslər üçün ayrı-ayrılıqda hərbi-inqilabi məhkəmələr yaradılması qərarə alınmışdı. Mülki hərbi-inqilabi məhkəmənin tərkibi 7 nəfərdən - üç erməni, üç müsəlman və bir nəfər rus millətinin nümayəndələrindən ibarət təşkil edilmişdi¹⁸.

İrəvan quberniyasında baş verən hadisələri aydınlaşdırmaq üçün Tiflisdən gələn nümayəndə heyəti geri qayıtdıqdan sonra Cənubi Qafqaz Seyminin martın 2-də keçirilən iclasında məruzə etmişdi. Nümayəndə heyətinin başçısı Georqadze öz məruzəsində konkret faktlar gətirərək, İrəvan quberniyasında yalnız türk kəndlərinin dağıldığını qeyd etmişdi. Həmin iclasda müsəlman nümayəndələr İrəvan quberniyasında milli ədavətin və millətçiliyin qızışmasında "Daşnaksutyun" partiyasını itiham etmişdilər. "Daşnaksutyun" partiyasını təmizlə çıxarmaq istəyən erməni nümayəndələrinə Firudin bəy Kəçərlinin - "Əgər daşnaklar sülh tərəfdarı idilərsə, bəs onda onlar bu hadisələrin qarşısının alınması üçün nə iş görmüşlər" - sualına cavab verən olmamışdı. Şafiq bəy Rüstəmbəyov qərar layihəsinə aşağıdakı dəyişiklik edilməsini təklif etmişdi: 1.Erməni-tatar hərbi hissəsi buraxılsın. 2.Dro və Pirumov bütün işlərdən kənarlaşırılsın. Daşnak Xaçaturyan etiraf etmişdi ki, İrəvan quberniyasında dövlət mexanizmi məhv edildiyinə üçün təqribən 18 müsəlman kəndi yandırılmışdır. Müzakirələr nəticəsində qərarə alınmışdı ki, türklərin öz kəndlərinə qayıtmalarına köməklik göstərilsin, onlara hər cür yardımlar edilsin və istintaq komissiyası yaradılsın¹⁹.

Qaçqınlar problemi ilə məşğul olmaq üçün hələ 1918-ci ilin martında Cənubi Qafqaz Seymi nazdindəki Müsəlman fraksiyasının Qaç-

¹⁸ "Horizon" qəzeti, 23 fevral 1918-ci il. Вах: Зограбян Эдик. göstərilən əsəri. c. 48.

¹⁹ "Horizon" qəzeti, 10 mart 1918-ci il. Вах: Зограбян Эдик. göstərilən əsəri. c. 49-50.

qınlar şöbəsi yaradılmışdı. Müsəlman fraksiyası Seym hökuməti qarşısında məsələ qaldırılmış, İrəvan quberniyasında müsəlmanlara qarşı edilən qırğınlara son qoyulması məqsədilə nümayəndə heyəti göndərilməsi, araşdırmaların nəticələri Seymin iclasında müzakirə edilmiş, qaçqınların vəziyyətinin müəyyən dərəcədə yüngülləşməsinə nail olunmuşdusa da, qırğınları dayandırmaq mümkün olmamışdı.²⁰

“Horizon” qəzeti erməni silahlı dəstələrinin azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinə hücumlarına bəraət qazandırmaq üçün yadırdırlar məlumatlar dərc edirdi. Həmin qəzet İrəvandan Tiflisə göndərilən teleqrama əsasən yazırdı ki, fevralın 27-də Dəvəlidən Qəmərli istiqamətində gedən 70 erməni əsgəri yolda türkklər tərəfindən atəşə tutulub, 10 əsgər yaralı qayıdıb, qalan 60 əsgərdən xəbər yoxdur, güman edilir ki, onları öldürüblər. Qəzet bundan sonra hadisə yerinə İrəvandan türklərin və ermənilərin təmsilçilərindən ibarət nümayəndə heyətinin göndərdiyini, lakin Avşar kəninin girəcəyində türklərin onları tərkislah edərək Qəmərliyə buraxmadıqlarını və geri göndərdiklərini yazırdı. Həmçinin “Horizon” qəzeti İrəvan şəhərində artıq sabitliyin hökm sürdüyünü, həyatın normal məcraya döndüyünü yazırdı.²¹

Erməni silahlı qüvvələri Uluxanlıyı işğal etdikdən sonra İrəvan-Gümrü və İrəvan-Qəmərli dəmiryol xəttində hərəkət bərpa edilmişdi. Qəmərli-Noraşen-Naxçıvan-Culfa dəmiryol xəttini öz nəzarətləri altına almaq üçün hər iki istiqamətdən – yəni həm qəmərli, həm də Culfa istiqamətindən erməni silahlı dəstələri hücumə keçmişdi. Erməni silahlı qüvvələrinin Naxçıvanı ələ keçirmələrinə imkan verməmək üçün azərbaycanlılar Noraşen stansiyası yaxınlarında dəmiryol relslərini sökmüş, nəticədə qatarın lokomotivi və 6 vaqon rəlsdən çıxaraq dar-madağın olmuşdu. Ölə və azərbaycanlılara əsir düşən ermənilərin sayı 5-6 yüz nəfərə çatırdı.

1918-ci il martın sonlarında Sarıqamışın türk qoşunları tərəfindən azad edilməsi xəbərinin yayılmasından sonra İrəvan şəhərində mitinqlər keçirilmiş, Aram paşa şəhərin və quberniyanın yeganə diktatoru elan edilmişdi. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivində

saxlanılan sənəddə qeyd edilir ki, erməni silahlı dəstələri 1918-ci ilin mart ayında təkcə İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında 32, Eçmiadzin qəzasında 84, Novo-Bəyazid qəzasında 7 və Sürməli qəzasında 75 kəndi – üst-üsta 198 kəndi dar-madağın etmiş, həmin qəzalarda təqribən 135 min nəfər soydaşımız soyqırımına və deportasiyaya məruz qoymuşdur²². Azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirən ermənilərin məqsədi İrəvan quberniyası ərazisində “türksüz Ermənistan” dövləti yaratmaqdan ibarət idi.

Hələ 25 mart 1918-ci ildə Trabzonda olarkən polkovnik (albay) Rauf bəy İrəvan və onun ətrafında baş verən hadisələri ona danışan Müdafaai Mazluman Cəmiyyətinin sədri, irəvanlı Əbdülləhim Əfəndinin söylədiklərini Xarici İşlər Nazirliyinə çatdırmışdı. Verilən ifadəyə görə, İrəvan quberniyasında ermənilər müsəlman əhaliyə qarşı böyük işğəncələr törədirdi. Bu qırğınların xüsusi olaraq Eçmiadzin və Gümrü bölgələrində həyata keçirildiyi bildirilirdi. Daşnakların həyata keçirilən qırğınlarda xüsusilə aktiv rol oynadıqları vurğulanırdı. Vurulən ziyanın 25 milyon manat olduğu müəyyən edildiyi, bununla bağlı Tiflisə şikayət edilmiş də, bir nəticə alınmadığı, ermənilərin qətlamlara davam etdikləri bildirilirdi. İrəvanın müsəlman əhalisinin 50 faizinin salahlanmaq məcburiyyətində qaldıqları, lakin top və pulemyotlara malik olmadıqlarından tufənglərlə mübarizə etmək məcburiyyətində qaldıqları vurğulanırdı. İrəvan türklərini ülamə Mirzə Hüseyn Həsənzadə və mühəndis Xəlil bəy Qasımbəyazadənin yönəldikləri bildirilirdi.²³

1918-cil mayın 28-də keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində ilk erməni dövləti – Ermənistan (Ararat) Respublikası yarandıqdan sonra rəsmi dövlət orqanları aborigen azərbaycanlı əhaliyə qarşı etnik təmizləmə siyasətini davam etdirmişdir. Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il mayın 31-də keçirilən iclasının qərarı ilə İrəvan şəhəri o şərtlə Ermənistan Respublikasına paytaxt kimi güzəştə gedilmişdi ki, Azərbaycana qarşı ərazi iddiasından əl çəksin. Lakin Ermənistan hökuməti nəinki vədinə əməl etdi, əksinə həm Azərbaycan Respublikasının

²⁰ Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г.. Баки. 1920, 2-ци հի-սə. s. 10-11.

²¹ “Horizon” qəzeti. 1 mart 1918-ci il. Вак: Зорграбян Эдик. göstərilən əsəri, c. 53-54.

²² Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA). fond 894. siyahı. 10. iş 80. vərəq. 49-56.

²³ Toksoy Nurcan. Toksoy Nurcan. Revanda Son Günlər. Türk Yönetimindən Ermeni Yönetimine. Ankara: Orion Yayınevi, 2007. s. 109.

ərazilərinin işğalını, həm də İrəvan quberniyası ərazisində azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasətini davam etdirdi.

1918-ci il iyunun 4-də Osmanlı dövləti ilə Ermənistan arasında Batumda sülh və dostluq haqqında imzalanan müqaviləyə əsasən Ermənistan Respublikasının ərazisi təqribən 9 min kv.km, əhalisi isə 321 min nəfər (o cümlədən 230 min erməni, 80 min müsəlman, 5 min yezidi kürdləri, 6 min digər millətlər) təşkil edirdi. Bu respublikanın ərazisinə Basarkeçər bölgəsi istisna olmaqla Novo-Bəyazid qəzası, İrəvan qəzasının beşdə üçü, Eçmiədzin qəzasının dördüdə biri, Aleksandropol qəzasının dördüdə biri daxil idi²⁴.

Batum müqaviləsinin 3-cü maddəsində qeyd edilirdi ki, Ermənistan Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında sərhədlərin müəyyənləşdirilməsinə aid bağlanan protokollar Osmanlı imperatorluğu hökumətinə təqdim ediləcəkdir. Həmin müqavilənin 5-ci maddəsində Ermənistan Respublikası onun ərazisində hər hansı quldur dəstəsinin yaradılmasına və silahlanmasına qarşı mübarizə aparmağı, bütün bəndələri tərkislah etməyi, 6-cı maddəsində isə Ermənistan Respublikasında yaşayan müsəlmanların dininə və adət-ənənələrinə hörmət etməyi, müsəlmanların və digər dinlərə mənsub olanların mülki və siyasi hüquqlarına sahib olmasını öz öhdəsinə götürmüşdü²⁵.

Batum müqaviləsinin imzalanmasından sonra İrəvan quberniyası ərazisində ev-şeyindən didərgin düşən müsəlman qaçqınlar təcridcən öz yer-yurdlarına qayıtmağa başlanmışdılar.

Lakin Erməni Milli Şurasının nümayəndələri Batumda sülh danışıqlarında (11 may - 4 iyun) iştirak etdikləri və Osmanlı dövlətinin mərhəmətinə sığındıqları bir vaxtda Korqanovun, Nəzarbekovun, Siliqovun, Andranikin, Dronun, Njədehin komandanlığı altında erməni silahlı qüvvələri İrəvan quberniyasının qəzalarında müsəlmanlara qarşı kütləvi qırğınlar törətməkdə davam etdirildilər.

Azərbaycan Milli Şurasının iyunun 13-də keçirilən iclasında İrəvan quberniyası ərazisində ev-əşiklərdən didərgin salınan və ac-

yalavac dolanan qaçqınların sayının 150 min nəfərə çatdığı, ermənilərin 206 kəndi dağıtdığı bildirilmişdi. Milli Şura İrəvan quberniyasında qaçqınlara maddi yardım göstərilməsi üçün nümayəndə göndərməyi qərara almışdı. Həminin İrəvan quberniyası ərazisində mövcud olan türk qoşunlarının komandanlığından xahiş edilmişdi ki, qaçqınlara ərzaq yarımı etsin və onların öz yer-yurdlarına qayıtmaları üçün Ermənistan hökumətinə təsir göstərsin²⁶.

30 oktyabr 1918-ci ildə imzalanan Mudros sazişinə əsasən ikinci Dünya müharibəsində məğlub tərəf kimi türk qoşunları 1914-cü il sərhədlərinə geri çəkilmək məcburiyyətində qalmışdı. Hərb naziri Ənvər paşanın göstərişi ilə IX orduun komandanı Yaqub Şevki paşa İrəvan quberniyasının və Qars vilayətinin müsəlman əhalisinin özünü müdafiəsi üçün geri çəkilən türk ordusunun komandanlığına tapşırılmışdı ki, yerli milli suralara lazımı qədər silah versinlər və türk zabitlərindən bir qismi həmin ərazilərdə qalib yerli əhalinin təlimləri ilə məşğul olsunlar. Həmin tapşırığa əsasən noyabrın 12-də 2000 adad iriçaplı rus tüfəngi Naxçıvan və İqdir (Sürməli) əhalisinə, noyabrın 15-də isə 3000 rus tüfəngi Qəmərliyə göndərilmişdi²⁷.

İrəvan quberniyasının müsəlman kəndlərinin ermənilər tərəfindən bir daha işğal təhlükəsi yarandığından, Ordubəddən Sürməliyədək ərazinin nümayəndələri noyabrın 3-də Qəmərlı (indiki Artaşat) qəsəbəsinə toplaşaraq Araz-Türk Hökuməti qurmaq haqqında qərar qəbul etmişdilər. Hökumət rəisi naxçıvanlı Əmir bəy Əkbərzadə, hərb naziri isə sonralar Cənub-Qərbi Qafqaz Hökumətinin (Qars hökuməti) başçısı olmuş İbrahim bəy Cahangirov seçilmişdi. İbrahim bəy dərhal işə başlayıb özünümüdafiə üçün yerli əhalidən ibarət 20 tabör təşkil etmişdi. Taburlar hər birində 250-500 nəfərdən ibarət silahlı könüllülərdən təşkil edilirdi. Bu taborlardan 4-ü Naxçıvanda, 3-ü Şərur-Dərələyəzdə, qalanları isə Vedibasar, Zəngibasar, Qəmərlı və Baş Noraxəndə yerləşdirilmişdi. İqdir (Sürməli) tərəfdə isə bir alay 5 süvəri birliyi təşkil edilmişdi. Həmin taborların bir qismi türk ordusu İrəvan quberniyasında olarkən 9-cu firqə komandanı miralay Rüşdi

²⁴ Киракосян Дж. Младотурки перед судом истории. Ереван: Аястан, 1986, с. 239; Саркисян Ерванд. göstərilən əsəri, s. 365-366.

²⁵ Бадалян Х. Германно-турецкие оккупанты в Армении в 1918 г. Ереван, 1962, с. 172-178.

²⁶ ARDA, fond 970, siy.1, iş 6, v. 1.

²⁷ Dayı S. Esin. Elviye-i Selasede (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma. Doktora tezi. Erzurum, 1997, s. 87.

bəyin yardımı və silah-sursatla təmin etməsi ilə qurulmuşdu²⁸.

1918-ci ilin dekabrında türk qoşunlarının sonuncu hissələrinin İrəvan quberniyasını tərk etməsindən sonra yerli müsəlman milli quruluşlarına tabe olan özünümüdafiə dəstələri (taburlar) əhalini erməni təcavüzündən qorumaq missiyasını yerinə yetirirdi.

1919-cu il yanvar ayının əvvəlində Azərbaycan xarici işlər nazirinin müavini Adil xan Ziyadxanov imzası ilə Ermənistan xarici işlər nazirinə göndərilən notada həmçinin erməni silahlı qüvvələrinin İrəvan quberniyasındakı Azərbaycanın mübahisəsiz ərazilərində zorakılıqlara və hərbi əməliyyatlara son qoyulması Ermənistan hökumətindən tələb edilirdi²⁹.

Azərbaycan hökuməti 1919-cu il yanvarın sonlarında Məhəmməd xan Təkinkini Ermənistanda diplomatik nümayəndə təyin etmişdir. Azərbaycanın diplomatik nümayəndəliyi fəaliyyətə başlayanadək İrəvan quberniyası ərazisində ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər barədə beynəlxalq təşkilatları, Azərbaycan mətbuatını və rəsmi dairələrini İrəvan Müsəlman Milli Şurası, İrəvan Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti və İrəvan Quberniyası Həmyerliləri Təşkilatı məlumatlandırır.

Erməni silahlı qüvvələrinin hücumlarının qarşısının alınması üçün Göyçə mahalında da özünümüdafiə dəstələri təşkil edilmişdi. 1919-cu il martın 2-də Göyçə mahalının 26 kəndinin təmsilçilərinin 60 min nəfər əhali adından imzaladıqları icma hökmündə Oğruca kəndinin sakini Məşədi İsa Kərbəlayi Musa oğlunun mahalın hərbi naziri, Zəd kəndinin sakini Ağalar bəy Kəşmənskinin isə bütün müsəlman dəstələrinin baş komandanı seçildikləri, mahalın ərazisində səfərbərlik həyata keçirilməsinin onlara həvalə edildiyi qeyd edilmişdir. İcma hökmündə həmçinin Göyçə mahalının əhalisinin özlərini Azərbaycan Respublikasının təbəələri hesab etdikləri bildirilirdi³⁰.

²⁸ Gökdemir Ahmet Ender. Cənub-i Garbi Kafkas Hükümeti. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. 1989. s. 50-51.

²⁹ Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivini (ARPISSA). fond 268, siy. 23, iş 503, v. 29; Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı. Sənədlər toplusu. 3 cildə. II cild. 2-ci kitab. İrəvan quberniyasında soyqırımı. s. 43..

³⁰ Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı. Sənədlər toplusu. 3 cildə. II cild. 2-ci kitab. İrəvan quberniyasında soyqırımı. s. 55.

1919-cu ilin yanvarında Vedibasar bölgəsinə polkovnik Doluxanovun komandanlığı altında güclü erməni ordusu göndərilmişdi. Doluxanov müsəlman əhaliyə müraciət edərək onları itaətə çağırmış, orada qayda-qanun yaradacağını və müsəlmanlarla dostluq münasibətləri quracağını vəd etmişdi. Polkovnikin dediklərinə inanan Vedibasar rayonunun əhalisi onun dəstəsini Dəvəli kəndinə buraxmışdı. Lakin erməni silahlı qüvvələri hücum edərək Seyid-Kotanlı, Xaraba Kotanlı və Şahab kəndlərinin müsəlman əhalisini doğramış, qocaların qadınların və uşaqların meyitlərini təhqir etmiş, qanınlarını yırtmış, gözələrini çıxarmış, bir neçəsini yandırmışdılar. Müsəlmanların nümayəndələri Doluxanovun yanına gedərək ondan qətlamlara son qoyulması tələb etmişdilər. Lakin Doluxanov onlara verdiyi vədin üstündə durmamışdı. Şərur istiqamətdə irəliləyən Doluxanovun qoşunu müsəlmanların güclü müqavimətinə rast gəlmiş və qoşun ağır itki verərək yenidən Dəvəliyə çəkilməmişdi. Özlərini "Vanlılar" və "Sasunlular" adlandıran erməni silahlı dəstələri yenidən hücum edərək Qaraxac, Qədili, Yuxarı Qarabağlar, Ağasıbəyli, Dəhnəz və Şahablı kəndlərinə daxil olmuş, əhalisini doğramış, yüzlərlə əsir götürmüşlər. Əsirlərin azad edilmələri üçün Vedibasardan İrəvana nümayəndə heyəti getmiş, Ermənistan parlamentinə müraciət etmişdilər. Parlamentdə onlara əsirlərin azad ediləcəyi barədə vəd verilə də həmin vədə əməl edilməmişdi. Əsirlərin azad edilmələri üçün ingilis komandanlığına müraciət edilə də, heç bir nəticə verməmişdi.

Bundan sonra ermənilər zirehli maşınların və artilleriya təqimının hücumu ilə dəmiryol xəttinə bitişik Xalisa, Cədqıran, Şirəzli, Qaralar kəndlərini bombardman etmişdilər. Bir gün sonra ermənilər yenidən hərbi əməliyyatlara başlayaraq Böyük Vədi kəndini bombardman etmişdilər. Ermənilərin Böyük Vədiyə hücum ilə bağlı dərhal Naxçıvandanı müsəlman qoşununun komandanı Kalbalı xana müraciət edilmiş, o da öz növbəsində ermənilərə ultimatum göndərmiş və hücumları dayandırmağa vadar etmişdi. Ermənilər atəşi dayandırsalar da, Avşar, Xalisa və başqa kəndləri talan etmiş və yandırmışdılar³¹.

4 iyun 1919-cu ildə Azərbaycan xarici işlər nazirinin müavini A.Ziyadxanov Ermənistandakı diplomatik nümayəndə M.Təkinkiyə

³¹ Azərbaycan Belgələrində Erməni Sorunu. 1918-1920. Ankara. 2001. s. 370-371.

göndərdiyi teleqramda Fövqəladə Parlament istintaq komissiyası yaratmaq üçün İrəvan quberniyasında ermənilərin törətdikləri qırğınlar barədə İrəvan Milli Şurası ilə birlikdə məlumat toplamağı tapşırırdı. Bu məqsədlə parlamentin 10 milyon vəsait ayırmaq istədiyi də teleqramda qeyd olunmuşdu³².

Vedibasarla Şərurun sərhədindəki "Qurd qapısı"nda Araz-Türk hökumətinin özünümədafiə dastələri ilə polkovnik Doluxanovun komandanlığında erməni hərbi hissələri qarşılaşmış və ermənilər böyük itki verərək məğlub olmuşdular. Bundan sonra erməni hissələri Dəvəli istiqamətində Böyük Vedi üzərinə hücumə keçmişdilər. Dö-yüşlər Qaralar, Cadqıran, Şirazlı, Reyhanlı və Avşar kəndlər ətrafında gedirdi. Ermənilər yenə böyük itki verərək geri çəkilməmişdilər. Bir müddət sakitlikdən sonra iyulun 4-də ermənilər polkovnik Aprosimo-vun komandanlığında üçüncü dəfə Böyük Vedi üzərinə hücumə ke-çirlər. Erməni komandanlığı vedililərlə danışıq aparmaq üçün nüma-yəndə göndərir. Danışıqlar gedən zaman ermənilər fürsətdən istifadə edib irəliləyirlər. Vedililər ermənilərdə geri çəkilməyi tələb edirlər. Lakin ermənilər Böyük Vədiyə doğru irəlilədikdə vedililər əks hücumə keçirlər. Ermənilər bir zabit və 42 süvari itki verərək meydandan qa-çirlər. Vedililər 4 pulemyot, 400 tüfəng, xeyli miqdarda sursat ələ ke-çirirlər. Bundan sonra Ermənistan müdafiə nazirinin müavini Dronun komandanlığında nizami ordu dördüncü dəfə Vədiyə hücum edir. Vedibasər qoşunun komandanı Abbasqulu bəy Şadlinski döyüşə əlverişli mövqeyə malik olan Vedinin özündən başlamağı qərara alır. Ermənilər ələ güman edirlər ki, kənd boşalıb, sürətlə irəliləyirlər. Bu zaman vedililər ermənilərin özlərindən ələ keçirdikləri pulemyotlarla atəş açırlar. Bir saata yaxın əlbəyaxa döyüş davam edir. Ermənilər 1000 döyüşçüdən artıq (taqribən əsgərlərinin yarısını) itirərək Yuva kəndinə geri çəkilirlər. Bu zaman ingilis komandanlığı atəşkəs təklif edir və yenidən sakitlik bəşlənir³³.

1919-cu il iyulun 11-də M.Təkinkinin Azərbaycan xarici işlər nazirinə göndərdiyi şifrəli teleqramda bildirildi ki, Böyük Vədidə erməni qoşunlarının hücumlarının qarşısı alınmış, erməni ordusu

artilleriyası ilə birlikdə dəmiryol xəttinə çəkilib. İrəvana çoxlu erməni yaralılarının daşındığı, öldürülən erməni əsgərlərinin sayının 200-dən artıq olduğu, yaralanan və öldürülən erməni zabitlərinin sayının 10 nəfərdən çox olması teleqramda ifadə edilmişdi. Ermənilər öz uğursuz-luqlarını Vedibasarda türk əsgərlərinin olması ilə izah edirdilər. İngi-lislər də ermənilərə inanırdılar. Orada osmanlı əsgərlərinin olmasını M.Təkinski qəti surətdə təkbiz etmişdi. M. Təkinski İrəvanda ki ingilis hərbi nümayəndəliyinin açıq-aşkar ermənistəpəst mövqe tutduğunu yazırdı³⁴.

Məhəmməd xan Təkinski Ermənistan hökumətinin daxili işlərinə müdaxilə bəhanəsilə "persona non grata" – yəni "arzuolunmaz şəxs" elan edilmiş³⁵, sonra bu vəzifəyə görkəmli Azərbaycan yazıçısı və ictimai-siyasi xadimi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev təyin olunmuşdu.

Ə.Haqverdiyev İrəvan quberniyasında və Qars vilayətində türk-müsəlman əhaliyə qarşı ermənilər tərəfindən törədilən soyqırımı fakt-larının Birləşmiş Dövlətlərin Ali Komissarlığına, xarici ölkələrin Qaf-qazdakı nümayəndəliklərinə çatdırılmasında, qaçqınların vəziyyətinin yüngülləşdirilməsində xeyli iş görmüşdür. O dövrün mənzərəsini əks etdirən yüzlərlə sənəd Ə. Haqverdiyevin imzası ilə arxivlərdə saxlanır.

Azərbaycanın irəvanda ki diplomatik nümayəndəliyinin fəaliyyət dairəsi Ordubaddan tutmuş, Batumadakı geniş bir ərazini əhatə edirdi. İrəvanda ki diplomatik nümayəndəliyin əməkdaşlarının ştat vahidləri bütün regionda olan müsəlman əhalisinin təhükəsizliyini və maddi ehtiyaclarının təmin etməyə imkan vermirdi. Ona görə də Ə.Haqver-diyev həmin dönmənin xarici işlər naziri Fətəli xan Xoyskiyə 8 fevral 1920-ci ildə göndərdiyi teleqramda təklif edirdi ki, problemlərin daha operativ həlli üçün Qarsda, Aleksandropolda (Gümrüdə) və Dilicanda konsulluqlar açılmalı³⁶.

Azərbaycan hökumətinin Eçmiədzin qəzasında avqust-sentyabr aylarında baş vermiş hadisələrin istintaq edilməsi ilə bağlı tələbinə

³² ARPISSA. f. 277. s. 2. i. 40. v. 3.

³³ ARDA. fond 894. s. 10. i. 80. v. 39-44.

³⁴ Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı. Sənədlər toplusu. 3 cildə. II cild, 2-ci kitab. İrəvan quberniyasında soyqırımı. s. 131.

³⁵ Virabyan Vanik, 1918-1920-ci illərdə Ermənistan Respublikasının dövlət təhlükə-sizliyi sisteminin yaradılması və fəaliyyəti (Kəşfiyyat. Ordu. DİN). Yerevan, 2015. s. 167. (erməni dilində).

³⁶ ARDA. fond 970. s. 1. i. 118. v. 3.

əsasən Ermənistan hökumətinin 16 oktyabr 1919-cu ildə Ali Komissar polkovnik Haskelə göndərdiyi məktubunda İrəvan quberniyasında erməni ordusunun törətdiyi qırğınlara dolayısı ilə haqq qazandırılırdı. Məktubda qeyd edilirdi ki, avqustun əvvəllərində Naxçıvanda və Şərurda müsəlman əhalinin Eçmiədzin qəzasında da Ermənistan hökuməti üsyanlara hazırlıq görmələri barədə məlumat daxil olub. Həmçinin qeyd edilirdi ki, bölgəyə çoxlu sayda Türkiyə və Azərbaycan agentləri gəlirlər və ayrı-ayrı türk zabitləri müsəlman kəndlərinə toplaşaraq müsəlman əhalini Naxçıvan və Şərur üsyanlarına qoşulmaq üçün hədə-qorxu gəlirlər. Daha sonra məktubda qeyd edilirdi ki, çobankaralılar avqustun 19-da 4 erməni polisini öldürüblər. Avqustun 20-də üsyan qalxan qarxınılılar körpünü yandırbılar. Avqustun 23-də üsyançıların Qamışlı kəndindən Qarxın kəndinə axışdıqları, müsəlmanların Uluxanlıda toplaşdıqları, avqustun 26-da Kərimarx kəndinin əhalisinin də üsyançılara qoşulduğu qeyd edilirdi. Guya Qurduqlu (sonralar Hoktemberyan) rayonunda iğtişaşların baskarını Canfida və İydəli kəndlərinin türkləri olduqları da qeyd edilirdi. Canfida kəndinin müsəlmanlarını Ermənistan hökumətinə tabe olmağı tələb etdikdə atışma baş verdiyi, bir neçə erməni polislinin yaralandığı, 16 tatarın öldürüldüyü, Kərimarx kəndinin əli silah tutan kişilərinin kəndi tərək edərək üsyançılara qoşulduqlarından 480 qadın, qoca və uşaq kənddən sürüldüyü (*əslində, girov götürüldüyü-N.M.*) həmin məktubda etiraf edilirdi.³⁷

Ermənistan ordusunun əsas hədəfi İrəvanın 7 kilometrliyində yerləşən və güclü özünümüdafiə dəstələrinin cəmləşdiyi Zəngibasər bölgəsi idi.

Azərbaycan XİN-in 1919-cu il dekabrın 27-də Ermənistan XİN-nə göndərdiyi teleqramda deyilirdi: "Bu gün aldığımız məlumata görə, dekabrın 21-də Ermənistan hökuməti Zəngibasər rayonunun müsəlmanlarına qarşı hərbi əməliyyatlara başlayıb. Həmin gün Qarğabazar kəndi talan edilib və dağıdılıb. Ayın 22-də həmin əqibəti Uluxanlı kəndi yaşayıb. İndi döyüşlər Çobankərə və Qaraqışlaq kəndlərində gedir. Əgər bunlar doğrudursa, deməli, Ermənistan hökuməti danışıqları

pozub"³⁸. Azərbaycan XİN Ermənistan XİN-ə Zəngibasərın müsəlman kəndlərinə erməni hücumlarını dayandırmaq haqqında teleqramın surətini Fransanın və İtalyanın hərbi missiyalarına və Müttəfiq dövlətlərin Qafqazdakı Ali Komissarına və Britaniyanın Ali Komissarına da göndərmişdi³⁹.

İran tərəfi ingilislər və ermənilərə əlaqəyə girərək, böyük şirnikləndirici vədlər verməklə, naxçıvanlıları İrana köçürməyə təşviq edirdi ki, Naxçıvan zəifləsin və ermənilər oraya soxulmaq imkanı qazansınlar. Naxçıvan təşkilatının fəaliyyəti (*Milli Şura və yaxud Araz-Türk hökuməti nəzərdə tutulur-N.M.*) Böyük Vedi və Aralıq rayonlarına əhatə edirdi. Sürməli və Eçmiədzində törədilən qırğınlardan sonra Zəngibasər əhalisi silahlanmaq məcburiyyətində qalmış və hərbi təlimlər keçirmək üçün Türkiyədən təlimatçılar dəvət etmişdi.

Təqribən dekabrın 20-də ermənilər Kolanı kəndinə hücum edib, əhalini kənddən çıxarmaq istəmişdilər. Bu kənddə 800 müsəlman-qəçqin üçün Amerikanın qida məntəqəsi fəaliyyət göstərirdi. Sonra ermənilər Qarğabazar kəndinə hücum etmişdilər.

Dekabrın 28-də ermənilər Eçmiədzin qəzasının Əkərək kəndini dağıtmışlar. 10 gün keçməmiş ermənilər Haxıs kəndinə hücum etmişdilər. Toxanaşlı kəndi ikinci dəfə ermənilərin hücumuna məruz qalmışdı⁴⁰.

İrəvan qrupunun rəhbəri general-mayor Şelkovnikovun 8 mart 1920-ci ildə Ermənistan qoşunlarının komandanına göndərdiyi məktubunda bildirilirdi ki, Zəngibasər müsəlmanlarının tutduqları mövqenin təhdidədiçi və İrəvan şəhərinə yaxın olmasını nəzərə alaraq tərkisilah əməliyyatının keçirilməsi və onların diz çökdürülməsi zəruridir. Əgər diplomatik təsirlər noticəsi qalsa, onda hərbi gücə əl atmaq və həmin ərazinin əhalisini zor gücünə köçürmək və Zəngibasər rayonunu müsəlman elementlərindən tamamilə təmizləmək lazım gələcək. O, bildirdirdi: "Ermən üçün 2 min əsgər, 2 batalyon və 100 atlı zəfərdir. Əsas zərbə İrəvan-Parakər tərəfindən cənub və cənub-qərb istiqamətdən endirilməlidir. Bu əməliyyata yardım üçün qısa cənab

³⁸ ARDA, fond 897, siy. 1, iş 38, v. 361.

³⁹ Yəni orada, v. 357-361.

⁴⁰ ARDA, fond 897, siy. 1, iş 78, v. 22-24.

³⁷ ARPISSA, fond 276, siy. 9, iş 28, v. 22.

zərbələri Qarxın tərəfdən və Ağhəmzəli tərəfdən endirilməlidir. Zəngibasarı bu yolla Süleyman-Dizə-Ramazan xətti boyunca sıxışdırıb çıxarmaq lazımdır. Bu əməliyyatı keçirmək üçün 600 silahlı 2-ci piyada polkunda, 150 silahlı isə xüsusi sərhəd briqadasında vardır... Dəstə kifayət qədər texniki vasitələrlə, rabitə vasitələri ilə yük maşınları və əzraqla təchiz edilməlidir. Bütün sadalananlarla təmin edildikdən sonra yalnız Daşburun-Həsənxan-Ramazan istiqamətində əməliyyatlara başlayıb Qəmərlı və İqdır dəstələri ilə möhkəm əlaqə qurmaq, bununla da müsəlmanların şimal xətti boyunca əlaqələrinin kəsmək olar. Hesab edirəm ki, süngülərin sayını 3000-ə çatdırmaq lazımdır⁴¹.

Ermənistan qoşunlarının komandanı T.Nazarbekov müdafiə nazirinə göndərdiyi 10 mart 1920-ci il tarixli cavab məktubunda general Şelkovnikovun Zəngibasar tatarlarının tərkisilahl ediləməsi planı ilə tamamilə razı olduğunu bildirir. Əməliyyatın uğurunu təmin etmək üçün əsgərlərin sayının 3000-ə çatdırılmasının zəruriliyi vurğulanırdı. O, bu ərazidə yaşayan və silah daşıya bilənlərin sayı 3000 nəfərdən artıq olduğunu və sayıqlıqla qorunduqlarını bildirir: "Əməliyyat sürətlə həyata keçirilməlidir, əks təqdirdə mənfi psixoloji təsiri ola bilər. Əməliyyatın əsas vəzifəsi Haçaparax, Hacı Elyas, Şorlu Dəmirçi, Şorlu Mehmandar və Təzə Qarxın (Şərifabad) kəndlərini tutmaqdır"⁴².

Erməni kəşfiyyatı əvvəlcədən xəbər tutmuşdu ki, Ə.Haqqverdiyev Diplomatik missiya üçün hökumətin ayırdığı vəsaiti qatarla Bakıdan İrəvana özü ilə aparacaq. Əbdürrəhım bəy Haqqverdiyev 1920-ci il martın 8-də Bakı-Tiflis-İrəvan qatarında İrəvana gedərkən erməni quldurları onu Gürcüstanla Ermənistan arasındakı neytral zonada silahla hədələyərək, diplomatik missiya üçün apardığı 2 milyon Cənubi Qafqaz bonunu və 3,4 milyon Azərbaycan bonunu, 40 min manatlıq şəxsi vəsaitini əlindən alıb aparmışdılar⁴³.

Ə.Haqqverdiyev ermənilərin quldurluğu barədə Ermənistan proku-

⁴¹ ARDA. fond 897. siy. 1. iş 31. v. 23: Hovannisian Richard G. The Republik of Armenia. Volume III. From London to Sevres. February-August 1920. University of California Press. 1996. p. 292.

⁴² ARDA. fond 897. siy. 1. iş 31. v. 23.

⁴³ ARDA. fond 897. siy. 1. iş 91. v. 24-25. Bu barədə ətraflı bax: Nazim Mustafə. Səfir Əbdürrəhım bəy Haqqverdiyev Ermənistan hökumətinin sifarişli işlə qarət edilməsi. "Azərbaycan" qəzeti. 4 may 2018-ci il.

rorluğuna şikayət etsə də, bir nəticə hasil olmamışdı. Bu hadisədən bir müddət sonra Ə.Haqqverdiyev daimi nümayəndə vəzifəsindən istefa verərək Bakıya qayıtmışdı.

Ə.Haqqverdiyevdən sonra 1920-ci il martın 16-da o Himayədarlıq Nazirliyinin Ermənistandakı müvəkkili Teymur bəy Makinski Azərbaycanın Ermənistanda diplomatik nümayəndəsi təyin edilmişdi. Onun fəallığı da Ermənistan hökumətini narahat edirdi. Onun hər addımını izləyir və bir bəhanə tapıb həbs etmək istəyirdilər. Azərbaycan hökuməti Zəngibasardakı özünümüdfiə dəstələrinin silahlanması və mühasirə şəraitində yaşayan azərbaycanlı əhalinin ən zəruri ehtiyac-larının ödənilməsi üçün gizli yolla 600.000 rubl göndərmişdi. 1920-ci il aprelin 4-də diplomatik nümayəndəliyin əməkdaşlarının Zəngibasara apardıqları pulları Ermənistan kəşfiyyatı ələ keçirmişdi. Ermənistanın baş naziri A.Xatsoovun xarici işlər naziri A.Ohancanyana 26 may 1920-ci ildə yazdığı məktubunda T.Makinskinin həbsinə hazırlıq görüldüyü haqda məlumat verilir. A.Xatsoov yazır: "Aprelin 4-də T.Makinskinin öz maşınında üç nəfərlə Zəngibasara göndərdiyi 600.000 rubl yolda qoyulan postda ələ keçirilmişdir və həmin şəxslər həbs edilmişlər. Dindirmə zamanı həbs edilənlərin Makinskiyə ələ verdiklərini yazır. A. Xatsoov. Hay-küylü məhkəmə olacağını yazan baş nazir. A. Xatsoov hələlik Makinskinin tutulanların verdikləri ifadədən xəbərsiz olduqlarını, lakin bizim hər şeyi bildiyimizi artıq güman etdiyini qeyd edir. A.Xatsoov daha sonra yazır ki, müstəntiq Makinski dindirmişdir, lakin o, onun missiyasında hansısa "hadisən" baş verəyincə eyham vurur və bildirir ki, F.Xoyski ilə görüşmək üçün ertəsi Tiflisə getməlidir. "Bu barədə nümayəndələrdən başqa (yəni həmin vaxt Tiflisdə keçirilən sülh konfransında iştirak edən erməni nümayəndələrinə - N.M.) heç kimə deməyin, daha başqa izləmə düşmək üçün iş gizli aparılır."⁴⁴

Artıq həbs ediləcəyini yəqin edən T. Makinski mayın 28-də İrəvanı qəfilən tərk edir və ondan sonra diplomatik nümayəndə vəzifəsini Adil Qiyasbəyov icra etməyə başlamışdı.

Daşnak hökumətinin hakimiyyətini qəbul etməyən Zəngibasarın azərbaycanlı əhalisini cəzalandırmaq üçün 1920-ci ildə Zəngi çayının

⁴⁴ Lraber Hasarakakan Gitulyunneri. № 3. 1996. Yerevan. s. 197.

qabağını kəsmişdilər ki, həmin bərəkətli torpaqlar səhraya çevrilsin. Nəticədə Göycə gölündən Zəngibasara qədər bu çaydan istifadə edən onlarla kənd susuz qalmış, çoxlu insan, sürülər və əkin sahələri məhv edilmişdi. Erməni tarixçisi Anahid Lalayan daşnak xadimlərindən birinin 21 iyun 1920-ci ildə baş nazir A.Ohancanyana yazdığı məruzəsindən aşağıdakı sitatı gətirir: “Zəngibasarı bizimkilər ələ keçirildilər. Bu diyar elə varlıdır ki, bizim borclarımızı dəfələrlə qapatmaq iqtidarındadır. Artıq iki gündür ki, burada görünməmiş talanlar həyata keçirilir – taxılı, arpanı, düyünü, samovurları, xalçaları, pulları və qızilları ələ keçirirlər.”⁴⁵

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra İrəvan quberniyasının və Qars vilayətinin türk-müsəlman əhalisinə edilən hər cür yardımlar kəsilmişdi. Zəngibasarı və Vedibasarı ələ keçirmək üçün daşnak ordusunun müəyyən fəsilələrlə iki illik hücumları 1920-ci ilini iyun-iyul aylarında qələbə ilə nəticələnmişdi. Ermənistan ordusu iyunun 19-21-də Zəngibasarı, 11-12-də isə Vedibasarı ələ keçirə bilmişdi. Bu rayonların əhalisinin bur qismi İrana, bir qismi də Türkiyəyə sığınmışdı. Bununla da İrəvan quberniyasında erməni işğalına qarşı azərbaycanlıların müqavimət hərəkatı başa çatmışdı.

1916-cı ildə İrəvan quberniyasında 373.582 nəfər azərbaycanlının yaşadığı qeydə alındığı halda, 1920-ci ilin noyabrında Ermənistan SSR-də cəmi 12 min nəfər azərbaycanlı qeydə alınmışdı.⁴⁶

Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulmasından və 1921-ci il Moskva və Qars müqavilələrinin imzalanmasından, habelə, vətəndaş müharibəsinin yatırılmasından sonra daşnakların hakimiyyəti dövründə öz dədə-baba yurdlarından didərgin düşərək Azərbaycana, İrana, Türkiyəyə və Gürcüstana səpələnmiş azərbaycanlıların bir qismi geri qayıtmağa müvəffəq olmuşdu. Azərbaycanın o dövrlük rəhbərləri qaçqınların yenidən öz əzəli torpaqlarda məskunlaşmaları üçün Ermənistanla hər cür maddi yardım göstərirdilər. Lakin Ermənistan

rəhbərləri azərbaycanlı qaçqınların geri qayıtmasının qarşısını almaq məqsədilə müxtəlif bəhanələr gətirir, onları Ermənistan ərazisinə buraxmaq istəmirdilər. Vedibasar və Zəngibasar qaçqınlarına o şərtlə geri qayıtmağa izn verilmişdi ki, onların 1918-1920-ci illərdə ermənilərə qarşı vuruşmalarda iştirak etmədikləri sübuta yetirilmiş olsun⁴⁷.

1918-1920-ci illərdə indiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlıların yaşadıkları 130 kənd erməni silahlı dəstələri tərəfindən dağıdıldıqdan sonra həmişəlik olaraq xarabə qalmışdır.

Bu gün tarixi Azərbaycan torpaqlarında müstəqil erməni dövləti qurulsada, həmin ərazilərdə soydaşlarımızın apardıqları şanlı mübarizə tarixi və müqavimət hərəkatı Azərbaycan tarixşünaslığında öz tədqiqini gözləyən aktual problemlərdəndir.

2018-ci il martın 27-də Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzində “Erməni terroru Azərbaycan multikulturalizminə qarşı: 1918-2018” mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransda məruzənin mətni.

⁴⁵ Лалаян А.А. Контрреволюционная роль партии Дашнакцутюн. В кн. Исторические записки. Т.2.. Издательство Академии Наук СССР. 1938, с. 99.

⁴⁶ Ձազկեն Կորկոդյան. Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը. (1831-1931), Յերևան. 1932. (Zaven Korkodyan. Soviet Ermanistanının əhalisi. (1831-1931). Yerevan. 1932. ermənicə),s. 167.

⁴⁷ ARDA, fond 28, siyahı 1, iş 210, vərəq 125.

**1918-1920-ci illərdə Qars vilayətində ermənilərin törətdikləri soyqırım
(Azərbaycan arxivlərində saxlanılan sənədlər əsasında)**

1918-1920-ci illərdə ermənilərin Qars vilayətinin ərazisində türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımlar və rəsmi dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilən etnik təmizləmə aksiyasına dair sənədlər Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivindəki (ARDA) fondlarda – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirliyinin fondunda (fond 890), Daxili İşlər Nazirliyinin fondunda (fond 894), Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin fondunda (fond 895), Azərbaycanın Gürcüstandakı Diplomatik Nümayəndəliyinin fondunda (fond 897), Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivinin (ARPISSA) fondlarında (fond 276) cəmləşmişdir. Qeyd edilən fondlar içərisində Qars vilayətində ermənilərin törətdikləri qırğınlarla bağlı daha çox sənəd Azərbaycanın Gürcüstandakı Diplomatik Nümayəndəliyinin fondunda toplanmışdır. Məhz Azərbaycan arxivlərində olan sənədləri də elmi-tədqiqat dövryyəsinə cəlb etməklə, ermənilərin 1918-1920-ci illərdə Qars vilayətində həyata keçirdikləri soyqırımın əsl miqyasını müəyyənləşdirmək mümkündür.

***

Məlumdur ki, 1877-1878-ci illər rus-türk müharibəsi nəticəsində Qars paşalığı hərbi təzminat əvəzində Rusiyanın təbəçiliyinə keçməsinə sonra türk-müsəlman əhalinin həmin ərazidən sıxışdırılıb çıxarılması, onların əvəzində ermənilərin və rus sektantlarının məskunlaşdırılması siyasəti yeridilsə də, Qars vilayətinin əhalisinin əksəriyyətini yenə də müsəlmanlar təşkil edirdi. Hərbi inzibati-ərazi vahidi kimi Qafqaz canişinliyinə təbə etdirilən Qars vilayəti Ərdahan, Qars, Qağızman və Oltu qəzalarının bölünmüşdü və 800-dən artıq yaşayış məntəqəsini əhatə edirdi.

1917-ci ilin noyabrında Rusiyada baş verən dövlət çevrilişindən sonra Qars vilayətinin işğaldan azad olunması şansı yaranmışdı. 1918-ci il fevralın 12-də türk ordusu ermənilərin Şərqi Anadoluda törətdikləri qırğınlarla son qoymaq üçün əks hücumə keçir. Brest-Litovsk müqaviləsinə (3 mart 1918-ci il) Şərqi Anadoludan geri çəkilən rus ordusunun silahlarına sahib olan erməni qanıqonları Andranik,

Hamazasp, Dro və Njəhin silahlı dəstələri türk qoşunlarının əks hücumuna tab gətirməyərək geri çəkildikcə, müsəlman yaşayış məntəqələrinə talan edir, əhalisini soyqırımına məruz qoyurlar.

Qars vilayətində ermənilərin törətdikləri qırğınların miqyası ələ bir həddə çatmışdı ki, Cənubi Qafqaz Seyminin Müsəlman fraksiyalarının 1918-ci il aprelin 15-də keçirilmiş birgə iclasında Seymin üzvü hüquqşünas Əli xan Qantəmirovun vilayətdə baş verən hadisələrlə bağlı məlumatı dinlənilmişdir. O, yunan qacqınlarına istinadən məlumat vermişdir ki, türk ordusunun qarşısından geri çəkilən erməni hərbi hissələri və quldur dəstələri öz yolları üzərindəki müsəlman kəndlərini yer üzündən silir, hər şeyi atəşlə yandırır, insanları güllələyir və qılınca keçirir, təsvirə gəlməyəcək vəhşiliklər törədirlər. İclasın protokolunda qeyd edilir: “Qadınları lüt soyunduraraq, qənimət kimi südəmər uşaqları süngüyə keçirən “qalib erməni ordularının” keçəcəyi magistral yolların ətrafına düzülür. Yunanlar bildirirlər ki, gərək qeyri-insani əsəblərin olsun ki, bu cəhənnəm əzablarına, ağrılarına itirmiş qadın və uşaqların ürəkparçalayan nalələrinə, köməksiz qocaların hönkürtülərinə dözə biləsən... Təxminən 82 kənd (haqiqətdə daha çoxdur) təsvirə gəlməyəcək dərəcədə dağıdılmışdır. Çiçəklənən Qars vilayəti kapitan Mosesyanın və general Arefevin dəstəsinin vəhşicəsinə qəddarlığı nəticəsində 1915-ci ilin əvvəllərində baş vermiş dəhşətləri xatırladır. Hazırda bütün Qars vilayəti nəhəng qəbiristanlığa çevrilmişdir, hansı ki, hər bir daş həmişəlik insani sifətlərini itirmiş qəddar ermənilərin vəhşi hərəkətlərinə şahidlik edə bilər” [1; v.28-29]

Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığında türk ordusu aprelin 25-də Qarsı vilayətinin bütövlükdə işğaldan azad edir və bundan sonra qırğınlar zamanı evlərindən didərgin düşən müsəlman əhalisi öz yer-yurdlarına qayıtmağa başlayır. Brest-Litovsk müqaviləsinə əsasən iyunun 12-də Üç Sancaqda (Batum, Qars, Ərdahan) plebisit (rəy sorğusu) keçirilmiş və bölgələrin əhalisi yenidən Türkiyəyə birləşmək arzusunun ifadə etmiş, səsvərmənin nəticələri avqustun 15-də Dolmabaxça sarayında VI Sultan Vahidəddinə təqdim edilmişdi.

Lakin Birinci Dünya müharibəsinin sonunda bağlanan Mudros sazişinin (30 oktyabr 1918-ci il) şərtlərinə əsasən, məğlub tərəf kimi, Türkiyə öz qoşunlarını 1914-cü il sərhədlərinə geri çəkmək məcburiyyətində qalmışdı. 1919-cu il yanvarın 4-də ingilis qoşunlarının 27-ci

diviziyasının komandiri general-mayor C.Forestye-Uoker, general Vilyam Hehri Biç və kapitan (sonra polkovnik) polkovik Klayv Temperli ilə birlikdə Tiflisdən Qarsa gəlirlər. Yanvarın 12-də K.Temperli Qarsın hərbi qubernatoru təyin edilir. Yanvarın 8-də C.Forestye-Uokerlə Ermənistanın xarici işlər naziri Sirakan Tiqranyanın görüşündə qərar alınır ki, Qars vilayətinin mülki idarəçiliyinin təşkili Ermənistan hökumətinə həvalə edilsin.

Geri çəkilən türk qoşunlarının komandanı Yaqub Şevki paşanın məsləhəti ilə türk zabitlərinin bir qismi Qars vilayətində qalıb yerli özünümüdfəia dəstələrinin təşkili və təlimi ilə məşğul olurdular. Erməni tədqiqatçısı Qayane Maxmuryanın yazdığına görə, Yaqub Şevki paşa yerli əhaliyə 30 min tüfəng, 10 pulemyot vermiş, özünümüdfəia dəstələrini və Milli Şuranı təsis etmişdi.

1918-ci il noyabrın 5-də Qarsda İslam Şurası qurulmuş, noyabrın 14-də 1-ci Qars Konqresi keçirilmiş, bölgələrdə özünümüdfəia işlərini təşkil etmək məqsədilə yerli milli şuralar yaradılmışdır. Noyabrın 30-da Naxçıvan, Ordubad, Qəmərlı, Sürməli (İçdir), Şərəyel, Axıska, Axıl-kələk, və Batum bölgələrindən gələn 60 nəfərlik nümayəndə heyətinin iştirakı ilə 2-ci Qars Konqresi keçirilmiş və Qars Milli İslam Şurası Hökumətinin qurulduğu elan edilmişdir.

1919-cu il yanvarın 13-də ingilis generalı Vilyam Biç Qarsa gələrək, Ermənistan hökumətinin Stepan Korqanovu Qars vilayətinə qubernator təyin etdiyini bildirir. Lakin Milli Şura hökuməti Ermənistan hökumətinin Qarsa qubernator təyin etməsinə rədd etdiyini bildirir.

1919-cu il yanvarın 17-18-də 131 nümayəndənin iştirak etdiyi 3-cü Qars konqresi hökumətin adını dəyişdirərək Müvakkəta-i Milliyyəsi adlandırır. 18 maddədən ibarət Anayasa (Konstitusiyaya) qəbul olunur.

Vəziyyətin gündən-günə ağırlaşdığını gören Cənubi-Qərbi Qafqaz Hökuməti 1919-cu il yanvarın 27-də Azərbaycan hökumətinə müraciət etmiş, ondan hərbi təlimlər keçmək üçün zabitlər, məmururlar və pul istəmişdi. Türk qoşunları martın 6-da Qars şəhərindən, martın 15-də isə bütövlükdə Qars vilayətindən çəkilməsindən sonra bütün ağırlıq Cənubi-Qərbi Qafqaz Hökumətinin üzərinə düşmüşdü.

28 mart 1919-cu ildə Britaniyanın Cənubi Qafqazdakı qoşunlarının komandanı general-mayor V.Tomson Ermənistan hökumətində görüş keçirmiş, ermənilərin Naxçıvana və Qarsa qayıtması məsələsi

müzakirə edilmişdi [3; v. 36-40].

1919-cu il aprelin 6-da general-mayor V.Tomson Tiflisdən Ermənistan hökumətinin sədrinə göndərdiyi məktubda bildirdi ki, aprelin sonunadək erməni qacqınları Qarsa və Naxçıvana qayıtdıqdan sonra ingilis qoşunları Qarsdan və Naxçıvandan geri çağırılacaqlar, ingilis missiyası isə qalacaq. V.Tomson daha sonra qeyd edirdi ki, mayın 1-dək hər bir rayonda administrasiya təşkil edilməsi üçün lazımı miqdarda erməni qoşunu olmalıdır. O, general Devinin hazırda Qarsda olduğunu, erməni qoşunlarının Qarsa çatmasınadək Qars Milli Şurasının öhdəsindən gələcəyini, Ermənistan hökumətinə təhvil verilməsi iki zirehli qatırın böyük köməyi olacağını bildirdirdi [4; v. 358-59].

Ermənistan daxili işlər naziri və hökumətin başçısı A.Xatisovun aprelin 6-da Tiflisdə general V.Tomsonla görüşündə əsas müzakirə predmeti Qars vilayətinin, Şərur-Dərələyəz, Naxçıvan və Sürməli qazalarının Ermənistanın idarəçiliyinə verilməsi məsələsi olmuşdu [4; v.41].

Aprelin 7-də A.Xatisovun briqada generalı Vilyam Biçlə görüşündə Qars vilayətinin Ermənistan və Gürcüstan arasında bölüşdürülməsi məsələsi müzakirə edilmişdi [4; v. 46].

Aprelin 8-də Tiflisdə A.Xatisov Qarsa qubernator təyin edilən Stepan Korqanovla birlikdə birlikdə Gürcüstanın xarici işlər naziri N.Ramişvili və V.Tomsonla görüşmüş, erməni əsgərləri üçün 3000 komplekt verilməsi, Qarsın və Naxçıvanın işğalı üçün paravozların və lazımı vasitələrin verilməsi, Qarsın və Naxçıvanın ələ keçirilməsinin planı müzakirə edilmişdi [2; v. 47].

Aprelin 9-da A.Xatisovun Tiflisdə V.Tomsonla görüşündən sonra ingilis polkovniki Bali Qarsa göndərilir və o, ingilis komandanlığının Qarsın idarəçiliyinin Ermənistan hökumətinə təhvil verilməsi barədə təlimatını polkovnik K.Deviya çatdırır. Bali Qarsdan Xatisova teleqram göndərir ki, hərbi nazirliyin nümayəndələri və general qubernator Qarsa getsinlər. Qars vilayətinin Ermənistanın tabeliyinə verilməsi üçün ingilis dəmiryol batalyonunun 2 rotası və stansiyanın mühafizəsi üçün hindlilərdən (indus) ibarət rota artıq göndərilmişdi. Həmin vaxt Qars vilayətində ümumilikdə 3000 ingilis ordusunun əsgəri var idi [5; v. 48-49].

1919-cu il aprelin 12-də ingilislərin köməyi ilə Cənubi-Qərbi

Qafqaz Cümhuriyyətinin süquta yetirilir və hökumət üzvləri Tiflis-Batım-İstanbul üzərindən Malta adasına sürgün edilirlər. Bundan sonra CQQC-nin 12 bölgəsində milli şuralar yerli hökumətlər şəklində müttəfiq fəaliyyət göstərirlər.

Aprelin 17-də general Artyom Osepyanın komandanlığı altında Ermənistan ordusunun 1-ci və 4-cü piyada polkları Qars vilayətinə daxil olur. Aprelin 23-də isə daşnak hökumətinin Qars vilayətinin qubernatoru təyin etdiyi Stepan Korqanov Qars şəhərinə gəlir. Aprelin 30-da daşnak hökuməti Qarsda öz fəaliyyətinə başlayır və qəza təşkilatlarını qurmaq üçün öz nümayəndələrini bölgələrə göndərir.

Qubernator Stepan Korqanov CQQC hökumətinin üzvlərinin Malta adasına sürgün edilmələrindən xeyli müddət sonra da vilayətin bütün ərazisində idarəçiliyi öz əlinə ala bilməmişdi. Yerli müsəlman əhali onun təyin etdiyi nahiyə rəislərini yaxına buraxmır, erməni idarəçiliyini tanımaq istəmirdilər. Çünki ermənilər verdikləri vədlərə əməl etmir, əhalisi tərkisilah olunan bölgə kəndlərinin əhalisini silah gücünə müsəlmanlardan təmizləyir və onların mal-mülkünə sahib çıxırdılar.

Müttəfiqlərin qoşunlarının komandanının ermənipərəst mövqeyi erməniləri yeni-yeni əraziləri ələ keçirməyə təhrik edirdi. 1919-cu il mayın 28-də Ermənistan parlamenti "Birləşmiş Ermənistan haqqında Akt" qəbul etmiş, Azərbaycanla və Türkiyəyə qarşı iddia sürdüyü ərazilər, o cümlədən də Qars vilayəti daxil edilmişdi.

1919-cu il iyunun 8-də ingilis hərbiçilərinin bir qisminin Qarsı tərk etməsindən sonra erməni silahlı dəstələri genişmiqyaslı hücumlara başlayırlar. Ermənilərin törətdikləri qırğınlardan qurtulmaq üçün İrəvan quberniyasının 91 kəndindən Qars vilayətinə pənah gətirən 25 min azərbaycanlı əhalinin bir qismi yenidən Türkiyənin içərilərinə doğru hərəkət etmiş, bir qismi də Gürcüstandan keçməklə Azərbaycanda özlərinə sığınacaq tapmışdı [2; v. 47].

1919-cu il iyunun 10-da Azərbaycan XİN-i Ermənistandakı diplomatik nümayəndə Məhəmməd xan Təkinskiyə göndərdiyi şifralı teleqramda tapşırırdı ki, dağıdılmış kəndlərin təmsilçilərinin köməyi ilə xəlvəti İrəvan quberniyasında, imkan olarsa Qars vilayətində zərərçəkmişlərin ad və soyadları, yaşayış yerləri, yaşları göstərilməklə müsəlmanların hamı insanı, həm də əmlak itkiləri haqqında statistik məlumatlar toplansın [12; s.106].

İyunun 24-də Qars Müsəlman Milli Şurasının Qars qalasının komendantına, mülki qubernator S.Korqanov və ingilis komandanlığının nümayəndəsinə ünvanladığı 410 №-li məktubda qeyd edilirdi ki, vilayətin erməni administrasiyası ilk günlər müsəlmanlarla sülh şəraitində yaşamağı vəd etsə də, heç iki ay keçməmiş Milli Şuranın üzvlərindən iki nəfərini müxtəlif bəhanələrlə həbs etmişdir [8; v. 3-3 arx.].

Şöreyel nahiyəsinin kəndlərinin böyük əksəriyyəti erməni qoşunları tərəfindən işğal edildiyi üçün Şöreyel Milli Şurası öz işini davam etdirə bilməmiş, Milli Şuranın sədri Əsədulla İskəndərbayov (Ağüzüm) Şöreyel faciəsinin miqyasını dünyaya çatdırmaq üçün Tiflisa getmiş, Azərbaycanın Gürcüstandakı daimi nümayəndəliyinin vasitəsilə müttəfiq dövlətlərin Qafqazdakı missiyalarının başçalarına müraciətlər etmiş, Tiflisdə dərc olunan qəzetlər vasitəsi ilə ermənilərin törətdikləri vəhşilikləri dünya ictimaiyyətini nəzərinə çatdırmağa çalışmışdı. Azərbaycanın Gürcüstandakı daimi nümayəndəliyinin fondunda saxlanılan sənədlərdən aydın olur ki, Qars Müsəlman Milli Şurasının üzvləri vilayəti tərk etdikdən sonra onun adından müxtəlif qurumlara müraciətlər Ağbaba Milli Şurasının möhürü ilə göndərilmişdir.

Bu zaman Qarsda Məşədi Səməd ağanın başçılığı ilə Ermənistan hakimiyyətini qəbul etdiyini bəyan edən yeni oyuncaq Müsəlman Milli Şurası qurulmuş, həmin şuranın üzvləri Qarsın nahiyələrini gəzərək yerli əhali arasında təbliğat aparırlar ki, silahları təhvil versinlər və Ermənistan hakimiyyətinin təyin etdiyi səlahiyyətli nümayəndələri tanınsınlar. Lakin bu oyuncaq Milli Şura qısa zaman keçməmiş öz fəaliyyətini dayandırmışdı. Qars Milli Şurası müsəlmanlara qarşı təqiblərə və həbslərə son qoyulmayacağı təqdirdə Qarsı tərk edəcəyini xalq qarşısında məsuliyyət daşımayacağını bəyan etmişdir.

1919-cu il oktyabrın 1-də Qarsın qubernatoru S.Korqanov Ermənistan hökumətinin sədrinə ünvanladığı "Tam məxfi" qrifli məktubunda Ağbaba, Şöreyel, Zərşad bölgələrinin əhalisinin tamamilə "tatarlardan" (*yəni azərbaycanlılardan-N.M.*) ibarət olduğunu yazır və kütlənin arasında böyük həmrəyliyin mövcud olması səbəbindən bölgəni özlünə təbə etdirməyin asan olmadığını qeyd edir. Korqanov Milli Şuranın keçmiş üzvü Məhəmməd Hacı Abbas oğlunun erməni idarəçiliyinə təbə olmasından şikayətlənirdi. O, Məhəmməd Hacı

Abbas oğluna yüksək vəzifə təklif etdiyini, lakin onun həmin təklifi bəyənmədiyini, könülləndən həmin dağların hakimi olmağı keçirdiyini yazır. Korqanov həmin bölgələrdə şüurların sünnilərin qarışıq yaşadığını, Məhəmməd Hacı Abbas oğlunun şüa olduğu halda, sünnilərin də üzərində hakim olduğunu qeyd edir. "Parçala, hökm sür!" siyasəti yeritdiyini qeyd edən qubernator, məzhəb çatışması salmaq yolu ilə Məhəmməd Hacı Abbas oğlunu zəiflətmək yolunu tutduğunu, bunun üçün sünni əhalisi olan Dələver kəndinin imkanlı sahibkarı İsrail Hacı Rüstəm oğlundan istifadə etdiyini yazır. O, sentyabrın 30-da ilk toquşmanın baş tutduğunu və məzhəb çatışmasında hər iki tərəfdən 14 nəfərin öldüyünü və yaralandığını şadlıqla Ermənistan hökumətinə xəbər verirdi [13; c. 25-26].

1919-cu il oktyabrın 1-də Qars Müsəlman Milli Şurasının səlahiyyətli nümayəndələrinin Azərbaycanın xarici işlər nazirinin adına Tiflisdə qəbul etdikləri Memorandumda Ermənistan hökuməti tərəfindən İrəvan quberniyasında və Qars vilayətində müsəlman əhalinə qarşı törədilən zorakılıqlar və qırğınlar barədə ətraflı məlumat vermiş, qaçqınlara yardım göstərilməsi üçün Azərbaycan Himayədarlıq Nazirliyinin təmsilçisinin Qarsa ezam edilməsini və yollarda qida məntəqələrinin açılmasının zəruriliyi vurğulanırdı [2; v. 197-199].

Qars vilayətində törədilən erməni vəhşiliklərinin miqyasını xarici dövlətlərin nəzərinə çatdırmaq, qaçqınların problemlərini yüngülləşdirmək üçün 10 oktyabr 1919-cu ildə Tiflisdə Qarşılıq Həmyerilərə Cəmiyyəti yaradılmışdı. Noyabr ayında Tiflisdə dərc olunan "Obnovlenie" qəzetində Qars vilayətində ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər haqqında silsilə məqalələr dərc edilmişdi [11; v. 33].

21 noyabr 1919-cu ildə Axılkalək qəzasının Kokiya kəndinin nümayəndələri adından Xəlil ağa Kamalov Azərbaycanın himayədarlıq nazirinə yazdığı ərizədə yazırdı ki, 1918-ci ilin martında ermənilər kəndi mühasirəyə almış, kimsəyə aman vermədən hamını qırmış, kəndin 800 nəfər sakinindən 40 nəfər qoca, qadın və uşaq salamat qalmışdır. Ərizədə həmçinin qeyd edilirdi ki, Axılkaləkdə olan Amerikanın erməni qaçqınlarına yardım komissiyası müsəlmanlara yardım göstərməkdən imtina etmiş, onlara Azərbaycan hökumətindən yardım istəmələri bildirilmişdir [5; v. 549].

30 dekabr 1919-cu ildə Tiflisdə nəşr edilən "Slovo" qəzeti yazırdı

ki, erməni mənbələrinin Qarsdan verdikləri məlumata görə, erməni ordusu Oltu nahiyəsini ələ keçirmiş, ermənilərə qarşı fəaliyyət göstərən Milli Şura Türkiyə ərazisinə qaçmışdır [15].

Qars qəzasının Zərşad və Ağbaba nahiyələrinin kəndləri Kərbəlayi Məhəmməd ağanın 500 atlıdan ibarət döyüşçülərinin nəzarəti altında idi. Çıldır nahiyəsində isə Məhəmməd Qoca oğlunun silahlı dəstəsi erməni silahlılarının nahiyənin ərazisinə soxulmağa imkan vermirdi. Erməni hərbi hissələri bu nahiyələrdəki güclərlə üzbəüz döyüşlərdən ehtiyat edirdi. Ona görə də bu nahiyələri hər tərəfdən mühasirəyə alaraq onların xarici əlaqələrini kəsmək istəyirdi. Erməni hərbi birlikləri bu nahiyələrin üzərinə 4 tərəfdən – Qars, Gümrü, Ərdahan və Gölə nahiyəsi tərəfdən hücum planı hazırlamışdı. 1920-ci il yanvarın 28-də polkovnik Mazmanovun komandanlığı altında erməni hərbi hissəsi Çıldır nahiyəsinin Ərdahan istiqamətindəki kəndləri ələ keçirmişdi.

31 yanvar 1920-ci ildə Ağbaba Milli Şurasının Azərbaycanın Gürcüstandakı Daimi Nümayəndəliyinə göndərdiyi müraciətində deyilirdi ki, Qars vilayətinin Ərdahan qəzasında erməni əsgəri qüvvələri islamla üzərinə hücum edərək şiddətli surətdə hərəkət etmiş, Ağbaba, Zərşad və Şörəyə nahiyələrinin mühasirə altına almışlar. Milli Şura "İslamların əhvalı qayət pərişan və təhlükəli olduğundan tez bir zamanda müavinətinizi istirham edirik." – yazaraq yardım istəyirdi [8; v. 31].

Qars vilayəti müsəlmanlarının təmsilçilərinin 1920-ci il fevralın 8-də Tiflisdə yaydıqları memorandumda bildirilirdi ki, 1-6 fevral tarixlərində general Osepyanın komandanlığında erməni qoşunları toplanı və pulemyotların köməyi ilə Zərşad rayonundakı 46 kəndin üzərinə qəfilən hücumu keçmiş, yüzlərlə əliyalın əhalini ən vəhşi üsullarla qətlə yetirmişdir [8; v. 12-12 arx.].

Fevralın 7-də Ağbaba nahiyəsinin kəndləri Qazançı kəndi istiqamətində erməni artilleriyasının bombardmanına məruz qalmışdır. Qaranamaz kəndində 6 qadın, 17 uşaq, 4 kişi öldürülmüş, 2 nəfər yaralanmışdı. Balıqlı kəndinə atılan mərmilər nəticəsində 4 nəfər öldürülmüş, 2 nəfər yaralanmışdı [8; v. 13].

Azərbaycanın Gürcüstandakı Diplomatik Nümayəndəliyinin arxiv sənədlərinin içərisində Kərbəlayi Məhəmməd ağaya, Məhəmməd bəy Qocayevə və Əsəd bəy Hacıyevə 13 fevral 1920-ci ildə verilən və

siqənin surəti saxlanılır. Həmin sənəddə qeyd edilir ki, adları çəkilən şəxslər tacili olaraq Diplomatik Nümayəndəlik tərəfindən Bakıya ezam olunurlar ki, qaçqınlara yardım edilməsi məsələsini Himayəçilik Nazirliyi ilə müzakirə etsinlər. Sənəddə həmçinin dövlət orqanlarının nümayəndələrindən xahiş edildirdi ki, onların Bakıya çatmaları üçün yolda hər hansı maneçilik törədilməsin [10; v. 13].

26 fevral 1920-ci ildə Azərbaycanın xarici naziri Fətəli xan Xoyskinin Ermənistanın xarici işlər nazirinə göndərdiyi məktubunda erməni silahlı qüvvələrinin artilleriya tətbiiq etməklə 27 yanvar-7 fevral tarixində Qars vilayətində törədikləri kütləvi qırğınları faktlarla sadalamış və Ermənistan hökumətindən qırğınlara son qoyulmasını tələb etmişdi [8; v. 53].

Fevralın 29-da Fətəli xan Xoyski eyni məzmunlu məktubla Fransanın hərbi missiyasının başçısı polkovnik de-Nonankura, İtaliyanın hərbi missiyasının başçısı polkovnik Qabbaya, Britaniyanın Ali komissarı Uordropa da müraciət etmiş, təxirə salınmadan Azərbaycan hökumətinin nümayəndəsinin iştirakı ilə Qars vilayətində baş verən hadisələrin təhqiq edilməsi və təqsirkarların cəzalandırılması üçün qarışıq komissiya göndərilməsini zəruri hesab etdiyini bildirmişdi [8; v. 58].

9 mart 1920-ci ildə Azərbaycan parlamentinin fəvqəladə iclasında Qars vilayətində və İrəvan quberniyasında baş verən qanlı hadisələr, Ermənistan Respublikasının təcavüzkar əməlləri müzakirə edilmişdi. Müzakirənin sonunda Qətnamə qəbul edilmişdi. Qətnamədə Azərbaycan parlamentinin rəyasət heyətinə səlahiyyət verilmişdi ki, Ermənistan hökumətinin qanlı əməllərinə son verməsinə təsir göstərmək üçün mədəni ölkələrin parlamentlərinə müraciət etsin və Azərbaycan hökumətinə tapşırılmışdı ki, erməni təcavüzündən zərər çəkənlərin və qaçqınların vəziyyətinin yüngülləşdirilməsi üçün lazım olan tədbirləri görsün [9; v. 101].

1920-ci il martın 11-də Qars vilayətinin Çıldır, Gölə və Ağbaba nahiyələrinin səlahiyyətli nümayəndələrinin Axısqadan Azərbaycan və Gürcüstan hökumətlərinin başçılarına, İngiltərə, Amerika, Fransa və İtaliyanın missiyalarının nümayəndələrinə ünvanladığıları teleqramda Ermənistan Respublikasının vəhşiləşmiş qoşunlarının qışın şaxtalı günlərində günahsız insanları qoca, qadın, uşaq demədən ucdantutma qətlə yetirdiyini bildirir, həmin ərazilərdə bir nəfər də olsun erməninin

heç vaxt yaşamadığı halda, qırğınlar törətmək yolu ilə Ermənistanı birləşdirilməsinə mane olunmasını xahiş edirdilər [8; v. 76].

Azərbaycan arxivlərindəki sənədlər arasında rast gəlmədiyimiz, lakin Cənubi-Qərbi Qafqaz hökumətinin xarici naziri olmuş Fəhrettin Erdoğanın xatirələrində qeyd olunan mühüm fakt odur ki, Azərbaycan hökumətinin yardımı ilə yenidən silahlandırılan Ağbaba və Çıldır nahiyələrinin bütövlükdə ələ keçirmək Ermənistan silahlı qüvvələrinə müyəssər olmamışdır. F.Ərdəğan yazır ki, milli təşkilatlarını erməniləri ələ sıxdırılmışdılar ki, onlar "Böyük Ermənistan" xülyəsindən əl çəkib, kiçik qəzalarımızla barışıq əldə etmək məcburiyyətində qalmışdılar. Ağbaba və Çıldırda 8 maddəlik sazişi Hacı Abbas oğlu Kərbəlayi Məhəmməd və Qocaqoğlu Məhəmməd bəy imzalamışdılar. Müqavilənin şərtlərinə əsasən Zərşad, Çıldır və Ağbaba qəzalarına Ermənistan hökumətinin məmur göndərməyəcəyi, bu qəzaların əhalisinin Gümrüdə sərbəstcə alış-veriş edə biləcəyi, bu şərtlərə əməl edilməsi üçün hər iki tərəfdən qər nəfər girov müvafiq olaraq Ağbabada və Gümrüdə saxlanacağı qarara alınmışdır. Bu sazişə Qars vilayətinin və erməni quldurlarından təmizlənməsində əməl edildiyi qeyd edilir [14; s. 188-189].

1920-ci il aprelin 9-da Tiflisdə Cənubi Qafqaz respublikalarının nümayəndələrin iştirakı ilə növbəti konfrans öz işinə başlamışdı. Qars Müsəlman Milli Şurasının Tiflisdəki nümayəndəsi fürsətdən istifadə edərək konfransın sədrinə Qars vilayətində baş verən hadisələrlə bağlı "Hesabat qeydləri"ndə türk qoşunlarının Qars vilayətində erməni idarəçiliyinin tətbiq edilməsindən keçən müddət ərzində türk-müsəlman əhaliyə qarşı törədilən soyqırımları barədə 9 sənəd müraciətə əlavə olaraq təqdim etmişdi. Həmin sənədlər Ermənistan hökumətinin insanlığa qarşı sözün həqiqi mənasında cinayət işlədiyini sübuta yetirirdi [8; v.74-75].

O dövrün sənədləri göstərir ki, Azərbaycan hökuməti diplomatik yolla və qeyri vasitələrlə (hərbiçilər və silah-sursat almaq üçün qızıl pul göndərməklə) Qars vilayətinə və o cümlədən ermənilərin işğal etdikləri və etmək istadikləri bölgələrə öz mümkün yardımını göstərmişdi.

Qars vilayətində Ermənistan ordusunun törətdiyi qırğınlar 1920-ci ilin oktyabrında türk qoşunlarının Qarsı azad etməsinədək davam etmişdi. Türk qoşunları ilə birlikdə Azərbaycan süvari alayı və Kər-

bəlayi Məhəmməd ağanın 700 nəfərlik, Məhəmməd bəy Qocayevin 500 nəfərlik silahlı dəstələri Qars vilayətinin erməni quldurlarından tamamilə azad edilməsində iştirak etmişdilər.

Ümumiyyətlə, Ermənistan dövlətinin 1918-1920-ci illərdə Qars vilayətində həyata keçirdikləri soyqırımı və etnik təmizləmə siyasətinə dair Azərbaycan arxivlərində saxlanılan sənədlərin bir yerdə toplanaraq ayrıca sənədlər toplusu şəklində çap etdirilməsinə ehtiyac vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. ARDA, fond 970, siy. 1, iş 1.
2. ARPISSA, fond 276, siy. 1, iş 38.
3. ARPISSA, fond 276, siy. 9, iş 3.
4. ARPISSA, fond 276, siy. 9, iş 4.
5. ARPISSA, fond 276, siy. 9, iş 9.
6. ARDA, fond 897, siy. 1, iş. 26.
7. ARDA, fond 897, siy. 1, iş 38.
8. ARDA, fond 897, siy. 1, iş 65^a.
9. ARDA, fond 897, siy. 1, iş 69.
10. ARDA, fond 897, siy. 1, iş 85.
11. ARDA, fond 897, siy. 1, iş 115.
12. Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı. Sənədlər toplusu. 3 cildə, II cild, 2-ci kitab. İrəvan quberniyasında soyqırımı. 1918-1920-ci illər. Bakı: Çarşıoğlu, 2011.
13. Вестник архивов Армении. №2 (106), Ереван, 2005.
14. Erdoğan Fahrettin. Türk Elllerinde Hatıralarım. Ankara, 2007.
15. Газета "Слово" (Тифлис), 30.12.1919, № 113.

Dərc olunub: Azərbaycan və Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımları (1914-1920-ci illər). III beynəlxalq elmi konfransın materialları. 07-10 aprel 2016-cı il, s. 559-565.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə sülh danışıqları

1918-ci ilin mayında Cənubi Qafqazda üç müstəqil Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistan dövlətləri yaransa da, onların arasında sərhədlər dəqiq müəyyən edilməmişdi. Çar Rusiyası dövründə Qafqaz Cənibinliyinə tabe olan quberniyaların bəzi regionlarında türklərlə (azərbaycanlılarla) gürcülərin və ermənilərin qarışığı şəklində yaşamaları sərhədləri müəyyən etməkdə çətinlik yaradırdı. Sonralar sərhədlərin müəyyən edilməsi məqsədilə aparılan danışıqlarda Azərbaycan tərəfi "millətlərin öz müqəddəratını təyinetmə prinsipini" əsas götürürdüsə, Ermənistan tərəfi "tarixi prinsipləri" əsas götürərək, guya tarixən həmin ərazilərin "Böyük Ermənistan"a daxil olduğunu iddia edir, Gürcüstan nümayəndələri isə əsasən "əlverişli iqtisadi şəraiti" ön plana çəkir, Tiflis quberniyasının əvvəlki inzibati-ərazi bölgüsünü saxlamağa çalışırdılar. Lakin müstəqilliyini əldə edən kimi bu dövlətlər bir-birlərinə qarşı ərazi iddiaları irəli sürmüşdülər. Silahlı müdaxilə yolu ilə ərazi iddiasını gerçəkləşdirmək halları olmuşdusa da, sonralar bəzən vasitəçilərin iştirakı ilə, bəzən də vasitəçilərsiz bu dövlətlər arasında sülh konfransları keçirilmişdir. Ərazi iddiaları Paris Sülh Konfransının da müzakirəsində çıxarılmışdı.

1918-1920-ci illərdə baş verən hadisələrin nəticəsində Ermənistan tərəfi gah ərazi iddialarından əl çəkmiş, gah da qalib dövlətlərə arxalanaraq Azərbaycan və Gürcüstan qarşı ərazi iddialarını silah gücünə reallaşdırmağa çalışmışdır.

1918-ci ilin əvvəlində Şərqi Anadoluda, xüsusən də Ərzurum-Qars xəttində türklərə qarşı soyqırım törədən erməni silahlı qüvvələri Türkiyə ordusunun əks hücumu qarşısında duruş gətirə bilməyib, məğlub olduqdan sonra iyunun 4-də Batum müqaviləsini imzalayaraq, cəmi 10 min kvadrat kilometr ərazi (320 min əhali) ilə kifayətlənmişdi (1). Həmin müqaviləyə görə, Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiası olmasa da, Andranikan başçılığı ilə erməni silahlı qüvvələri Göyçədən Şərur-Dərələyəzə, oradan Naxçıvana adlayaraq kəndləri işğal etmiş, Zəngəzurun bir hissəsini ələ keçirərək Qarabağı Ermənistanla ilhaq etmək istəmişdi. Ermənistanla hələlik diplomatik münasibətlər qurulmadığından, Azərbaycanın xarici işlər naziri iyunun 22-də Gürcüstandakı daimi nümayəndəsinə göndərdiyi məktubda

bildirmişdi ki, Ermənistan hökumətinin, o da təşkil edilməyibsə, Erməni Milli Şurasının nəzarətinə çatdırın ki, Azərbaycan-Ermənistan sərəhdərlərini elan etmək üçün xüsusi komissiya yaradılmalıdır. Əgər Ermənistan hökuməti bu təklifi bəyənsə, görüş yerini və vaxtını bildirsən (2). Lakin Ermənistan tərəfi Batum müqaviləsinin şərtlərini unudaraq, yeni ərazilər ələ keçirmək üçün dolayısı ilə Dağlıq Qarabağa ərazi iddiası irəli sürərək, Ermənistanla Azərbaycan arasında sərəhdərlərin (İstanbul) sülh konfransında müəyyən ediləcəyini bildirmişdi. 1918-ci ilin yayında Osmanlı hökumətinin təşəbbüsü ilə İstanbulda Cənubi Qafqaz Respublikaları arasında ərazi problemlərini həll etmək üçün konfrans keçirmək qərara alınmışdı. İyun ayında İstanbul konfransında iştirak etmək üçün M. Ə. Rəsulzadənin başçılığı ilə 7 nəfərlik nümayəndə heyəti İstanbulla yola düşmüşdü. Lakin konfrans iştirakçı dövlətlərin öz aralarında müəyyən razılığa gəlmədikləri səbəbindən öz işinə nəzərdə tutulduğu vaxtda başlamamışdır.

1918-ci ilin yayında Azərbaycan hökuməti Gəncə quberniyasının dağlıq hissəsində tərkisilahlə əməliyyatı aparmışdı. Bu zaman yerli müsəlman və erməni əhali arasında fərq qoyulmamışdı. Lakin Ermənistanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi A. Camalyan iyulun 23-də ermənilərin tərkisilahlə əməliyyatından narahat olduğunu bildirmiş, Dağlıq Qarabağın ərazi mənsubiyyətinin İstanbul konfransında müəyyən ediləcəyini bildirmişdi (3). Avqustun 1-də Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi Ermənistanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsinə cavab olaraq bildirmişdi ki, əhəlinin tərkisilahlə edilməsi ölkədə amin-amanlıq yaratmaq məqsədinə xidmət edir və o cümlədən də Gəncə quberniyasının dağlıq hissəsində yaşayan ermənilərə də şamil edilir. Sonadda Gəncə quberniyasının ərazisinin Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğu və İstanbul konfransında bu ərazinin müzakirə obyektinə olmadığı vurğulanmışdı.

Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il 29 may tarixli iclasında İrəvan şəhərinin Ermənistan (Ararat) respublikasının paytaxtı olması üçün ermənilərə güzəşt edilməsi haqda qərarından şirniklənən ermənilər, İstanbul konfransına təqdim etdikləri layihədə Sürməli, Naxçıvan, Axılkalək, Eçmiədzin, İrəvan, Zəngəzur, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl (Qaryagin) və Borçalı qəzalarına ərazi iddiası irəli sürmüşdülər (4).

Azərbaycanın İstanbulda fəvqoladə və səlahiyyətli nazir-nüma-

yəndəsi və İstanbul konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı Əlimərdan bəy. Topçubaşovun sentyabrın axırında İstanbulla gəlməsi ilə danışıqlar xeyli sürətlənmişdi.

Ə.Topçubaşovun İstanbul konfransına təqdim etdiyi memorandumda Azərbaycanın ərazisi 96.502 kvadrat kilometr göstərilmişdi. Azərbaycanın inzibati ərazi bölgüsü layihəyə görə aşağıdakı kimi idi:

I. Bakı quberniyası (Bakı, Cavad, Göyçay, Şamaxı, Quba, Lənkəran qəzaları).

II. Elisavetpol (Gəncə) quberniyası (Elisavetpol (Gəncə), Cavanşir, Nuxa, Ərəş, Şuşa, Qaryagin (Cəbrayıl), Zəngəzur, Qazax qəzaları (onun dağlıq ərazisinin üçdə bir hissəsi Azərbaycanla Ermənistan arasında mübahisəli ərazi hesab edilirdi).

III. İrəvan quberniyası (Naxçıvan qəzasının beşdə dörd hissəsi, Yeni bayazəd qəzasının beşdə bir hissəsi, Şərur-Dərələyəz qəzasının ikidə bir hissəsi).

IV. Tiflis quberniyasında (Borçalı qəzası, Tiflis qəzasının beşdə bir hissəsi, Sıgnak qəzasının üçdə bir hissəsi).

V. Zaqatala dairəsi (5).

Lakin I-ci Dünya müharibəsinin Türkiyə üçün ağır şərtlərlə başa çatması İstanbul konfransında erməni nümayəndə heyətinin yeni ərazi iddiaları ilə çıxış etməsinə səbəb oldu. Türkiyədəki hökumət böhranı da onun ermənilərə qarşı mövqeyinin dəyişməsinə gətirib çıxarmışdı. Noyabrın 18-də Ə. Topçubaşovun Türkiyənin xarici işlər nazirinin müavini Rəşad Hikmət bəylə söhbətində nazir bildirmişdi ki, Qarabağ məsələsində 5-10 kəndin üstündə israr etmək məsləhət deyil, unutmayın ki, o yerlərdə ki, ermənilər çoxluq təşkil edirlər, mütləq məqsədlərinə nail olacaqlar, çünki onları bütün dövlətlər, xüsusən də Antanta müdafiə edir. Ə. Topçubaşov isə Qarabağ məsələsinin 5-10 kənd məsələsi olmadığını, iddianın bütövlükdə 4 qəzaya – Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzura olduğunu bildirmişdir (6).

Qeyd etmək lazımdır ki, İstanbul konfransında iştirak etmək üçün Türkiyədə olan Azərbaycan nümayəndə heyəti Mudros sazişi (30 oktyabr 1918-ci il) ərəfəsində sülh konfransının baş tutmayacağına əmin olmuşdu.

İstanbul konfransın ərəfəsində Azərbaycanla Gürcüstan arasında da mübahisəli ərazilər problemi həll edilməmiş qalırdı. İyul ayının

əvvəllərində Gürcüstan silahlı qüvvələrinin alman hərbi dəstələrinin müşayiəti ilə Borçalı qəzasını və Poylu stansiyasınadək dəmir yolu xəttini ələ keçirmələrinə qarşı Azərbaycan xarici işlər naziri M. Hacınski Gürcüstan Respublikasının xarici işlər nazirinə etiraz məktubu göndərmişdi. Məktubda bildirilirdi ki, alınan məlumata görə, Gürcüstan hökuməti Borçalı qəzasını öz ərazisi hesab edərək, alman dəstələri ilə birlikdə əraziyə gürcü qoşunlarını göndərərək, guya ərazini quldur dəstələrindən təmizləsinlər. Borçalı qəzasının nümayəndələri gəlib məlumat veriblər ki, göndərilən dəstələrlə yerli müsəlman əhəli arasında toqquşma olub. Məktubda əlavə edilirdi ki, Tiflis, Sığnax və Borçalı qəzalarının müəyyən hissələrində tamamilə müsəlmanlar məskunlaşdırılıb və onlar öz nümayəndələri vasitəsilə dəfələrlə məsələ qaldırılmışlar ki, Azərbaycanın tərkibində olmaq arzusundadırlar. Azərbaycan XİN Gürcüstan hökumətini bu addımına qarşı kəskin etirazını bildirmiş, mehriban qonşuluq xatirinə qoşunlarını Azərbaycanın Borçalı qəzasından çıxarmasını təkidlə xahiş etmişdi. Məktubda iki ölkə arasında sərhədləri müəyyən etmək üçün hər iki hökumətin təyin etdiyi xüsusi qarışıq komissiya yaratmaq tələb olunurdu (7).

İyulun 17-də Gürcüstan XİN-in Azərbaycan XİN-ə göndərdiyi cavab məktubunda bildirilirdi ki, Borçalı qəzası həmişə Gürcüstanın tərkibində olub və Azərbaycan onun daxili işlərinə qarışmasını (8). Gürcüstan hökuməti 20 iyul 1918-ci il tarixli notasında Azərbaycan hərbi hissələrinin 24 saat ərzində Qarayazıdan çıxarılmasını tələb etmiş, aks təqdirdə hərbi qüvvələri vasitəsilə tərkisilah edəcəyini bildirmişdi.

Azərbaycan hökuməti vəziyyəti gərginləşdirməmək məqsədilə 23 iyul tarixli cavab notasında bildirmişdi ki, iki respublika arasında sərhədlər məsələsini həll etmək üçün beynəlxalq komissiya yaratmaq təklifinin üzərində dayanır. Gürcüstan hökuməti 31 avqust 1918-ci il tarixində Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi məktubda bildirmişdi ki, iki ölkə arasında mübahisəli məsələləri həll etmək üçün onların Bakıdakı və Tiflisdəki daimi nümayəndələrindən və neytral dövlətin nümayəndəsindən ibarət 3 nəfərlik komissiya yaradılmasına razıdır (9).

Lakin sonralar Gürcüstan və Azərbaycan öz aralarındakı ərazi mübahisələrinin həllini İstanbul konfransının öhdəsinə buraxmışdılar.

Birinci Dünya müharibəsində Türkiyənin məğlubiyyəti, alman və

türk qoşunlarının Qafqazdan geri çəkilmək zorunda qalması və nəhayət, İstanbul konfransının baş tutmaması Cənubi Qafqazda mövcud dövlətlər arasında sülh konfransını keçirməyi zəruri edirdi. Oktyabrın 27-də Gürcüstan hökuməti Azərbaycan, Ermənistan və Dağlı Respublikasının nümayəndələrini Tiflisə konfransa dəvət edir. Gürcüstan hökuməti konfransın gündəliyinə aşağıdakı məsələləri çıxarmağı təklif etmişdi:

1. Konfransa dəvət olunan dövlətlərin istiqlalıyyətinin qarşılıqlı tanınması;

2. Sərhəd məsələləri də daxil olmaqla, bütün mübahisəli məsələlərin maraqlı dövlətlər arasında sazişlər yolu ilə, buna nail olmadıqda arbitraj vasitəsilə həll edilməsi;

3. Konfransda iştirak edən xalqların hər hansı birinin ziyanına yönəlməmiş sazişə qoşulmamaq haqqında qarşılıqlı təəhhüdün qəbul edilməsi;

4. Qafqaz respublikalarının istiqlalının tanınması və maraqlarının qorunması məqsədilə Ümumdünya Sülh Konqresində eyni mövqedən çıxış edilməsi və qarşılıqlı yardım göstərilməsi (10).

Lakin konfransın keçirilməsi planlaşdırılan gündə – yəni noyabrın 10-da Ermənistan nümayəndələri müxtəlif bəhanələrlə konfransa gəlmədiklərindən, daha üç gün təxirə salınır. Nəhayət, konfrans Gürcüstan, Azərbaycan və Dağlı respublikalarının nümayəndələrinin iştirakı ilə noyabrın 14-də Ermənistanın iştirakı olmadan işə başlayır. Azərbaycan və Gürcüstanla ərazi münaqişəsində olan Ermənistanın iştirak etməməsi konfransı davam etdirməyə imkan vermir.

Ermənistan bir tərəfdən konfransda təklənəcəyindən ehtiyat edir, digər tərəfdən isə Antantanın qələbəsindən ruhlanaaraq, Azərbaycan və Gürcüstanla arasındakı ərazi mübahisəsini konfransa qədər, silah gücünə həll etmək istəyirdi. Erməni silahlı qüvvələri bir tərəfdən Zəngəzur ələ keçirib Qarabağı təhdid edir, digər tərəfdən sə Borçalının dağlıq hissəsini ələ keçirib orada məhkəmlənmək istəyirdi. Ermənistanın təqsiri üzündən konfrans daha üç dəfə təxirə salınır və axırda baş tutur.

Ermənilərin sülh konfransından boyun qaçırmaqları haqqda qafqazşünas alim Tadeuş Svyataxovski yazır: "Ermənistan 1918-ci ilin noyabrında birinci transqafqaz konfransında iştirak etmək əvəzinə,

Borçalı qəzası ilə bağlı ərazi iddialarına görə, Gürcüstana hücum etdi və hərbi əməliyyatlar yalnız Britaniyanın işə qarışması nəticəsində dayandırıldı (11). Müttəfiq dövlətin nümayəndələrinin – ingilis və fransız zabitlərindən, habelə Gürcüstan hökumətinin nümayəndələrindən ibarət qarışıq komissiyasının tələbi ilə Ermənistan 1918-ci il dekabrın 31-də müharibəni dayandırmışdı.

1919-cu il yanvarın 9-da Tiflisdəki ingilis missiyası zabitanın başçılığı ilə Ermənistan-Gürcüstan konfransı işə başlayır. Konfransın qərarına görə, Borçalı üç hissəyə bölündü: şimal hissə Gürcüstana, cənub hissə Ermənistana, Loru nahiyəsi isə neytral zonaya çevrildi. Zonanın idarəsi ingilislərin nəzarəti ilə qarışıq komissiyaya tapşırıldı (12).

Azərbaycan hökuməti onun iştirakı olmadan Borçalıda neytral zona yaradılmasına, ərazinin qalan hissəsinin Gürcüstanla Ermənistan arasında bölüşdürülməsinə qəti etirazını və maraqlı tərəf kimi bu razılaşmanı tanımadığını bildirmişdi (13).

Gürcüstanın xarici işlər naziri E. Gegeçkori 1919-cu il fevralın 22-də vasitəçilik missiyasının öz üzərinə götürərək Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Dağlıq Respublikasının nümayəndələrinin iştirakı ilə konfrans keçirməyi təklif etmişdi. O, konfransda dəmir yolu, poçt-teleqraf, gömrük, maliyyə, əmtəə mübadiləsi məsələlərini müzakirə etməyi təklif etmişdi. Azərbaycan tərəfi isə daha beş məsələni gündəliyə salmaq və konfransı Bakıda keçirməyi təklif etmişdi:

1) Konfrans iştirakçısı dövlətlərin istiqalətiyyətlərinin qarşılıqlı tanınması və bütün dövlətlərin iştirakı ilə müstəqillik aktının təntənəli mübadiləsi;

2) Respublikaların müstəqilliyinin qorunması uğrunda həmrəylik əldə edilməsi;

3) Respublikaların müstəqilliyinə edilə biləcək hər hansı qəsdin qarşısının alınması üçün lazım gələn tədbirlərin birgə görülməsi;

4) Sərhəd, ərazi və digər mübahisəli məsələlərin həlli üçün razılıq əldə edilməsi. Əgər razılıq əldə edilməzsə, məsələnin arbitraj vasitəsilə həll edilməsi;

5) Qaçqınlar məsələsinin nizama salınması (14).

Qeyd etmək lazımdır ki, Gürcüstan və Ermənistanın narazılığını nəzərə alaraq, Azərbaycan tərəfi Qafqazın 5-ci respublikasının Cənubi-Qərbi Qafqaz Respublikasının konfransın işində iştirakı təklif

findən vaz keçmişdi. Azərbaycanın təklif etdiyi 5 məsələ konfransın gündəliyinə daxil edilmişdi və konfrans 1919-cu il aprelin 25-də Tiflisdə işə başlamışdı. Azərbaycan nümayəndə heyətinə xarici işlər naziri Məmməd-Yusif Cəfərov, parlament üzvləri Fətəli Xan Xoyski ilə Xəlil bəy Xasmməədov daxil idilər. Konfrans 6 komissiyada işini davam etdirir.

Ərazi və sərhəd mübahisələrinin həlli komissiyasında Azərbaycan nümayəndə heyəti ərazi məsələlərinə aid aşağıdakı prinsipləri əsas tutmuşdu təklif edir: ərazi iddiaları yalnız respublikalararası sərhədyanı əraziyə münasibətdə elan edilə bilər; ərazi məsələlərinin həllində əhalinin iradəsi – təyini-müqəddərat hüququ əsas tutulmalıdır; təsərrüfat-məişət və tarixi bağlılıqlarla əlaqədar mübahisəsiz ərazinin hər hansı rayonuna ərazi iddiası irəli sürülməzsə, referendum bütün mübahisəsiz ərazinin rayonlarının əhalisi arasında keçirilir. Konfrans, nəhayət qərar qəbul edir ki, respublikalar arasında qarışıq əhaliyə malik rayonlara aid mübahisəli məsələlər müzakirə edilə bilər və respublikalar arasında ərazi mübahisələri sazişlər, əgər saziş əldə edilməzsə arbitraj yolu ilə həll olunur (15).

Konfransda qaçqınlar məsələsi müzakirə edilməzdən əvvəl, mayın 19-da Azərbaycan nümayəndə heyəti Fətəli Xan Xoyskinin sədrliyi ilə məsələni müzakirə edir. Mayın 20-də konfransın qaçqınlar komissiyasının iclasında müzakirələr başlanır. İclasda Qaçqınlar məsələsi üzrə dövlətlərarası komissiya yaratmaq qərarı alınır. Azərbaycan nümayəndə heyətinin təklifi və təkidi ilə qaçqınların öz əvvəlki yaşayış yerlərinə qaytarılması qərarı alınır. Komissiya yalnız 1914-cü il Rusiya-Türkiyə sərhədləri daxilində qaçqınların məskunlaşdırılmasını qərar alır. Lakin konfransda Dövlətlərarası Komissiyayı maliyyələşdirilməsi məsələsində ümumi razılığa gəlmək mümkün olmur. Ermənistan nümayəndə heyəti qaçqınların məskunlaşdırılması prosesində hər respublikanın eyni miqdarda vəsait ayırmasını təklif edir. Gürcüstan nümayəndə heyəti ərazi prinsipi üzrə, Azərbaycan nümayəndə heyəti isə milli mənsəbiyyətinə görə (yəni – müsəlman qaçqınlarının xərcini Azərbaycan öz üzərinə götürür, erməni qaçqınlarının xərcini Ermənistan, gürcü qaçqınlarının xərcini Gürcüstan çəkir, bu millətlərə mənsəb olmayan qaçqınların xərcləri konfrans iştirakçısı olan 4 dövlət bərabər surətdə öz üzərinə götürür), qaçqınların məskunlaşdırılması

üçün vəsait ayrılmasını təklif edir. Lakin bu məsələdə ümumi razılığa gəlinməyindən müəyyən qərar qəbul etmək mümkün olmur (16).

Konfransın gedişində Denikin qoşunlarının (kəndüllü ordunun) Dağlı Respublikasına hücumu xəbəri alınır və bu səbəbdən də konfrans öz işini başa çatdırmaqla bilmir. Denikin qoşunlarının Azərbaycan və Gürcüstana hücum təhlükəsi gözlənilməyindən, bu iki respublika iyunun 16-da öz aralarında hərbi müdafiə haqqında müqavilə imzalayırlar.

Aprel konfransının keçirdiyi günlərdə Qarabağ və Naxçıvanda ermənilərlə azərbaycanlılar arasında qanlı toqquşmalar davam edirdi. Azərbaycanla Ermənistan arasında ərazi mübahisələrini Ermənistanın xeyrinə həll etmək üçün Birləşmiş Dövlətlərin Ali Komissarlığı Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında neytral zona yaratmaq, bununla da həmin əraziləri Azərbaycanın nəzarətindən çıxarmaq istəyirdi. Lakin Azərbaycan hökuməti bu məsələdə ona edilən təzyiqləri dəf edərək, o şərtlə neytral zona yaradılmasına razılıq vermişdi ki, həmin ərazidə Azərbaycanın suveren hüquqları saxlanmış olsun.

1919-cu ilin yanvar ayında Azərbaycan hökuməti Qarabağ və Zəngəzürdə müvəqqəti valilik (general-qubernatorluq) yaradılmışdı və aprelin 3-də müvəqqəti komandanlıq Xosrov bəy Sultanovu general-qubernator kimi tanıdığını elan etmişdi. Lakin aprelin sonunda ingilislər Zəngəzurun Qarabağ general-qubernatorunun idarəçiliyindən çıxarılıb Erməni Milli Şurasının təbəçiliyinə verildiyini bəyan edir. Azərbaycan hökumətinin etirazlarına baxmayaraq general Tomeon öz qərarını dəyişməmişdir. Tomeonu əvəz edən general Kori də 1919-cu il mayın 31-də və iyunun 19-da Zəngəzurun Erməni Milli Şurasının təbəçiliyinə verildiyini təsdiqləmiş və "Azərbaycanın təmin erməni ərazisi Zəngəzürdə hakimiyyətini təbii ələyinin əlverişli olmadığını" bildirmişdi (17).

Ermənistan ingilislərin himayəsindən istifadə edərək Zəngəzur azərbaycanlılardan təmizləmək üçün yeni hərbi qüvvələr cəlb edir. Andranikin silahlı dəstəsinin hər vasitə ilə orada möhkəmlənməsinə çalışırdı. 1919-cu ilin martında artıq Andranikin silahlı qüvvələri Zəngəzürdə 115 azərbaycanlı kəndini viran qoymuş, 50 mindən artıq əhalinin qaçqın düşməsinə səbəb olmuşdu (18).

Erməni silahlı dəstələrinin Qarabağa hücumunun qarşısını almaq

və Zəngəzürdə qırğınlara son qoymaq məqsədilə Azərbaycan hökuməti ordu hissələrinin Qarabağın dağlıq hissəsi və Zəngəzürdə yerləşdirilməsinə hazırlıq barədə hərbi nazirliyə göstəriş vermiş, eyni zamanda iyunun 23-də Ermənistanla sərhəd-ərazi mübahisələrinin həll etmək və qaçqınlar məsələsini müzakirə etmək üçün iki respublikanın nümayəndələrindən ibarət hökumət-parlament komissiyasının yaradılmasını təklif etmişdi.

İyun ayında ingilis qoşunları Zaqafqazıyanı tərk etdikdən sonra, amerikalı polkovnik Haskel Birləşmiş Ştatlar, İngiltərə, Fransa və İtaliya hökumətləri adından Ermənistanla ali komissar təyin olunur. O, eyni zamanda Qafqazda dövlət departamentinin nümayəndəsi sayılırdı.

Polkovnik Haskel avqustun 28-də Bakıya gəlir və Ermənistanla Azərbaycan arasındakı ərazi mübahisələrinə öz münasibətini açıqlayır: Qarabağı və Zəngəzürü Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi adlandırır. Naxçıvan və Şərur-Dərələyəzdə Amerika nümayəndəliyi tərəfindən idarə olunan neytral zona yaradılmalıdır. Azərbaycan hökuməti Haskelin elan etdiyi, əslində ermənilərin əli ilə hazırlanmış variantı rədd edir. Daha sonra, yəni oktyabr ayında Azərbaycan hökuməti Qarabağ və Zəngəzürü erməni təvəüzündən qorumaq üçün xalq qoşunu təşkil edir. Polkovnik Cavad Şıxlıniskinin komandanlığı altında Zəngəzurun ermənilər tərəfindən işğal edilmiş kəndlərinə azad etmək üçün Dığ kəndi istiqamətində Azərbaycan ordusu əks hücumu keçir. Vəziyyətin gərginləşdiyini görən ermənilər Amerikanın təmsilçilərinin vasitəçiliyi ilə hərbi əməliyyatları dayandırmayı və sülh danışıqları keçirməyi Azərbaycan hökumətindən xahiş etmişdilər.

Nahayət, 1919-cu il noyabrın 23-də Tiflisdə sülh konfransı keçirilmişdi. Ermənistanla Azərbaycan arasında bağlanan sazişi Azərbaycan və Ermənistanın baş nazirləri N. Yusifbəylin və A. Xatsovin, təminatçı sifəti ilə ABŞ tərəfindən C. Rey və Gürcüstanın xarici işlər naziri E. Gegeçqori imzalayırdılar. Sazişdə Ermənistan və Azərbaycan hökumətləri razılığa gəlmişdilər ki, bundan sonra silaha əl atmayacaqlar, hər iki hökumət Zəngəzürə gedən yolların açılması üçün tədbirlər görəcək, sərhəd məsələləri də daxil olmaqla bütün mübahisəli problemlər sülh konfransının qərarına qədər yalnız sülh yolu ilə həll ediləcək, bəzi qəddər əldə edilmədikdə polkovnik Ceyms Rey münsiflər məhkəməsi sifətində tədbirlər görəcək, danışıqlar aparmaq üçün iki

ölke bərabər sayda nümayəndələr seçəcək və mübahisəli məsələlər müzakirə ediləcək, tərəflər bu sazişin müddəalarına vicdanla əməl edəcəklər (19).

Konfransın tələblərinə əməl edərək Azərbaycan hökuməti Zəngəzurdan öz qoşunlarını geri çəkir. Ermənistan tərəfi isə əksinə, Zəngəzura əlavə qoşun hissələri göndərərək yerdə qalan azərbaycanlı kəndlərini də işğal etməyə və ərazini tamamilə azərbaycanlılardan təcizləməyə başlayırlar. Noyabrın 16-dan etibarən ermənilərin başladığı hücumlara əks həmlə ilə cavab vermək əvəzinə Azərbaycan hökuməti yalnız diplomatik yazışmalarla ermənilərin hücumlarının qarşısını almağa çalışırdı.

Xarici işlər naziri M. Y. Cəfərov dekabrın 3-də Ermənistan xarici işlər nazirinə göndərdiyi təcili teleqramda bildirirdi ki, noyabrın 23-də əldə edilmiş razılığa əsasən silahlı toqquşmalar dərhal kəsilməli, mübahisəli məsələlər çağırılacaq Azərbaycan-Ermənistan konfransında həll edilməlidir. Lakin indicə aldığımız məlumata görə sizin qoşunlar Zəngəzur qəzasında Oxçupir, Davadan (Pirdavdan), Atqız, Şəbədək, Açağı və Quşçular kəndləri darmadağın edilmiş, Girətağ kəndində kütləvi qırğınlar törədilmiş və onun ətrafındakı bütün müsəlman kəndlərini ermənilər mühasirəyə almışlar. Dərələyəz qəzasında Köçbək, Qısır, Qayalı, Leyliqaçan, Vəlyalar, Göyərçin, Çimənkənd, İtdil kəndlərinə hücumlar zamanı 300 kişi öldürülmüş, 30 qadın asir götürülmüşdür. Bizdə olan məlumata görə göstərilən istiqamətlərə nizami ordu göndərilir. Azərbaycan hökuməti tələb edir ki, vəziyyəti gərginləşdirməmək naminə qoşunların göndərilməsini və müsəlman kəndlərinin dağıdılmasının qarşısı alınsın (20).

Xarici işlər nazirinin müavini Təkinskinin dekabrın 3-də Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsinə göndərdiyi teleqramda isə deyirdi: "Zəngəzurdə qanlı hadisələr" təkrarən ermənilər başladılar. Çaylı və Oxçu kəndlərində 900 müsəlman qətlə yetirilib. Məscid içərisində uşaqlarla birgə bomba ilə dağıdılıb. İçərisində 400 qadın və uşaq parça-parça olub. Bu anda Zəngəzur qanlı hadisələrin səhnəsinə çevrilib" (21).

Dekabrın 10-da həmin ünvana göndərilən teleqramda bildirilir ki, ayın 8-də Zəngəzur qəza rəisindən aldığımız raportda göstərilir ki, dekabrın 1-də erməni nizami hissələri il boyu mühasirədə qalan Gıgı

dərəsinə hücum ediblər. Şəhərcik (20 ailə), Həcati (60 ailə), Quşçulu (50 ailə), Açağı (60 ailə), Buğacıq (20 ailə), Mollalı (20 ailə), Kərd (30 ailə), Gıgı (150 ailə) kəndlərinin əhalisi əmlaklarını qoyub qaçmışlar. Kəndlər talan edilib və tam yandırılıb. Ermənilər Azərbaycan tərəfinin bəzi qoşunlarına əməl edəcəklərinə əmin olduqlarından fürsətdən istifadə edib noyabrın 26-dan Oxçu rayonunda silah daşıya bilən kişiləri bir evə dəvət edib, oranı oxcu kəndinə qoyulmuş dinamitlə partlatmış, qadın və uşaqlar məscidə dəvət edilərək tikə-tikə doğranmışlar. Müsəlmanlar çaxnaşma ilə Zəngəzuru tərk edirlər. Erməni-azərbaycanlı konfransının açılması ərfəsinə Ermənistan qoşunlarının Zəngəzurun müsəlman kəndlərinə fəsiləsiz hücumuna qarşı Azərbaycan XİN öz kəskin etirazını bildirir və Ermənistan hökumətindən təxirəsalınmaz tədbirlər görməyi tələb edir (22).

Ermənistan hökuməti isə Azərbaycan hökumətindən göndərilən teleqramlara cavab verirdi ki, onlar noyabrın 23-də əldə edilmiş sazişə əməl edirlər. Həqiqətdə isə öz hücumlarını genişləndirirdilər. Eyni zamanda Azərbaycan hökuməti ermənilərin Zəngəzurdə törətdikləri vəhşiliklər barədə müttəfiqlərin ali komissarına müraciətlər etmişdi.

Yaranmış gərgin vəziyyətdə dekabrın 14-də Bakıda Ermənistan-Azərbaycan konfransı işə başlayır. Konfransda Azərbaycan nümayəndə heyətinə F. X. Xoyski başçılıq edir, üzvləri isə M. H. Hacınski və M. Vəkilov olurlar. Erməni nümayəndə heyətinə M. Harutyunyan (rəhbər), üzvləri isə İ. Arqutinsk-Dolqoruki və H. Bekzadyan daxil idilər.

Dekabrın 21-də keçirilən 2-ci plenar iclasda konfransın proqramı müəyyən edilir: 1) ərazi məsələləri; 2) qaçqınlar məsələsi; 3) ticarət və dəmiroyol müqavilələrinin bağlanması. Bu proqrama Azərbaycan tərəfi daha iki məsələnin daxil edilməsini təklif etmişdi: 1) Azərbaycan təbəələrinin Ermənistan, Ermənistan təbəələrinin Azərbaycanda məhkəmə-hüquq münasibətləri haqqında; 2) Azərbaycan və Ermənistanın müxtəlif şəhərlərində konsul xidmətlərinin açılması haqqında.

F.X.Xoyskinin konfransın gündəliyinə Zaqafqaziya respublikalarının kafederasiyası məsələsinin salınmasına cavab olaraq Ermənistan nümayəndə heyəti konfransı Tiflisdə davam etdirməyi və konfederasiya məsələsini Gürcüstanla birlikdə müzakirə etməyi təklif edir. Ermənistanın təklifi qəbul edilir. Konfrans öz işini Tiflisdə davam etdirmək qərarına gəlir (23).

Erməni silahlı qüvvələri Zəngəzurla yanaşı dekabrın 21-də Zəngibasar rayonuna hücum edir, Qarğabazar, Uluxanlı, Çobankərə və Qaraçışlaq kəndləri dağıdır. Ermənilərin Zəngibasara hücumları ilə bağlı tədbirlər görmək üçün müttəfiq dövlətlərin Qafqazdakı Ali Komissarlığına müraciət edir.

1920-ci il yanvarın 6-da Azərbaycan Respublikası Dövlət Müdafiə Komitəsi daxili işlər nazirinin məruzəsini eşidərək qərara alır ki, XİN Ali Komissar Haskel qarşısında məsələ qaldırsın ki, Zəngəzurdə ermənilərin dinc müsəlman əhalisini məhv etməsinə qarşı tədbirlər görsün və son hadisələri araşdırmaq üçün xüsusi komissiya yaratsın (24).

1919-cu ilin dekabrında və 1920-ci ilin yanvarında Zəngəzurdə və sonradan Cəbrayıl qəzasından Azərbaycan hökumətinə, parlaməntə, "Müsavat" partiyasına, ayrı-ayrı parlament üzvlərinə göndərilən raport və teleqramlarda ermənilərin hücumlarına, onların Zəngəzuru və Naxçıvanı məhv etmək planlarına qarşı əməli tədbirlər görmək tələb edilirdisə də, təəssüf ki, ADP hökuməti noyabrın 23-də əldə edilmiş sazişə əməl edərək əhalinin məhv edilməsinə qarşı əks hücumə başlamamışdır. Erməni silahlı qüvvələri 1920-ci il yanvarın 19-25-də Zəngəzur qəzasının təkcə 3-cü sahəsində 48, 4-cü sahəsində isə 3 kəndi darmadağın etmiş, yerli müsəlman əhalini soyqırımına məruz qoymuşdu (25). Zəngəzur tamamilə azərbaycanlılardan təmizləndəndən sonra, yanvarın 28-də Azərbaycan XİN Zəngəzurdən və Cəbrayıldan göndərilən və əhalinin ermənilər tərəfindən necə soyqırımı məruz qoyulduqları halda göndərilən teleqramlardan 10-nun surətini Gürcüstandakı bütün xarici nümayəndəliklərə çatdırmaq üçün Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsinə göndərmişdir (26).

1920-ci il yanvarın 11-də Paris Sülh Konfransında Azərbaycanın və Gürcüstanın müstəqilliyi de-fakto tanınsa da, Rusiyanın təhdidi gündən-günə artırdı. Böyük Britaniya hökuməti Qafqaz Respublikalarının Rusiya təhlükəsinə qarşı müdafiə qabiliyyətini möhkəmləndirmək üçün milli münaqişələrin aradan qaldırılmasına çalışdı. Bu məqsədlə fevralın 23-də Tiflisdə O. Yordronun mənzilində Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələrinin müşavirəsi keçirilmişdi. Müşavirədə Azərbaycan tərəfini Gürcüstandakı diplomatik nümayəndə F. Vəkilov və Ermənistandakı diplomatik nümayəndə Ə. Haqverdiyev, Ermənistanı isə parlament üzvü V. Panazyan və Ermənistanın Gür-

cüstandakı nümayəndəsi A. Camalyan iştirak etdirdilər. O. Yordron iki respublika arasında münaqişəyə qəti son qoyulmasının vacibliyini vurğulamışdı. Ə. Haqverdiyev təklif etmişdi sərhədlər məsələsi həll olunana qədər Qarabağda olduğu kimi, Naxçıvan və Zəngəzurdə da milli şuralar yaradıb idarəçiliyi onlara vermək lazımdır. Sonra o, mübahisəli məsələlərlə bağlı sülh konfransı çağırmağı və sülh bağlananaqədər hər iki tərəfin bu ərazilərdən qoşunlarını və təbliğatçılarını geri çağırmasını təklif etmişdi. Lakin erməni nümayəndələri bu təkliflərlə razılaşmamış və mübahisəli ərazilərdə idarəçiliyin müttəfiqlərə verilməsinə irəli sürmüşdülər ki, bunu da Azərbaycan nümayəndələri qəbul etməmişdilər (27).

Martın 5-də O. Yordron öz hökuməti adından Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi məktubda bildirmişdi ki, London və San-Remo konfransında Cənubi Qafqaz respublikalarının sərhədləri məsələsi müzakirə ediləcək, ona görə də Azərbaycan hökuməti tarixi-etnoqrafik dəlillərlə əsaslandırılmış ərazi tələblərinə aid ingilis nümayəndələrinə xüsusi maruzə təqdim eləsin. O. Yordron hesab edirdi ki, Cənubi Qafqaz respublikalarının bir çox mübahisələri öz aralarında həll etmələri məqsəduyğundur (28).

Lakin mart ayında bolşevik qoşunlarının şimaldan Azərbaycan sərhədlərinə yaxınlaşdığı zaman (*Novruz bayramı günlərində* – N.M.) Erməni Milli Şurasının üzvlərinin gizliincə Ermənistandan Qarabağa gələrək, orada təxribatlar və milli qırğın törətmələri vəziyyəti daha da kəskinləşdirmişdi. Azərbaycan hökuməti Ermənistandan gələn emissarların uzaqlaşdırılması, separatçı ermənilərin susdurulması üçün ciddi tədbirlər görmüş və Qarabağda özünün suveren hüquqlarını bərpa etmişdi.

Qarabağda döyüşlərin getdiyi dövrdə, yəni aprelin 9-da Tiflisdə Cənubi Qafqaz respublikalarının nümayəndələri növbəti konfrans keçirirlər. Konfransda Azərbaycanı H. Ağayev, O. Kriçinski və F. Vəkilov, Ermənistan A. Ohoncanyan, T. Bekzadyan və S. Xaçaturyan, Gürcüstanı isə E. Gegeçkori, Q. Lordkipanidze və G. Maxaradze təmsil edirlər. Konfransa sədrlik edən E. Gegeçkori bildirir ki, əvvəlki konfranslar bir nəticə verməmişdir, yəni də milli-ərazi mübahisələri üstündə qanlı toqquşmalar baş verir. O, bütün bələlərin mənbəyinin Cənubi Qafqaz xalqlarına göstərilməsi üçün konfransı mətbuat nüma-

yəndələrinin iştirakı ilə açıq şəraitdə keçirməyi təklif edir. Lakin müzakirələrdən sonra qərara alınır ki, iclaslar qapalı keçirilsin və yalnız qəbul edilən qərarlar mətbuata təqdim edilsin. Azərbaycan nümayəndə heyəti iclasların açıq keçirilməsinin tərəfdarı olmuşdur. Bundan sonra Ermənistan və Gürcüstan nümayəndələri digər məsələləri müzakirə etməzdən əvvəl Qarabağda ermənilərlə müsəlmanlar arasında qanlı toqquşmaların dayandırılmasına nail olmağın vacibliyini bildirirlər. Azərbaycan nümayəndə heyəti qan tökülməsinin qarşısının alınmasına tərəfdar olduğunu bildirməklə yanaşı, buna daha geniş dairədə, yəni ermənilərin qanlı toqquşmalara bais olduğu Ordubad, Naxçıvan, Vedi, Qazax bölgələrini də əhatə etməklə nail olmağın vacibliyini vurğulamışdı. Bununla yanaşı Azərbaycan nümayəndə heyəti bildirmişdir ki, hökumət onlara bu məsələləri müzakirə etmək səlahiyyəti verməyib. Azərbaycan nümayəndə heyəti həmin məsələnin müzakirəsi məqsədilə ona səlahiyyət verilməsi üçün öz hökumətinə müraciət etmək qərarına gəlir. Azərbaycan hökumətindən cavab gələndək konfrans işini dayandırır (29).

Sovet hökumətinin qoşunları Azərbaycanın şimal sərhədlərinə yaxınlaşmasına baxmayaraq, Azərbaycan hökuməti qoşunları Qarabağdan çıxara bilməyəcəyini bəyan etmişdi. Hökumətin başçısı F.Xoyski bildirmişdi ki, şimaldan təhlükənin real və ölkənin vəziyyətinin ağır olmasına baxmayaraq, hökumət ordunu Qarabağdan çıxara bilməyəcək. Azərbaycan hökuməti bu addımını Zəngəzur tərəfdən Ermənistanın yeni hücumunun olmayacağına əmin olmadığı izah etmişdi (30).

Aprelin 26-da Ermənistan hökuməti barışqı imzalamaq haqqında Azərbaycan hökumətinə müraciət etsə də artıq gec idi. Sovet qoşunları Azərbaycanın şimal sərhədlərindən hərəkətə keçmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqut etməsi nəticəsində milli-ərazi münaqişələri həll edilməmiş qalmışdı.

ƏDƏBİYYAT

1. История Армянского народа, Ереван, 1980, с. 283.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivini (ARDA), fond 897, siyahı 1, iş 6, vərəq 1-2.
3. ARDA, f. 897, siy. 1, iş 11, v. 129.

4. Yəne orada, v. 144.

5. Меморандум, предъявленный находящимся в Константинополе почетным представителям держав Антанты, членом правительства Азербайджанской Республики, чрезвычайным министром-посланником при правительствах Ближательной Порты, Армении и Грузии Али Мardan-беком Топчибаевым (ноябрь 1918 г.) / пер. Э. Т. Керимов. - Баку: Изд-во Азербайджан, 1993, с. 20-21.
6. Nəсібzadə N. Azərbaycanın xarici siyasəti. 1918-1920. Bakı, 1996, s. 109-110.
7. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис: Т Типография Правительства Грузинской Республики, 1919, с. 436.
8. Yəne orada, səh. 437.
9. Yəne orada, səh. 439.
10. Yəne orada, səh. 429; Nəсібzadə N. göstərilən əsəri, səh. 93-94.
11. Svyataxovski T. Rusiya Azərbaycanı 1905-1920-ci illər. Vax: "Azərbaycan" jurnali, № 11, 1989, s. 146.
12. Məmmədəli Ş. Paralanmış Borçalı və ya 1918-ci il Ermənistan-Gürcüstan müharibəsinin acı nəticələri. Bakı, 1991, s. 33-34.
13. ARDA, f. 897, siy. 1, iş 31, v. 44.
14. ARDA, f. 897, siy. 1, iş 46, v. 7.
15. Nəсібzadə N., göstərilən əsəri, s. 101.
16. ARDA, f. 897, siy. 1, iş 47, v. 50.
17. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Səadrlər Arxivini (ARPIİSSA), f. 276, siyahı 9, iş 4, vərəq 5-6; Nəjdəşafə B. Лицо врага. Баку, 1994, с. 150.
18. Nəjdəşafə B., göstərilən əsəri, с. 151.
19. ADRA, f. 970, siy. 1, iş 95, v. 13; Nəсібzadə N., göstərilən əsəri, s. 134.
20. ADRA, f. 897, siy. 1, iş 38, v. 327.
21. Yəne orada, v. 329.
22. Yəne orada, v. 345.
23. Адресь-Календарь Азербайджанской Республики на 1920-й г. Баку: Правительственная типография "Азербайджань", 1920, 2-сi hissə, s. 26.

24. ADRA, f. 897, siy. 1, iş 112, v. 48.
 25. ADRA, f. 2898, siy. 1, iş 6, v. 34.
 26. ADRA, f. 897, siy. 1, iş 69, v. 59.
 27. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər). Bakı, 1993, s. 339.
 28. Yenə orada, s. 339-340.
 29. ADRA, f. 897, siy. 1, iş 78, v. 15.
 30. ARPİSSA, f. 276, siy. 9, iş 15, v. 29; Həsənov C., göstərilən əsəri, s. 356-357.

Dərc edilib: AMEA Tarix İnstitutunun elmi əsərləri, 38-ci cild, 2011, səh. 201-209.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə milli-ərazi münasibətləri və qaçqınlar problemi

1918-ci ilin mayında Cənubi Qafqazda üç müstəqil dövlət – Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistan dövlətləri yaransa da, onların arasında sərhədlər dəqiq müəyyən edilməmişdi. Çar Rusiyası dövründə Qafqaz canişinliyinə tabe olan quberniyalarda Azərbaycan türklərinin, gürcülərin və ermənilərin qarışıq şəkildə məksunlaşması bu sərhədləri müəyyən etməkdə çətinlik yaradırdı. Sonralar sərhədlərin müəyyən edilməsi üçün aparılan danışıqlarda Azərbaycan tərəfi “millətlərin öz müqəddəratı təyin etmə prinsipi”ni əsas götürdü, Ermənistan tərəfi “tarix prinsipləri”ni əsas götürür, guya qədimdə həmin mübahisəli ərazilərin “Böyük Ermənistan” ərazisinə daxil olduğunu iddia edirdi. Gürcüstan nümayəndələri isə əsasən “əlverişli iqtisadi şəraiti” ön plana çəkir, əvvəlki inzibati-ərazi bölgüsünün (quberniyalar) saxlanmasına çalışırdı. Hər üç respublikanın biri digərinə qarşı ərazi iddiası, xüsusən də Ermənistan respublikasının firsətdən istifadə edərək daha çox əraziləri ələ keçirmək cəhdləri milli münasibətlərin dərinləşməsinə, nəticədə isə yüz minlərlə əhalinin tarixi-etnik torpaqlarından qaçqın düşməsinə səbəb olmuşdu.

Ərazi iddiaları milli münasibətlərin başlıca səbəbi kimi

Ümumiyyətlə, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanla Ermənistan və Azərbaycanla Gürcüstan respublikaları arasında 11 zonada mübahisəli ərazilər problemi meydana çıxmışdı. Həmin ərazilərin bəzilərində mübahisələr dinc yolla, yəni əhalinin öz müqəddəratını azad təyin etmə prinsipi ilə həll edildiyindən, silahlı müdaxiləyə ehtiyac qalmamışdı. Əksər hallarda isə Ermənistan və Gürcüstan tərəfi məsələni silah gücünə həll etməyə cəhd göstərdiklərindən, problemin həlli daha da kəskinləşmişdi. Həmin dövrdə mübahisəli ərazilərin xarakteristikası və onun həlli istiqamətləri aşağıdakı kimi olmuşdur.

1. Zaqatala dairəsi.

Əhalisi əsasən azərbaycanlılardan, bir qismi isə ləzgilərdən ibarət olmuşdur. Dairə əhalisinin 91,8 faizini müsəlmanlar, 5 faizini gürcülər, 2,7 faizini ermənilər təşkil etməsinə baxmayaraq, “tarixi prinsipləri” əsas tutaraq Gürcüstan tərəfi bu zonaya əsassız iddia irəli sürmüşdü.⁴⁸ Gürcülərin iddiasına görə, 300 il öncə həmin ərazilər Ka-

⁴⁸ Адрес-Календарь Азербайджанской Республики на 1920 г. Баку. 1920. 1-ци his-sə, s. 51

xetiya çarlığına tabe olmuşdur. Dairənin əhalisi 28 iyun 1918-ci ildə Azərbaycana birləşmək haqqında öz qərarını yerli Milli Şura vasitəsilə elan etmişdi. AXC hökuməti iyunun 30-da Zaqatala dairəsinin Azərbaycana birləşməsi haqqında qərar qəbul etmişdi⁴⁹.

2. *Signax qəzası.*

Tarixən bu qəzanın qərb hissəsində tamamilə gürcülər, şərq hissəsində isə (Qabal və Yor Muğanlı nahiyələrində) tamamilə azərbaycanlıların yaşamasına baxmayaraq, gürcü qoşunları alman hərbi qüvvələri ilə birlikdə türklər yaşayan əraziləri ələ keçirmişdi. Gürcüstanın Signax qəzasına bütövlükdə ərazi iddiasının əsas motivini bu ərazinin əvvəllər Tiflis quberniyasının tərkibinə daxil edilməsi təşkil edirdi.

3. *Qarayazı çölü.*

Tamamilə azərbaycanlıların məskunlaşdığı bu ərazi əvvəllər Tiflis qəzasına daxil olduğu üçün, uzun sürən mübahisələr və silahlı münaqişələrdən sonra gürcü silahlı qüvvələri tərəfindən ələ keçirilmişdi.

Uzun müddət münaqişəli ərazi kimi danışıqlar mövzusu olmuşdur.

4. *Borçalı qəzası.*

Borçalı qəzasının şimal hissəsində gürcülər (4 min), cənubunda ermənilər (38 min), mərkəzi hissəsində Axıska qəzasına qədər ərazidə azərbaycanlılar (34 min) yaşamışdılar.

Bu ərazidə həmçinin yunanlar (13 min), ruslar (6 min), ukraynlar (3 min) və alman koloniyaları (6 min) məskunlaşdırılmışdı⁵⁰. Ermənistan Respublikası Borçalı qəzasının Loru-Pambək bölgəsinə bitişik ərazilərə iddia irəli sürmüş və 1918-ci ilin dekabrında həmin əraziləri işğal etmişdi. Azərbaycan Respublikası ilə yalnız qəzanın mərkəzi hissəsinə, yəni azərbaycanlıların kompakt yaşadığı əraziyə iddia irəli sürmüşdü. Gürcüstan Respublikası isə "tarixi prinsipləri"ni əsas götürərək, yəni XVIII əsrin birinci yarısında Nadir şahın bu ərazini Gürcü çarlığına bağışlamasını və rusların hakimiyyəti dövründə isə Tiflis quberniyasına daxil edildiyini əsas götürərək, bütöv Borçalı qəzasına iddia irəli sürmüş və 1918-ci ilin iyununda alman silahlı qüvvələri ilə birlikdə ərazini silah gücünə ələ keçirmişdi. Cənubi Qafqazda Sovet

⁴⁹ Yəni orada. 2-ci hissə 2. s. 28.

⁵⁰ Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (bundan sonra - ARDA), fond 897, siy. 1. i. 31. v. 4 /arx/.

hakimiyyəti qurulduqdan sonra qəzanın dağlıq hissəsi (Loru nahiyəsi) Ermənistanı, qalan hissəsi isə Gürcüstanı birləşdirilmişdir.

5. *Qazax qəzası.*

İndiki Ermənistan respublikasının İcevan (Karvansara) və Krasnoselo (Çəmbərək) rayonlarının (Dilican və Qaraqoyunlu dərələri) xeyli hissəsi də daxil olmaqla, Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasına daxil olan Qazax qəzasının yalnız dağlıq hissəsində az miqdarda ermənilər yerləşdirilmişdi. Lakin Ermənistan silahlı qüvvələri qəzanın 3-cü polis sahəsində (Karvansara) azərbaycanlılar yaşayan əraziləri işğal etmişdi. AXC dövründə həmin ərazi mübahisəli ərazi kimi qalmış, Ermənistanı Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Ermənistanın inzibati-ərazi bölgüsünə daxil edilmişdi.

6. *Dağlıq Qarabağ.*

XIX əsrin əvvəlində Qarabağ xanlığının Rusiya tərəfindən işğalından sonra İran və Türkiyədən köçürülüb gətirilən ermənilər əsasən dağətəyi ərazilərdə məskunlaşdırılmışdı. Çar Rusiyası bununla Qarabağın aran rayonlarında yaşayan türklərin yayda yaylağa, qışda qışlağa gedib-gəlmək yolunu kəsməklə, onları iqtisadi cəhətdən məhv etmək niyyəti güdmüşdü.

AXC qurulan zaman Qarabağda 415 min müsəlman və 170 min erməni yaşamışdır⁵¹. Ermənistan silahlı qüvvələri Andranikin komandanlığı altında 1918-ci ilin yayından etibarən Qarabağın kəndlərinə hücum edərək, həmin əraziləri müsəlmanlardan təmizləmək, sonra isə Ermənistanı birləşdirmək cəhdləri göstərmişdi. AXC dövründə Ermənistanın Qarabağa olan ərazi iddiası bütün üsullarla dəf edilmişdir. Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra 1923-cü ildə Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilərə muxtariyyət hüququ verilmişdir.

7. *Zəngəzur qəzası*

Zəngəzur qəzasının əhalisinin əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil etdiyindən və bu qəza Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının tərkibinə daxil olduğundan, Azərbaycan Respublikası Zəngəzuru mübahisəsiz öz ərazisi hesab edirdi. Lakin Ermənistan silahlı qüvvələri İrəvandan Naxçıvana, Naxçıvandan Zəngəzura, Zəngəzurdan Qarabağadək əraziləri aborigen azərbaycanlılarından təmizləməklə, həmin əraziləri

⁵¹ ARDA, fond 897, siy. 1. i. 31 v. 5.

Ermənistana birləşdirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. AXC-nin süqutu zamanı Zəngəzur qəzasının xeyli hissəsi Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalı altında idi. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Zəngəzurun Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş əraziləri Ermənistana birləşdirilmiş, bununla da Naxçıvanla Azərbaycan arasında Zəngəzur dəhlizi yaranmışdır.

8. Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzaları

İrəvan quberniyasının tərkibinə daxil olan Naxçıvan qəzasının əhalisinin mütləq əksəriyyətini azərbaycanlılar, az bir hissəsini isə ermənilər təşkil edirdilər. 1918-ci ilin iyununda imzalanan Batum müqaviləsinə əsasən Naxçıvan qəzası bütünlüklə, Şərur-Dərələyəz qəzasının 1-ci və 2-ci polis məntəqələri, Novo-Bəyazid qəzasının 1-ci və 2-ci polis sahələri Azərbaycan Respublikasının mübahisəsiz ərazisi hesab edilirdi⁵². 1918-ci ilin payızında türk qoşunları Naxçıvandan çəkildikdən sonra erməni silahlı qüvvələri qəzanı ələ keçirməyə cəhd göstərmişdilər.

Sonra bu baş tutmadıqda ermənilər Naxçıvan və Şərur-Dərələyəzdə öz mənafeələrinə uyğun şəkildə ABŞ-ın idarəçiliyi altında neytral zona yaradılmasına nail olmuşdular. Paris sülh konfransında Azərbaycan nümayəndə heyəti Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Sürməli və İrəvan qəzalarının əhalisinin milli tərkibi haqqında rəsmi sənəd təqdim edərək, həmin ərazilərin Ermənistanın idarəçiliyinə verilməsinə etiraz etmiş, İrəvan qəzasının bir hissəsinin, qalan qəzaların bütünlüklə Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu bildirmişdi⁵³.

9. Axıska qəzası

Əhalisinin milli tərkibi 52 min nəfər türklərdən, 23 min nəfər ermənilərdən və 10 min nəfər gürcülərdən ibarət olan bu qəza bir neçə əsr əvvəl "Mesxetiya" adı altında gürcü çarlığına tabe olmuşdur⁵⁴. 1918-ci ildə Gürcüstan öz qoşunlarını bu əraziyə yeritmək istəmişdisə də, yerli müsəlman əhalisi güclü müqavimət göstərmiş, partizan müharibəsi 1919-cu ilin yazına kimi davam etmişdi. Bu ərazinin Azərbaycan üçün strateji əhəmiyyəti ondan ibarət idi ki, Borçalı qəzasına

⁵² Адрес календарь.... 1920. I hissə, c. 50.

⁵³ ARDA, fond 970, siy. 1, i.ş 142, v. 56-63.

⁵⁴ ARDA, fond 897, siy. 1, i.ş 31, var. 5 (arx.)

bitişik olduğundan, Azərbaycanla Türkiyə arasında dəhliz rolunu oynayırdı. Azərbaycan nümayəndə heyəti Paris sülh konfransında Axıska qəzasının Azərbaycana qatılması məsələsini qaldırmışdı⁵⁵.

10. Qars və Batum vilayətləri

Cənub-Qərbi Qafqazda ən mürəkkəb vəziyyət bu bölgədə yaranmışdı. Əhalisi müsəlmanlardan (təqribən 1,5 milyon), müsəlmanlığı qəbul etmiş gürcülərdən (lazlardan, 25 min), ermənilərdən (11 min), gürcülərdən (9 min), ruslardan (26 min), qaraçılardan (38 min) ibarət olan bu bölgədə 1918-ci ilin payızında türk qoşunlarının geri çəkilməsindən sonra Batumdan tutmuş Ordubada qədər ərazidə Cənubi-Qərbi Qafqaz Respublikası qurulmasına baxmayaraq, bölgəni ələ keçirmək üçün Ermənistan və Gürcüstan həmin bölgəyə qoşun çıxarmışdılar⁵⁶.

Qars vilayətinin əhalisi Azərbaycanla etnik bağlılığını əsas götürərək dəfələrlə vilayətin Azərbaycanın tərkibinə qatılması üçün Azərbaycan hökumətinə müraciət etmişdi.

Paris sülh konfransında ermənilər "Böyük Ermənistan" iddiasına cavab olaraq, Azərbaycan nümayəndə heyəti Batum və Qars vilayətlərini birləşdirən müstəqil respublikanın yaradılmasını ən əlverişli variant kimi irəli sürmüşdü.

11. Dərbənd

Əhalisinin etnik tərkibinin azərbaycanlılarla eyniyyət təşkil etdiyini nəzərə alaraq, Azərbaycan nümayəndə heyəti Paris sülh konfransına təqdim etdiyi memorandumda Dağıstanın Kür və Samur nəhiyələrinin bir hissəsini, Dərbənd şəhəri və onun ətrafı da daxil olmaqla Qaytaq-Tabasaran qəzasının bir hissəsini də Azərbaycan ərazisi hesab etdiyini bildirmişdi⁵⁷.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mübahisəsiz ərazisi 97297,67 kv.km (Bakı quberniyasında 39075,15 kv.km, Gəncə quberniyasında 44371,29 kv.km, Zaqatala quberniyasında 3992,54 kv.km, İrəvan quberniyasında 9858,69 kv.km) təşkil etmişdir. Azərbaycanın Ermənistan və Gürcüstan arasında mübahisəli ərazisi 16598,30 kv.km (İrəvan quberniyasında 7913,17 kv.km, Tiflis

⁵⁵ Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. 1918-1920. Bakı. 1993.

⁵⁶ ARDA, fond 897, siy. 1, i.ş 31, var. 6.

⁵⁷ Həsənov C. Göstərilən əsəri. s. 203.

quberniyasında 8685,30 kv.km) olmuşdur. AXC dövründə mübahisəli ərazilərlə birlikdə ölkə ərazisi 113895,97 kv.km olmuşdu⁵⁸.

Zaqafqaziyada Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Azərbaycan Respublikası nəinki öz mübahisəli ərazilərini sahib ola bilmiş, üstəlik öz mübahisəsiz ərazilərindən Moskvanın təzyiqi ilə müxtəlif dövrlərdə təqribən 8 min kv.km ərazisini Ermənistan və Gürcüstana verməyə məcbur olmuşdur.

Xülasədən aydın olur ki, 1918-1920-ci illərdə Zaqafqaziya respublikaları arasında mövcud olmuş ərazi münaqişələri olduqca mürəkkəb xarakter almışdır.

Bu münaqişələrin səciyyəvi cəhəti ondan ibarət olmuşdur ki, mübahisəli ərazilərin etnik müsəlman əhalisi bir qayda olaraq, zərər çəkən tərəf olmuş, qonşu respublikalar, xüsusən də Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən təcavüzə məruz qalmışdır.

Milli münaqişələrin aradan qaldırılması istiqamətində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti

1917-ci ilin noyabrında Rusiyada dövlət çevrilişi edildikdən sonra Qafqazda da bolşevik hakimiyyətini bərqərar etmək məqsədilə dekabrın 16-da Rusiya Xalq Komissarları Sovetinin qərarı ilə S.Şaumyan fəvqəladə komissar təyin edilmişdi. Lakin Zaqafqaziya Komissariatlığı S.Şaumyanı Tiflisdən qovduqdan sonra o, 1918-ci il fevralın 18-də yenidən Bakıya qayıtmış, şəhərdə və onun ətraf rayonlarında bolşevik hakimiyyətini qurmaq adı altında ermənilərdən və ruslardan ibarət silahlı qüvvələr təşkil etmişdi. Bakı Sovetində rəhbərliyi ələ keçirmiş S.Şaumyanın, S.Sahakyanın, S.Lalayanın, A.Əmiryanın bilavasitə göstərişi ilə erməni komandirlərindən Dronun (Drastamat Kanayan), Hamazaspın, Muradyanın silahlı dəstələri 1918-ci ilin martında Bakıda, sonra Şamaxıda, Qubada, Ağsuda, Kürdəmirdə, Salyanda, Lənkəranda kütləvi qırğınlar törətmiş, 50 mindən artıq soydaşlarımızı qətlə yetirmiş, yüz minlərlə yerli müsəlman əhalini qaçqın düşməyə məcbur etmişdilər. Həmin vaxtdan 1918-ci ilin payızınadək Andranik Ozanyanın komandanlığında erməni silahlı qüvvələri əvvəlcə Qars

vilayətində, sonra isə indiki Ermənistan ərazisində Naxçıvan və Qarabağda yerli dinc müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımı törətmişdir.

1918-ci ildə erməni silahlı qüvvələri tərəfindən Bakı quberniyasında 229 yaşayış məntəqəsi (o cümlədən Şamaxı qəzasında 58, Quba qəzasında 122), Gəncə quberniyasında 272 yaşayış məntəqəsi (Zəngəzurda 267, Qarabağda 157), İrəvan quberniyasında 211 (İrəvan qəzasında 32, Yeni-Bayaziddə 7, Sürməlidə 75, Eçmiədzində 84), Qars vilayətində 82 yaşayış məntəqəsi yerlə-yeksan edilmiş yüz minlərlə əhali qırılmış və öz etnik ərazilərindən qaçqın düşmüşdür⁵⁹.

Qaçqınlar problemi ilə məşğul olmaq üçün hələ 1918-ci ilin martında Zaqafqaziya seymindəki müsəlman fraksiyasının qaçqınlar şöbəsi yaradılmışdır. Müsəlman fraksiyası Seym hökuməti qarşısında məsələ qaldırmış, İrəvan quberniyasında müsəlmanlara qarşı edilən qırğınlarla son qoyulması məqsədilə nümayəndə heyəti göndərilmiş, araşdırmaların nəticələri seymin iclasında müzakirə edilmiş, qaçqınların vəziyyətinin müəyyən dərəcədə yüngülləşməsinə nail olunmuşdusa da, qırğınları dayandıрмаq mümkün olmamışdı⁶⁰.

1918-ci ilin aprelində əzəli Azərbaycan torpaqları olan İrəvan quberniyası ərazisində Ermənistan dövləti yaradılan zaman onun paytaxtının hansı şəhər olacağı müəyyən edilməmişdi. Azərbaycan hökuməti milli münaqişələrə son qoyulması məqsədilə mayın 29-da İrəvan şəhərinin paytaxt elan edilməsi üçün ermənilərə güzəştə getdiyini bəyan etmişdi. İrəvan Müsəlman Milli Şurası bu güzəştə dərhal öz etirazını bildirmişdi⁶¹.

1918-ci il iyunun 4-də imzalanan Batum müqaviləsinə əsasən Ermənistan Respublikasının ərazisi təqribən 10 min kv.km-ə çatırdı və Ermənistan hökuməti Azərbaycanca qarşı ərazi iddiası olmadığını bildirmişdi. Lakin Şərqi Anadoluda qırğınlar törətdikdən sonra türk qoşunlarının önündən qaçan erməni silahlı qüvvələri general Andranikin komandanlığı altında Gümrüdə Qarakilsəyə, oradan Dilcan dərəsinə və Göyçəyə, sonra Naxçıvana, oradan da Zəngəzura adlayaraq, ərazi-

⁵⁹ ARDA, fond 894, siy. 10, iş 80, v. 49-56; ARDA, fond 970, siy. 10, iş 16, v. 1-9; ARDA, fond 1061, siy. 1, iş 95, v. 5-8; ARDA, fond 970, siy. 1, iş 1, v. 28-29; ARDA, fond 970, siy. 1, iş 166, v. 7.

⁶⁰ Адрес календарь..., 1920, II hissə, s. 10-11

⁶¹ ARDA, fond 970, siy. 1, iş 5, v. 14; Həsənov C., Göstərilən əsəri, s. 89.

⁵⁸ Адрес календарь.... 1920, I hissə I, s. 50.

lərdəki müsəlman kəndlərini viran qoymuşdu. Erməni silahlı qüvvələrinin Zəngəzurdan Qarabağı təhdid etməsi Azərbaycan hökumətini ciddi narahat edirdi. Ermənistanla hələlik diplomatik münasibətlər qurulmadığından Azərbaycan xarici işlər naziri M.Hacinski iyunun 22-də Gürcüstandakı Daimi Nümayəndəliyə göndərdiyi məktubunda bildirmişdi ki, Ermənistan hökumətinin, o da təşkil edilməyibsə, Erməni Milli Şurasının nəzərinə çatdırın ki, Azərbaycan-Ermənistan sərhədlərini elan etmək üçün xüsusi komissiya yaradılmalıdır. Əgər Ermənistan hökuməti bu təklifi bəyənirsə, görüş yerini və vaxtını bildirsin⁶². Lakin Ermənistan tərəfi Batum müqaviləsinin şərtlərini pozaraq, yeni ərazilər ələ keçirmək üçün dolayısı ilə Dağlıq Qarabağa ərazi iddiası irəli sürərək Ermənistanla Azərbaycan arasındakı sərhədlərin Konstantinopol (İstanbul) sülh konfransında müəyyən ediləcəyini bildirmişdi.

1918-ci ilin yayında Gəncə quberniyasının dağlıq hissəsində Azərbaycan hökuməti tərkisilahl əməliyyatı aparmışdı. Bu zaman yerli müsəlman və erməni əhalisi arasında fərq qoyulmamışdı. Lakin Ermənistan Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi A.Camalyan iyulun 23-də ermənilərin tərkisilahl edilməsi tələbindən narahat olduğunu bildirmişdi⁶³. Avqustun 1-də Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi Ermənistanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsinə bildirmişdi ki, əhalinin tərkisilahl edilməsi ölkədə əmin-amanlıq yaratmaq məqsədini güddüyündən, hamıya, o cümlədən də Gəncə quberniyasının dağlıq hissəsində yaşayan ermənilərə də aiddir. Azərbaycan hökuməti tərkisilahl prosesinin ağırsız keçməsinə çalışır. Sənəddə Gəncə quberniyasının ərazisinin İstanbul konfransında müzakirə ediləcək məsələlərə daxil olmadığı və bu quberniyanın Azərbaycanın ayrılmaq tərkib hissəsi odduğu bildirilmişdi⁶⁴.

Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan ermənilər silahlanaraq Andranikin qüvvələri ilə qovuşmaq, Qarabağla Ermənistan arasındakı müsəlman kəndlərinin əhalisini silah gücünə qovaraq Qarabağı Ermənistanla birləşdirmək istəyirdilər.

Andranikin quldur dəstələri Novo-Bayazid qəzasının Göyçə

nahiyəsinin Çamırlı, Şorca, Qayabaşı, Sarıyaqub, Daşkənd, Təzəqəşabulaq, Qızılbulaq, Yuxarı Alçalı və Kərkibaş kəndlərini viran qoymuş, əhalinin əmlakını əlindən almış, qırğınlardan sağ qalan əhali dağlara çəkilməyə məcbur olmuşdu. Bu kəndlərin nümayəndələri Gəncəyə gəlib hökumətin başçısı Fətəli xan Xoyskiyə müraciət etmiş, Ermənistan hökumətindən Yeni-Bayazid qəzasında müsəlmanlara qarşı qırğınlara son qoyulmasına köməklik göstərilməsini tələb etmişdilər. Bu səbəbdən də Azərbaycan hökuməti Ermənistan hökumətinə etirazını bildirmiş, əhalinin maneəsiz olaraq öz yerlərinə qayıtmaları üçün gördüyü tədbirlər haqqında ondan cavab istəmişdi⁶⁵.

Erməni silahlı qüvvələri Göyçəni darmadağın etdikdən sonra Naxçıvanı işğal etmiş, oradan da Zəngəzur qəzasına daxil olmuş. Gorus nahiyəsinə və Şuşa yolunu ələ keçirmişdilər. Bununla əlaqədar Azərbaycan hökuməti avqustun 15-də Ermənistan hökumətinə etiraz notası göndərmiş, erməni silahlı qüvvələrinin bu addımını təcavüz kimi qiymətləndirmiş, əgər erməni qoşunlarının Azərbaycanın ərazisindən çıxarılmasına qarşı tədbir görülməzsə, hadisələrin sonrakı inkişafı üçün məsuliyyətin Ermənistan hökumətinin üzərinə düşəcəyini kəskinliklə bildirmişdi⁶⁶. Lakin Ermənistan hökuməti hiylə işlədib Andranikin silahlı qüvvələrinin Ermənistan hökumətinə təbə olmadığını bəhanə edərək, avqustun 17-də bildirmişdi ki, general Andranik və onun dəstəsi bütünlüklə Ermənistan ordusunun tərkibindən silinmişdir. Buna səbəb isə Andranik və onun dəstəsinin Ermənistan daşnak hökumətinə tanınmaması bəyan etmələri olmuşdu. Elə buna görə də Ermənistan hökuməti Andranikin və onun dəstəsinin əməllərinə cavabdeh olmadığını bildirmişdi⁶⁷.

Ermənistan tərəfi Qarabağın dağlıq hissəsində erməni silahlı dəstələrinin azərbaycanlı əhaliyə qarşı hücumları haqqında Azərbaycan hökumətinin iradlarını sübut etmək üçün oraya xüsusi komissiya göndərməyin vacibliyini qeyd edərək, dolayısı ilə Azərbaycanın daxili işlərinə müdaxilə etməyə yollar axtarır, diplomatik maneəvlər edirdi⁶⁸.

⁶² ARDA. fond 897. siy. 1. iş 6. vərəq 1-2.

⁶³ ARDA. fond 897. siy. 1. iş 11. vərəq 129.

⁶⁴ ARDA. fond 897. siy. 1. iş 11. vərəq 124.

⁶⁵ Yeno orada, v. 149.

⁶⁶ Yeno orada, v. 180.

⁶⁷ Yeno orada, v. 193.

⁶⁸ Yeno orada, v. 224.

Azərbaycan tərəfi isə Ermənistanın bu təklifini onun daxilə işlərinə qarışmaq cəhdi kimi qiymətləndirmiş, Qarabağın "mübahisəli zona" təqdim edilməsini Ermənistanın Batum müqaviləsindən imtina etməsi kimi başa düşdüyünü bildirmişdi. Azərbaycan XİN adından Azərbaycanın Gürcüstandakı daimi nümayəndəsi Ermənistanın bu addımına qarşı Azərbaycan tərəfinin də İrəvan şəhərinə, İrəvan quberniyasının Eçmiədzin, Yeni Boyazid və İrəvan qəzalarının bir hissəsinə ərazi iddiası qaldırmaq hüququnu özündə saxladığını bildirmişdi⁶⁹.

Digər tərəfdən, Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları arasında da mübahisəli ərazilər problemi həll edilməmiş qalırdı. 1918-ci il iyunun əvvəlində Gürcüstan silahlı qüvvələrinin alman silahlı dəstələri ilə birlikdə Borçalı qəzasını və Poylu stansiyasındak dəmir yolu xəttini ələ keçirməsinə qarşı Azərbaycan xarici işlər naziri M.Hacinski iyunun 14-də Gürcüstan XİN-ə etiraz məktubu göndərmiş Borçalı, Tiflis və Siqnaq qəzalarının müsəlman əhalisinin dəfələri Azərbaycanla birləşmək arzusunda olduqlarını xatırlatmış, qoşunların həmin ərazilərdən çıxarılmasını təkidlə xahiş etmiş, iki dövlət arasında sərhədlərin müəyyən edilməsi üçün birgə komissiya yaratmağın zəruriliyini qeyd etmişdi⁷⁰.

Bununla belə, avqustun 17-də Azərbaycan XİN Borçalı qəzasında Gürcüstan hökumətinin həyata keçirdiyi "tərkislah əməliyyatı" zamanı yerli müsəlman əhalisinə qarşı zorakılıqlara yol verilməsinə və yerli əhalinin öz evlərindən qaçqın düşməsinə etirazını bildirmiş, Gürcüstan tərəfindən bütün bunlara qarşı tədbir görülməsini xahiş etmişdi⁷¹.

Ermənistan hökumətinin 1918-ci ilin oktyabrında Qazax qəzasının Karvansara nahiyəsinə (indiki İcevan) öz nümayəndəsini təyin etməsi və silah gücünə həmin ərazini idarə etməyə başlaması da Azərbaycan hökumətinin narazılığına səbəb olmuş, buna qarşı etiraz məktubu göndərmişdi⁷².

Azərbaycan hökuməti Ermənistanla münasibətləri sivilizasiyalı yollarla nizama salmaq, milli münacişələrə və silahlı toqquşmalara son

qoymaq, ərazi iddialarını ədalətlə həll etmək, qaçqınların vəziyyətini yüngülləşdirmək məqsədilə 1918-ci il noyabrın əvvəllərində Məmməd Xan Təkinski Ermənistanla daimi nümayəndə göndərilməsi.

1918-ci ilin payızında Azərbaycan tərəfi sülh konfransı keçirmək üçün Ermənistan hökumətinə dəfələrlə müraciət etsə də, əks tərəf bu təklifə etinasız yanaşmışdı. Oktyabrın 30-da imzalanan Mudros sazişinə əsasən türk və alman qoşunlarının Zaqafqaziya mandat almasından sonra yaranmış fürsətdən istifadə edən Ermənistan tərəfi silah gücünə, Azərbaycan və Gürcüstan əraziləri hesabına öz ərazisini genişləndirmək yolunu tutmuşdu, lakin İrəvan quberniyasının Vedibasar və Zəngibasar nahiyələrində, Şərur-Dərələyəz qəzasında yerli müsəlman özünmüddafə dəstələrinin erməni silahlı qüvvələrinə vurduğu sarsıdıcı zərbələr, gürcü qüvvələrinin Borçalı və Loruda əks hücumları Ermənistanı sülh danışıqlarına getməyə məcbur etmişdi.

Gürcüstanın xarici işlər naziri E.Gegeçkori 1919-cu il fevralın 22-də vasitəçilik missiyasını öz üzərinə götürərək, konfransda müzakirə ediləcək məsələlərin (dəmiryolu, poçt-teleqraf, gömrük, maliyyə, əmtəə mübadiləsi) mövzusunda müəyyənləşdirilmiş Azərbaycan tərəfi isə əlavə olaraq daha beş məsələni gündəliyə çıxarmağı təklif etmişdi:

- 1) Konfrans iştirakçısı dövlətlərin (Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Dağlı respublikası) müstəqilliklərinin qarşılıqlı tanınması və bütün dövlətlərin iştirakı ilə müstəqillik aktının tənənlə mübadiləsi.
- 2) Respublikaların müstəqilliyinin qorunması uğrunda həmrəylik əldə edilməsi.
- 3) Respublikaların müstəqilliyinə edilə biləcək hər hansı qəsdin qarşısının alınması üçün lazım gələn tədbirlərin birgə görülməsi.
- 4) Bütün sərhəd, ərazi və digər mübahisəli məsələlərin həlli üçün razılığın əldə edilməsi. Əgər razılıq əldə edilməzsə, məsələnin arbitraj vasitəsilə həll edilməsi.
- 5) Qaçqınlar məsələsinin nizama salınması⁷³.

Azərbaycan XİN-in təklif etdiyi məsələlər gündəliyə daxil edilir və konfrans 1919-cu il aprelin 25-də Tiflisdə başlayır. Zaqafqaziya

⁷³ ARDA, fond 897, siy. I, iş 46, v. 7.

⁶⁹ Yəni orada, v. 226.

⁷⁰ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис, 1919, с. 436.

⁷¹ ARDA, fond 897, siy. I, iş 6, v. 16.

⁷² Yəni orada, v. 370.

dövlətlər arasında münasibətləri nizama salmaq üçün 6 komissiya yaradılır.

Konfransda qaçqınlar məsələsi müzakirə edilməzdən əvvəl Azərbaycan nümayəndə heyəti Fətəli xan Xoyskinin sədrliyi ilə mayın 19-da məsələni müzakirə edir. Mayın 20-də Zaqafqaziya konfransının qaçqınlar komissiyasının iclasında müzakirələr başlanır. İclasda qaçqınlar məsələsi üzrə dövlətlərarası komissiya yaratmaq qərarı alınır. Azərbaycan nümayəndə heyətinin təklifi və təkidi ilə qaçqınların öz əvvəlki yaşayış yerlərinə qaytarılması qərar alınır. Komissiya yalnız 1914-cü il sərhədləri daxilində (Rusiya-Türkiyə sərhədləri nəzərdə tutulur) qaçqınların məskunlaşdırılmasını qərara alır. Lakin dövlətlərarası komissiyanın maliyyələşdirilməsi məsələsində ümumi razılığa gəlmək mümkün olmur. Ermənistan nümayəndə heyəti qaçqınların məskunlaşdırılması zamanı hər respublikanın əyni miqdarda vəsait ayırmasını təklif edir. Gürcüstan nümayəndə heyəti ərazi prinsipinə görə, Azərbaycan nümayəndə heyəti isə milli mənsubiyyətinə görə qaçqınların məskunlaşdırılması üçün vəsait ayrılmasını tələb edir. Lakin bu məsələdə ümumi razılığa gəlinməyindən, müəyyən qərar qəbul etmək mümkün olmur⁷⁴.

Konfransın gedişində Denikin qoşunlarının (kəndüllü ordunun) Dağlı Respublikasına hücumu başlaması xəbəri gəlir. Bu səbəbdən də konfrans öz işini başa çatdırma bilmir.

Denikin qoşunlarının Azərbaycan və Gürcüstanla hücum təhlükəsi gözənləndiyindən, onlar iyunun 27-də öz aralarında hərbi-müdafiə müqaviləsi imzalamışdılar.

Azərbaycanla Ermənistan arasında ərazi mübahisələrini Ermənistanın xeyrinə həll etmək üçün birləşmiş dövlətlərin Ali Komissarlığı Naxçıvan və Şərur-Darələyaz qəzalarında neytral zona yaratmaq, bununla da həmin əraziləri Azərbaycanın nəzarətindən çıxarmaq istəyirdi. Lakin Azərbaycan hökuməti bu məsələdə ona edilən təzyiqləri dəf edərək o şərtlə neytral zona yaradılmasını razılıq vermişdi ki, həmin ərazidə Azərbaycanın suveren hüquqları saxlanılmış olsun.

1919-cu il noyabrın 23-də ərazi mübahisələrini həll etmək üçün Azərbaycan və Ermənistan respublikalarının baş nazirləri Tiflisdə

görüşmüşdülər. Həmin görüşdə Ermənistan hökuməti Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün öz qoşunlarını zəbt etdikləri Zəngəzurdan çıxarmağı öhdəsinə götürmüşdü.

Dekabrin 14-də Bakıda Azərbaycan və Ermənistan arasında mübahisəli məsələləri həll etmək üçün konfrans keçirilir. Konfransda Azərbaycan nümayəndə heyətinə M.Hacinski, Ermənistan nümayəndə heyətinə isə M.Harutunyan başçılıq edir. Dekabrın 21-də keçirilən 2-ci plenar iclasda üç məsələ - ərazi məsələləri, qaçqınlar problemi, ticarət və dəmiryol müqavilələrinin bağlanması məsələsi müzakirə edilir.

Zaqafqaziya respublikalarının konfederasiyasını yaratmaq haqqında Azərbaycan nümayəndə heyətinin təklifinə cavab olaraq Ermənistan nümayəndə heyəti bu məsələni həll etmək üçün konfransın işini Gürcüstan tərəfi ilə birlikdə Tiflisdə davam etdirməyi təklif edir və bu təklif qəbul edilir. Konfrans 1920-ci il aprelin 9-da Tiflisdə işə başlayır. "Mübahisəli ərazi" hesab edilən Borçalı qəzasının sərhədlərinin müəyyən edilməsi ilə əlaqədar Gürcüstanla Ermənistan arasında əldə edilən birtərəfli razılaşmaya yanvarın 22-də Azərbaycan hökuməti etiraz etmiş, bütün mübahisəli ərazi problemlərinin həllində maraqlı tərəflərin hamısının iştirakının zəruri olduğu və bu razılaşmanı tanımadığını bildirmişdi⁷⁵.

Azərbaycan və Ermənistan baş nazirlərinin 1919-cu il noyabrın 23-də Tiflisdə keçirilən görüşü zamanı Ermənistan hökuməti Zəngəzurda işğal edilmiş yaşayış məntəqələrindən erməni silahlı qüvvələrinin çıxarılması haqqında verdiyi vədin əksinə olaraq, 1920-ci il yanvarın 19-25-də erməni silahlı qüvvələri Zəngəzur qəzasının III sahəsində 48 kəndi, IV sahəsində isə 3 kəndi darmadağın etmiş, yerli müsəlman əhalisini soyqırımına məruz qoymuşdu⁷⁶.

1920-ci ilin mart ayında rus bolşevik qoşunlarının şimaldan Azərbaycan sərhədinə yaxınlaşdığı zaman Erməni Milli Şurasının üzvlərinin gizləncə Ermənistandan Qarabağa gəlməsi, orada təxribatlar və milli qırğınlar törətmələri vəziyyəti daha da kəskinləşdirmişdi. Azərbaycan hökuməti Ermənistan emissarlarının Qarabağdan uzaqlaşdırılması, separatçı ermənilərin susdurulması üçün ciddi tədbirlər görmüş,

⁷⁴ ARDA, fond 897, siy. 1, i.ş 47, v. 50.

⁷⁵ ARDA, fond 897, siy. 1, i.ş 31, v. 44.

⁷⁶ ARDA, fond 2898, siy. 1, i.ş 6, v. 34.

Qarabağda öz suveren hüquqlarının qorunmasını təmin etmişdi.

1920-ci ilin yanvarında Paris sülh konfransında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyinin rəsmən tanınmasından sonra belə, ərazi mübahisələrinə, milli münafişlərə sən qoyulmamışdı. Paris sülh konfransında ermənilərin iki nümayəndə heyəti (Erməni Milli Şurası və xaricdə yaşayan ermənilərin nümayəndə heyəti) təmsil olunduğundan və I Dünya müharibəsindən qalıb çıxan dövlətlər Ermənistanın mənafeyini müdafiə etdiyindən, Azərbaycan nümayəndə heyəti ərazi mübahisələrinin bu konfransda deyil, hər iki dövlətin öz aralarında danışıqlar yolu ilə həll edilməsinə üstünlük vermişdi.

Yuxarıda qeyd olunanlardan aydın olur ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qonşu ölkələrlə ərazi mübahisələri və milli münafişləri daha demokratik, sivilizasiyalı, diplomatik səylər yolu ilə həll etməyə üstünlük vermiş, müəyyən dərəcədə öz istəyinə nail ola bilmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qaçqınlar problemi

Qaçqınlar problemi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə Birinci Dünya müharibəsindən və 1918-ci il mart-aprel aylarında Bakı və İrəvan quberniyalarında baş verən milli münafişlərdən miras qalmışdı.

Birinci Dünya müharibəsində Şərqi Anadoludan, Balkanlardan və s. münafiş ocaqlarından Bakı quberniyasına, xüsusən də Bakı şəhərinə minlərlə qaçqın pənah gətirmişdi. Bakıya gələn qaçqınların əksəriyyətini qeyri-müsəlmanlar təşkil edirdilər. Həmin dövrdə Bakıda Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti ilə yanaşı, Erməni Qaçqınlarına Yardım Komitəsi, Latış Qaçqınlarına Yardım Komitəsi, Müharibə Nəticəsində Dağılmış Polyak Əhəlisinə Kömək Komitəsi, knyagina Tatyana Nikolayevanın təsis etdiyi komitənin Qaçqınların Qeydə Alınması üzrə Bakı Komitəsi, Qafqaz Cəbhəsində Qaçqınların Yerləşdirilməsi üzrə Baş Muvəkkilliyin Bakı şöbəsi və s. cəmiyyətlər və komitələr fəaliyyət göstərirdi. Bakı Qradonaçalnikinin 1917-ci il dekabrın 31-də Petroqrada göndərdiyi məlumatında göstərilirdi ki, Bakıda 2568 qaçqın, o cümlədən 1763 erməni, 276 latış, 169 rus, 157 yəhudi, 95 yunan, 84 polyak, 13 aysor, 7 macar, 3 çex, 1 bolqar qeydə alınmışdır⁷⁷. Göründüyü

kimi, Bakı Qradonaçalnikni müsəlman qaçqınlarını qeydə almamışdı. Əslində isə həmin dövrdə Şərqi Anadoludan, xüsusən də Qars vilayətindən minlərlə türk qaçqını Bakıda sığınacaq tapmışdı. Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti onları himayəyə götürmüşdü.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edilən zaman qaçqınlar problemi bir nömrəli problem kimi qarşıya çıxmışdı. İyunun 17-də müvafiqəti hökumət Gəncədə yerləşdiyi zaman Müsəlman Milli Şurasının nəzdindəki qaçqın şöbəsi əsasında Səhiyyə və Himayəçilik Nazirliyi yaradılmış, Xudadat bəy Rəfiyev nazir təyin edilmişdi.

AXR hökuməti oktyabr ayında Bakıya köçən zaman bu nazirlik 2 yerə – Səhiyyə Nazirliyinə və himayəçilik Nazirliyinə bölünmüşdü. Himayəçilik Nazirliyinə doktor Musa bəy Rəfiyev başlıq etmişdi. 1919-cu ilin aprel ayından etibarən əvvəllər himayəçilik Nazirliyinin qaçqınlar şöbəsinin rəisi işləmiş V.Klenevski himayəçilik naziri təyin edilmişdi.

Himayəçilik Nazirliyinin qarşısında 2 əsas vəzifə dururdu:

1. Qaçqınlar məsələsi. Qonşu ölkələrdən (Ermənistan və Türkiyədən gələn) qaçqınları qəbul etmək, onları ilkin zəruri ərzaq və qida məhsulları ilə təchiz etmək, əkin üçün toxum və işçi heyvanları ilə təmin etmək, bəzi kənd icmalarında fərdi təsərrüfatları dirçəltmək üçün faizsiz kredit vermək və qaçqınları işlə təmin etmək.
2. Himayəçilik məsələsi. Azyaşlı yetim uşaqların saxlanması üçün yetimxanalar və düşərgələr təşkil etmək, kasıblar üçün ucuz qiymətə yeməcxanalar, qida məntəqələri açmaq, fərdi və ictimai xeyriyyəçilik fəaliyyətinə nəzarət etmək, onun inkişafına yardım göstərmək. Bu vəzifələri həyata keçirmək üçün nazirlikdə üç şöbə - himayəçilik, qaçqınlar və təsərrüfat şöbələri yaradılmışdı. Nazirlik yerlərdə məsələləri qaydasında həll etmək üçün 6 dövlət himayəçiliyi dairəsi təşkil edilmişdi: 1) Bakı dairəsi (Bakı şəhəri, Bakı, Quba qəzaları daxil idi), 2) Gəncə dairəsi (Gəncə şəhəri, Gəncə və Qazax qəzaları), 3) Şamaxı dairəsi (Şamaxı və Göyçay qəzaları), 4) Nuxa dairəsi (Nuxa, Ərəş qəzaları, Zaqatala quberniyası), 5) Qarabağ dairəsi (Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngazur qəzaları), 6) Lənkəran dairəsi (Lənkəran və Cavad qəzaları). Bu dairələrdə işlərə himayəçilik müfəttişləri rəhbərlik edirdilər. Qaçqınlara yardım məsələsi himayəçilik Nazirliyində üç əsas

⁷⁷ ARDA. fond 46. siy. 2. iş 235. v. 6.

istiqamətdə qurulmuşdu: 1) Bakıda və onun mədəni rayonlarında, 2) Ölkənin digər yerlərində, 3) Xarici dövlətlərdə.

1919-cu ildə qaçqınlar, kimsəsizlər və qoçalar üçün Suraxanıda, Ramanıda, Maştağada, Bülbülədə, Ermənlikənddə və Bayılda yeməcxanalar açılmışdı. Ümumiyyətlə, 1919-cu ildə yeməcxanaların sayı 17-yə çatmış. 2 ərzaq paylanması məntəqəsi. 5 çayxana fəaliyyət göstərmişdi.

1919-cu ilin yanvarından etibarən yeməcxanalarda (pulsuz) yemək yeyən əhalinin milliyyətinə görə hesabı aparılmışdır. 1919-cu ilin yanvarından oktyabrın 1-dək ermənilər 428214 dəfə, ruslar 319019, müsəlmanlar 300936, almanlar və polyaklar 2847, ləzgilər 296 dəfə, gürcülər 248 dəfə, işveçlilər 225, yəhudilər 154 dəfə pulsuz yemək yemişdilər. Beləliklə, bir il ərzində Bakı şəhərində aclıq keçirən əhaliyə milliyyətdən asılı olmayaraq ərzaq paylanması məntəqələrindən 10.069.253 manatlıq yardım edilmişdi⁷⁸. Yerli xeyriyyə cəmiyyətlərinin himayəyə götürüdükləri yetimxanalara, kimsəsiz uşaqlara qayğıni gücləndirmək məqsədilə bu cəmiyyətlərə himayəçilik Nazirliyi tərəfindən maddi yardımlar edilirdi. Xeyriyyə cəmiyyətləri bir bürodə birləşdikdən sonra Himayəçilik Nazirliyinə müraciət etmişdilər. Nazirlik öz fondundan hər yetim uşağa əvvəlcə 60 manat ayırmış, sonralar isə bu rəqəmi 200 manata çatdırmışdı. Ehtiyacı olanlara yardımlar milliyyətdən asılı olmayaraq bərabər miqdarda edilmişdi. Xeyriyyə cəmiyyətləri və milli şuralar arasında 2.114.501 manat yardım aşağıdakı qaydada bölüşdürülmüşdü: 1. Müsəlman Qadın Xeyriyyə Cəmiyyətinə - 220 yetim uşaq üçün; 2. Erməni Milli Şurasına - 2 yetimxanada 517 nəfər üçün; 3. Rus Xeyriyyə Cəmiyyətinə - 527 nəfərlik yetimxana üçün; 4. "Uşaq evi" cəmiyyətinə - 80 nəfərlik yetimxana üçün; 5. Doqquzuncu sahə komitəsinə - 30 nəfərlik yaşlılar evinə; 6. Yəhudi Xeyriyyə Cəmiyyətinə - qoçalar və yoxsullar üçün⁷⁹. Bundan başqa, Nuxa və Ərəş qəzalarından olan erməni qaçqınlarına kömək üçün hökumət tərəfindən görülən tədbirlər haqqında parlamentdəki erməni qrupunun sorğusuna himayəçilik naziri belə cavab vermişdi: "Nazirlik tərəfindən teleqraf vasitəsilə Nuxaya 350000 manat

vəsait köçürülmüşdür. Həmin vəsaitdən 48000 manatı erməni uşaq evlərinə veriləcəkdir"⁸⁰.

1920-ci ilin təkcə yanvar ayı ərzində Bakıda sığınacaq tapan qaçqınlara, yoxsul əhaliyə müxtəlif qida məntəqələrindən 103000 isti xörək verilmişdir. Həmin yeməklərin 30 faizi pulsuz, qalan 70 faizi isə bir nahar üçün əvvəlcə 50 qəpiyə, sonra isə bir manata satılmışdı. Ümumiyyətlə, 1915-ci il ərzində bu şöbə əhaliyə 3082000 man. maliyyə yardım etmişdi⁸¹.

Himayəçilik Nazirliyi Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin vasitəçiliyi ilə Qars vilayətindən gəlmiş və Ermənlikənddə məskunlaşmış təqribən 700 qaçqının gündəlik çörək ehtiyacı xərclərini öz üzərinə götürmüşdü. Bu məqsədlə 1919-cu ilin noyabrından 1920-ci il yanvarın 1-nə qədər müddətdə 526195 manat vəsait ayrılmışdı.

1919-cu ildə qaçqın dairələri üzrə mənzərə aşağıdakı kimi olmuşdu:

1. Gəncə dairəsində - qaçqınların sayı 21098 nəfər, 5 qida məntəqəsi, üç yetimxana, bir erməni uşaq evi, bir xəstəxana açılmış, 18244 pud taxıl məhsulları paylanmışdı.

2. Şamaxı dairəsində - qaçqınların sayı 26877 nəfər, 13 qida məntəqəsi, iki yetimxana, bir erməni uşaq evi, bir xəstəxana açılmış, 18244 pud taxıl məhsulları paylanmışdı.

3. Nuxa dairəsində - qaçqınların sayı 5100 nəfər, bir qida məntəqəsi, bir müsəlman, 2 erməni uşaq evi açılmış, 2623 pud taxıl məhsulları paylanmışdı.

4. Qarabağ dairəsində - 20 mindən artıq qaçqına yardım edilmiş, 3 ay ərzində Zəngəzur qaçqınlarına 187500 manat kredit ayrılmışdı.

5. Lənkəran dairəsində 3205 nəfərə ərzaq yardımı edilmiş, bir qida məntəqəsi, bir yetimxana açılmış, 4 min puddan artıq taxıl məhsulları paylanmışdı.

1919-cu ildə Gəncə dairə müfəttişinin verdiyi məlumata görə, Gəncədə müsəlman qaçqınlarla yanaşı, 3928 nəfər erməni (o cümlədən 1818 Türkiyə ermənisi), erməni silahlı qüvvələri tərəfindən didərgin salınan Saratovka və Novo-İvanovka kəndlərindən 427 rus qaçqınları

⁷⁸ Адрес календарь.... 1920. III hissə, s. 92.

⁷⁹ Адрес календарь.... 1920. III hissə, s. 80.

⁸⁰ ARDA, fond 970, siy. 1. iş 85. v. 3.

⁸¹ Адрес календарь.... 1920. III hissə, s. 89.

sığınaç tapmışdı. Himayəçilik Nazirliyi Gəncədə erməni qaçqınları üçün lazaret (hərbi xəstəxana) açmışdı.⁸²

1918-ci ilin aprel ayında erməni-rus birlikləri Şamaxı qəzasında törətdikləri qırğınlardan sonra Nikolayevka, Maryevka, Astraxanka və Çuxuryurd kəndlərində yaşayan rus icması Stavropol quberniyasına köçmüşdülər. 1919-cu ilin iyun ayında rus icmasının üzvləri (37 ailə, 194 nəfər) Azərbaycanın Tiflisdəki Diplomatik Nümayəndəliyinə müraciət etmiş, Şamaxıya qayıtmaq üçün Tiflisdən Bakıyadək pulsuz dəmiryol bileti verilməsini xahiş etmişdilər. AXC hökuməti rus qaçqınlarının maneəsiz olaraq Şamaxıya qayıtmasını razılıq vermişdi.⁸³

AXC parlamentinin 1919-cu il iyulun 19-da keçirilən iclasında qaçqınlara yardım edilməsi məqsədilə idarələrarası komissiya yaradılmışdı. Bu komissiyaya Gəncə quberniyasının Zəngəzur, Cəbrayıl, Cavanşir və Şuşa qəzalarında müvəqqəti məskunlaşmış qaçqınların iqtisadi vəziyyətini yüngülləşdirmək, onları boş torpaqlarda daimi məskunlaşdırmaq məqsədilə yaradılmışdı. Komissiyanın tərkibinə torpaq, daxili işlər və dövlət nəzarəti nazirliklərinin, "Əhrar", "Müsavət", "İttihad" partiyalarının nümayəndələri, Himayəçilik Nazirliyinin dairə inspektorları və s. daxil edilmişdi. Komissiyanın qarşısında duran vəzifəni həyata keçirməsi üçün 18750000 manat vəsait ayrılmışdı.⁸⁴

Qeyd etdiyimiz kimi, himayəçilik Nazirliyinin fəaliyyət istiqamətlərindən biri də xaricdə yaşayan soydaşlarımıza, müsəlman qaçqınlarına kömək etməkdən ibarət olmuşdu. AXC hökuməti 1919-cu il iyunun 4-də İrəvandakı diplomatik nümayəndəsi M.Təkinskiyə tapşırıq vermişdi ki, İrəvan quberniyasının və Qars vilayətinin erməni silahlı qüvvələri tərəfindən dağıdılmış kəndləri, orada öldürülənlərin ad-familialarını, əsir götürülənlər, oğurlanmış sürülər haqqında statistik rəqəmləri toplayıb göndərsin. Azərbaycan hökuməti bu faktlardan Paris sülh konfransının işində istifadə etmək istəyirdi. İrəvan Müsəlman Milli Şurası bu faktlardan böyük dövlətlərdən Qafqazdakı missiya-larının başçılarına müraciətində istifadə etmişdi.

Ermənistandakı qaçqınların problemini həll etmək üçün 1919-cu il

iyulun 8-dən etibarən vəkil Zülfüqar bəy Makinski himayəçilik Nazirliyinin İrəvanda müvəkkili kimi işə başlamışdı.

Hələ Birinci Dünya müharibəsi zamanı Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Qarsda şöbəsi açılmışdı. Bu cəmiyyət erməni soyqırımından xilas olan 40 min türkü açıqlıqdan, ölümdən xilas etmişdi. AXC dövründə həmin şöbə əsasında Qarsda nümayəndəlik açılmışdı. Cənubi-Qərbi Qafqaz hökuməti 1919-cu ilin yanvarında Azərbaycan hökumətinə müraciət edərək qaçqınların problemini həll etmək üçün maddi yardım və məmurlar istəmişdi⁸⁵. Azərbaycan hökuməti Çıldır və Ağbaba nahiyələrinin əhalisinə, İrəvan quberniyasının kəndlərindən qaçıb həmin ərazilərdə sığınaç tapmış qaçqınlara kömək göstərilməsi üçün bir neçə diplomatik şəxslər vasitəsilə xeyli miqdarda qızıl pul (bir heybə) göndərmişdi. Azərbaycandan göndərilən zabitlər (İsmayıl bəy Yedigərov, Yusif Kənan bəy, İsmayıl Nəzaraliyev) eyni zamanda yerli müsəlman əhalinin erməni silahlı qüvvələrinə qarşı müqavimət göstərmələri üçün onların hərbi təlimini öz üzərlərinə götürmüşdülər.⁸⁶

1918-1920-ci illərdə Ermənistandan və Qars vilayətindən azəri türkləri əsasən İrəvan-Kümrü-Tiflis, Qars-Gümrü-Tiflis dəmiryolu vasitəsilə Gürcüstan sərhədinə gəlmiş, oradan isə Tiflis-Gəncə-Bakı dəmiryolu vasitəsilə Azərbaycana yola salınmışdı. Ümumiyyətlə, 1919-cu ilin əvvəlindən etibarən himayəçilik Nazirliyinin Sadaxlı və Sənaın stansiyalarında nümayəndəliyi təsis edilmiş, qaçqınları ilkin ərzaq və tibbi yardım göstəriləndən sonra Azərbaycan Yollar Nazirliyinin bu məqsədlə Gürcüstan Yollar Nazirliyinin hesabına köçürdüüy vəsait hesabına qaçqınlara pulsuz biletlər verilmiş, sonra Azərbaycana yola salınmışdı. Ümumiyyətlə, 1919-cu il ərzində Ermənistandan və Qars vilayətindən Tiflisə gəlib çıxan qaçqınların Azərbaycana yola salınması üçün Azərbaycanın Gürcüstandakı Daimi Nümayəndəliyi Gürcüstan Yollar Nazirliyinə 171 vaqon sifariş vermişdi.⁸⁷

Azərbaycanın Ermənistandakı Daimi Nümayəndəliyinin verdiyi

⁸² ARDA. fond 28. siy. 1. iş 13. v. 7.

⁸³ ARDA. fond 897. siy. 1. iş 40. v. 8.12.

⁸⁴ ARDA. fond 28. siy. 1. iş 65. v. 3.

⁸⁵ Yəna orada. iş 27. v. 7.

⁸⁶ Erdögan F. Türk Ellərində Hatıralarım. İstanbul, 1954. s. 241: Cənubi-Qərbi Kafkaz Hökuməti Muvakkata-i Milliyyəsi. Ankara, 1986. s. 220.

⁸⁷ ARDA. fond 897. siy. 1. iş 40. v. 1-204.

məlumatə görə, təkcə 1919-cu ildə Yeni-Bayazid, Eçmiədzin və İrəvan qəzalarında erməni silahlı qüvvələri tərəfindən evləri dağıdılmış, didərgin salınmış müsəlman əhalinin sayı 200 minə çatırdı. Himayəçilik Nazirliyinin Ermənistandakı nümayəndəsinin verdiyi məlumatlar əsasında nazirlik Ermənistandakı əhaliyə yardım göstərilməsi üçün parlamentə qərar layihəsi təqdim etmişdi. 1919-cu ilin iyulunda bu məqsədlə (3 milyon manat) vəsait ayrılır və bu vəsait hesabına Ermənistanə 15 vaqon un, taxıl, arpa göndərilmişdi. Bundan əlavə, 1919-cu il sentyabrın 1-dən etibarən İrəvanda müsəlmanlar üçün ambulatoriya açılmış, orada 85 nəfərlik uşaq evi təşkil edilmişdi. Hansı ki, sonralar bu uşaq evi Amerikanın Uşaqlara Yardım Komitəsinin sərəncamına verilmişdi. Ermənistandan və Qars vilayətindən qaçqın düşən müsəlmanlara yardım göstərilməsi üçün onların keçdiyi yolların üzərində səyyar qida məntəqələri (pulsuz yeməxanalar açılmışdı) Himayəçilik Nazirliyinin göstərişi ilə belə qida məntəqələri Aşağı Saral stansiyasında və Tiflis yaxınlığında açılmışdı.⁸⁸

Ümumiyyətlə, 1920-ci ilin əvvəllərində Himayəçilik Nazirliyi AXC parlamentinə qaçqınlar və digər problemlərlə bağlı 10 qanun layihəsi təqdim etmişdi. Bu qərarlardan birinə əsasən Azərbaycan ərazisində qaçqınlara dəmiryolundan pulsuz istifadə etmək icazəsi verilmişdi.⁸⁹

Göründüyü kimi, AXC dövründə parlament və hökumət, xüsusən də Himayəçilik Nazirliyi qaçqınlar probleminin həllinə xüsusi diqqət yetirmiş, bu problemi mütləqəqi yollarla, milli ayrı-seçkiliyə yol vermədən həll etməyə cəhd göstərmişdi. Lakin bu problemin həllinə nə hökumətin kifayət qədər imkanı, nə də vaxtı çatmışdı. AXC-nin süqutu ərafəsində Ermənistan ərazisində yaşamış 575 min nəfər⁹⁰ etnik müsəlman əhalidən cəmi 10 min nəfərdən bir qədər artıq türk (azərbaycanlı) əhali qalmışdı.⁹¹ Deməli, 1918-1920-ci illərdə Ermənistanında soyqırımına məruz qoyulan yarım milyondan artıq azərbaycanlı

əhalidən öz canlarını xilas edə bilən əhalinin əsas hissəsi qaçqın kimi Azərbaycanda sığınacaq tapmışdı. Lakin qaçqınların öz əzəli torpaqlarına qayıtması problemi AXC hökumətindən Sovet Azərbaycana hökumətinə miras qalmışdı. Təəssüf ki, bu problem Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti dövründə də həll edilməmişdi. 1922-ci ildə Ermənistanə - öz etnik torpaqlarına cəmi 60 min azərbaycanlı qaçqın qayıda bilməmişdi.⁹²

XX əsrin sonunda öz müstəqilliyini bir daha əldə edən Azərbaycan Respublikasına qarşı Ermənistan Respublikası bir daha ərazi iddiası irəli sürmüş, konstitusion yolla Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini Azərbaycandan qoparmaq cəhdi baş tutmadıqda, silahlı müdaxilə yolu ilə DQVM-ni aneksiya etməyə girişmişdir. Əsrin əvvəlində olduğu kimi, erməni silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycanın yüzlarla yaşayış məntəqəsi viran edilmiş, on minlərlə günahsız insan qətlə yetirilmiş, bir milyona yaxın azərbaycanlı öz vətəninə qaçqın çevrilmişdir.

1918-1920-ci illərdə milli-ərazi münaqişələri və qaçqınlar probleminin həlli təcrübəsindən istifadə edilməsi zəruri məsələdir. Ona görə də istər bu, istərsə də tarixşünaslıq baxımından AXC dövründə milli-ərazi münaqişələri və qaçqınlar probleminin geniş elmi araşdırmalar dövryyəsinə cəlb edilməsi olduqca vacib məsələdir.

Dərc edilib: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin milli siyasəti. Bakı: Qartal, 1998, s. 151-175

⁸⁸ Адрес календарь.... 1920. III hissa, s. 387.

⁸⁹ Yəna orada, s. 32.

⁹⁰ Большая Советская Энциклопедия. Москва. 1926. "Erməni məsələsi" məqaləsi. Bax: В.Гурко-Кряжин. Армянский вопрос. 1990. с. 11.

⁹¹ Korkodyan J. Soviet Ermənistanının əhalisi. 1831-1931. (ermənica). İrəvan, 1932. s. 185; Məmmədov İ. Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı. 1992. s. 33.

⁹² Yəna orada.

Diplomatik nümayəndə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevə qarşı Ermənistan hökumətinin həyata keçirdiyi cinayətin təsiliat

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Ermənistanın kəşfiyyət və əks-kəşfiyyət orqanlarının Azərbaycan əleyhinə və onun İrəvanda ki diplomatik nümayəndəsinə qarşı göstərdiyi cinayətkar fəaliyyətlər ayrıca araşdırma mövzusu kimi indiyədək elmi-tədqiqat dövrünə əsasən əlb edilməmişdir. Bu məqalə həm Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivində saxlanılan sənədlərdən, həm də erməni tədqiqatçıların arxiv sənədləri əsasında yazdıqları əsərlərdən istifadə edilərək yazılmışdır. Məqalədə təqribən 100 il öncə Azərbaycanın Ermənistan ki diplomatik nümayəndəsi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevə qarşı törədilən cinayətin hansı məqsədlə və kimlərin sifarişi ilə törədilməsinə aydınlıq gətirilir.

***

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Ermənistanın kəşfiyyət və əks-kəşfiyyət orqanlarının Azərbaycan əleyhinə göstərdiyi fəaliyyətlər ayrıca araşdırma mövzusu kimi indiyədək elmi-tədqiqat dövrünə əsasən əlb edilməmişdir. Sovet hakimiyyəti illərində istər Azərbaycanda, istərsə də Ermənistanda bu mövzu ilə bağlı sənədlər "Tam məxfi" qri fi altında tədqiqatçıların üzünə bağlı olmuşdur. Hazırda isə həm Azərbaycanda, həm də Ermənistanda arxivlər açılmış, məxfi sənədlər elmi tədqiqat dövrünə əsasən əlb edilməmişdir.

Arxiv sənədləri göstərir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə İrəvanda fəaliyyət göstərən diplomatik nümayəndəmizin fəaliyyəti Ermənistan xüsusi xidmət orqanlarının daim nəzarəti altında olmuşdur. 1919-cu il yanvar ayının 29-da Məhəmməd xan Təkinski Azərbaycanın Ermənistanda diplomatik nümayəndəsi - yəni səfir təyin edilmişdi (3). M.Təkinski fəvqəladə casusatla fəaliyyət göstərdiyi üçün Ermənistan hökuməti tərəfindən "persona non grata" elan edilmişdi (2, s.167).

M.Təkinskindən sonra görkəmli Azərbaycan yazıçısı və siyasi xadimi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev 1919-cu il avqustun 24-də Azərbaycan Respublikasının Ermənistanda diplomatik nümayəndəsi təyin edilmişdi. Bundan öncə Ə.Haqverdiyev Azərbaycanın Dağlı Respublikasında diplomatik nümayəndəsi olmuşdu.

Ə.Haqverdiyev İrəvan quberniyasında və Qars vilayətində türk-müsəlman əhaliyə qarşı ermənilər tərəfindən törədilən soyqırımı faktlarının Birləşmiş Dövlətlərin Ali Komissarlığına, xarici ölkələrin Qafqazdakı nümayəndəliklərinə çatdırılmasında, qaçqınların vəziyyətinin yüngülləşdirilməsində xeyli iş görmüşdür. O dövrün mənzərəsini əks etdirən yüzlərlə sənəd Ə.Haqverdiyevin imzası ilə arxivlərdə saxlanılır. Həmin sənədlərdən bir neçəsi diplomatik nümayəndə kimi, qatarla Tiflisdən İrəvana gedərkən erməni quldurlarının Ə.Haqverdiyevə qarşı soyğunçuluğundan bəhs edir (1, v. 24-25).

Həmin soyğunçuluq hadisəsini Ə.Haqverdiyev 1920-ci il martın 11-də İrəvan dairə məhkəməsinin prokuror müavini K.Budaqyana verdiyi izahatında belə şərh etmişdir: "Cari il martın 8-də saat 1.40 dəqiqədə mən Tiflisdən Azərbaycana məxsus 2012 №-li salon-vaqonda İrəvana yola düşdüm. Kupemdə mənimlə Samson Stepanoviç Harutyunyan gedirdi, qonşu kupədə isə Məmməd Riza Hüseynov və familiyasını bilmədiyim iki irəvanlı gedirdilər. Bu sakinlərdən əlavə mənim mühafizəçilərim İsmayıl Rəcəb oğlu və Məşədi Məmməd Məşədi Hüseynov da orada idilər. Sonrakı vaqon isə bələdçinin idi. Deyəsən, gürcü idi, ad və familiyasını bilmirəm. Mənim salonumda yuxarı qatda iki çəmişin var idi - biri 18 yaşlı oğlan İttad Camalbəyov və Azərbaycan Himayədarlıq Nazirliyinin Ermənistandakı müvəkkilliyinin əməkdaşı Nəsrulla Şeyxov idi. Gecə saat 3-də vaqonda baş verən səs-küydən oyandım. Mən qışqırtı eşitdim, kimsə bağırdı: "Həmişini axtarmalı?". Salona enlikürək, qarayanız, balaca saqqallı, əsgər şineli geyinmiş furajkalı bir gənc daxil oldu. Əvvəlcə onun əlində silah görmədim, sonra o, "Brauning" sistemli tapança çıxardı. Onu haradan və nə vaxt çıxardığını belə hiss etmədim. Həmin gənc salondakı stolun arxasına keçib sənədləri tələb edəndə mən ona dedim ki, bu vaqon yoxlanıla bilməz (Ə. Haqverdiyev bunu deyərəkən özünün diplomatik toxunulmazlıq hüququnu xatırladımış-N.M.).

Bu vaxt bir başqaq - dairəvi papaqda, yekə şinələ qapıda gəründü. Mən və Samson Harutyunyan sənədlərimizi göstərdik. Birinci daxil olan sənədlərimizə baxıb stolun üstünə atdı və qışqırdı: "Həmişini axtarın." Mən soruşanda ki, kimdir onlar cavabında qapıda dayanan "Naqan" tipli tapançanı mənəə tuşladı. Dəhlizdə səs-küy eşidirdi, aydın idi ki, orada da bu cür hadisə təkrar olunur. Bu cənaqlar

tələb etdilər ki, pullarımız haradır onlara göstərək. Mən içərisində 5 milyon 400 min manat (250-lük əskinasla 2 milyon Zaqafqaziya bonu və 50-lük əskinasla 68 paçkada hər birində 50.000 olmaqla 3.400.000 Azərbaycan bonu) olan səbətini onlara göstərdim. S. Harutyunovun yol çantasından təqribən 300.000 rubl və cibindən isə 10.000 rubl götürdülər. Bizim bütün yüklərimizi axtardılar və mənim zəncirli qızıl saatımı, 17 min manat dəyərində brilliant sancağımı (inciçəyinin budacağı şəklində) və 10 min manatlıq brilliant sığımı götürdülər. Ümumiyyətlə, saatla birlikdə 40 min manatlıq malımı götürdülər”.

Ə. Haqverdiyev izahatında quldurların digər səmnişinlərdən nə çıxarırdıqlarını, Şeyxovun üstündən heç nə tapmadıqlarından aparıb onu “çıxdaş” etmək istədiklərini bildirir. O, mühafizəçilərinin silahlarını da quldurların götürdüyünü yazır. Quldurlar S. Harutyunovdan pulları götürəndə onu poçtla özünə qaytaracaqlarını söylədilər və vaqondan çıxarkən içəri birinci daxil olan quldur onunla əllə xudaha-fizlədi – deyə. Ə. Haqverdiyev yazır. Haqverdiyev əlavə edir ki, soyğunçular vaqondan çıxdıqdan sonra güclü yaylım atəşi eşitdik və fikirləşdik ki, bizim vaqonu atəşə tuturlar.

Prokuror müavini K. Budaqıyana verdiyi izahatında Ə. Haqverdiyev quldurların S. Harutyunyana xüsusi münasibətlərinin olmasına işarə edirdi.

Quldurlar basqının törədiləcəyi məkanı və məqamını da çox dəqiqliklə hesablayıblarmış. Belə ki, Sənain stansiyasından çıxan qatar Kober dayanacağına çatmamış, dərədə saxlanmış, quldurlar öz işlərini görüb qurtardıqdan və güclü yaylım atəşindən sonra hərəkətə başlayıbmış.

Hadisədən 10-15 dəqiqə sonra qatar Kolagirən stansiyasına çatır. Ə. Haqverdiyev mühafizə dəstasının rəisi Ziliveriyana hadisə haqqında məlumat verir. Və quldurların təqib edilməsini xahiş edir. O, hətta quldurları tutacaqları təqdirdə, dəstənin hər bir üzvünə 1500 rubl vəd edir.

Izahatdan quldurların ancaq Ə. Haqverdiyevi qarət etmək niyyətində olduqları aydınlaşır. Belə ki, Ə. Haqverdiyev göstərir ki, bizi soyduqları vaxt təxminən 20 quldur vaqonu mühəsirəyə alıbmış. Digər tərəfdən isə Azərbaycanın diplomatik missiyasının vaqonuna bitişik Amerika nümayəndəsinin vaqonu imiş və həmin vaqonda doktor Aşer öz kuryeri ilə birlikdə 7 milyon (pulun vahidi göstərilmir) aparılıbmış.

Ancaq qarət edilən təkə azərbaycanlıların mindikləri vaqon olur.

Ə. Haqverdiyev martın 8-də Kolagirən stansiyasından Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsinə teleqram vuraraq qarət edildiklərini bildirir, hadisəni Azərbaycan hökumətinə çatdırmağı və təcili tədbir görməyi tələb edir.

Teleqramda “bizimlə birlikdə nümayəndə Samson Harutyunyan da qarət edilib” ifadəsini işlətməklə, Ə. Haqverdiyev cinayətin kələfini haradan çözləməyə işarə vururdu (1, v. 14).

Bu hadisədən sonra Azərbaycanın Gürcüstandakı daimi nümayəndəsi Ermənistanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsinə müraciət edərək tədbir görülməsini tələb edir (1, v. 14).

Azərbaycan XİN hadisə ilə bağlı Ermənistanın ölçü götürməsinə tələb etmək üçün Britaniya Ali Komissarlığına müraciət edir. Ermənistan nümayəndəsi öz hökuməti adından Britaniya Ali Komissarlığına cavab verir ki, qarət Ermənistanla Gürcüstan arasındakı neytral zonada törədilib. Həmçinin bildirilir ki, Ermənistan polisləri axtarış aparıdqları zaman Gürcüstan polisləri tərəfindən tərkisilahlı ediləblər. Neytral zonaya Amerika general-qubernatoru nəzarət etdiyini bəhanə gətirərək, Ermənistan nümayəndəliyi məhz birinci ünvana müraciət etməyi məsləhət görür (1, v. 20).

Lakin uzun sürən diplomatik yazışmalardan heç bir nəticə hasil olmamışdı.

Ə. Haqverdiyev erməni quldurlarının qaribə davranışlarından əbəş yerə şübhələnmişdi. Azərbaycanın diplomatik nümayəndəsinin qarət olunması hadisəsi barədə erməni tarixçisi Vanik Virabyanın arxiv sənədləri əsasında 2015-ci ildə İrəvanda erməni dilində çəkilən “1918-1920-ci illərdə Ermənistan Respublikasının dövlət təhlükəsizliyi sisteminin yaradılması və fəaliyyəti (Kəşfiyyat. Ordu. DİN)” monoqrafiyasında ətraflı məlumat verilmişdir (2, s. 168).

Daşnak Ermənistanının baş naziri olmuş Simon Vrasyan öz xatirələrində bu hadisəni belə təsvir edir: “Bir gün teleqram aldıq ki, Azərbaycanın yeni səfəri və Xalq partiyasının sədri S. Harutyunyan eyni qatarla Tiflisdən İrəvana gedirlər. Rubenlə (“Daşnaksutyun”-ün liderlərindən biri, 1920-ci ildə Ermənistanın hərbi naziri olmuşdur – N.M.) birlikdə dərhal müvafiq tədbir ələ aldıq. Martın 8-də səhərə yaxın, Lori neytral zonasında, Sənain-Kober stansiyalarının arasında

bir qrup maskalı və silahlı gənclər qatırı dayandırdılar, Haqverdiyevin və Harutyunyanın əşyalarını əllərindən aldılar. Haqverdiyevdən 2 milyon rubl Zaqafqaziya bonu, Harutyunyanından isə 296 min Zaqafqaziya bonu ələ keçirdilər. S.Harutyunyan həmin pulu öz partiyasının Yerevanda dərc edilən "Joğovurd" ("Xalq") qəzeti üçün aparırdı. Bu hadisə xeyli qalmaqla yaradı. Azərbaycan hökuməti tərəfindən İrəvana şikayətlər göndərildi. Gürcülər azərbaycanlı dostlarının üstünə güldürdülər. Ermənistan hökuməti S.Harutyunyanı üzrxahlıq etdi. Ondan götürülən pul və qızıl saat özünə qaytarıldı" (2, s. 170).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili işlər naziri olmuş Behbud xan Cavanşiri 1921-ci ildə İstanbulda qətlə yetirən, "Nemezis" terror təşkilatının rəhbərlərindən olan "qisasçı" Misak Torlakyana isə Ə.Haqverdiyevin qarət edilmasını belə təsvir edir: "Daşnaksutyun Partiyasının Ermənistandakı bürosu Gürcüstan Mərkəzi komitəsinə tapşırıq verdi ki, neytral zonada Azərbaycanın səfiri Haqverdiyev qarət edilsin və lazım ola biləcək sənədlər götürülsün. Haqverdiyev Bakıya növbəti səfərindən qaçıdarkən, gecə vaxtı gürcü paltarı geyinmiş bir dəstə silahlı gənc neytral zonada qatara hücum etdi... Bu hücumun sırf xuliqanlıq təəssüratı yaratması üçün silahlı dəstəyə ictimai xadim S.Harutyunyana qarşı da eyni hərəkətlərin edilməsi tapşırılmışdı. Götürülən sənədlər bir daha şübhə yeri qoymadı ki, Azərbaycan və Türkiyə Ermənistanı içəridən dağıtmaq niyyətindədirlər. Bu sənədlərin bir neçəsini Ruben öz kitabının 7-ci cildinə (*erməni dilində, 7 cildə çap edilən "Erməni inqilabçısının xatirələri" kitabları nəzərdə tutulur - N.M.*) daxil etmişdir" (2, s. 170).

Ermənistanın xüsusi xidmət orqanının həmin vaxt Gürcüstanda gizli fəaliyyət göstərən kəşfiyyatçısı Tiqrən Devoyans bu barədə Bostonda erməni dilində nəşr edilən "Hayrenik" (Vətən) jurnalında yazırdı: "Əgər Azərbaycanın diplomatik nümayəndəsi neytral zonada "əclafilər" tərəfindən talan edilməşəydi, Tiflis üzərindən Bakıdan göndərilən vasaitlə təkcə Şərur-Naxçıvandakı tatar ordusunun sayı 10.000-ə çatardı. Eynilə, Böyük Vədidə və Zongibasarda və s. yerlərdə ermənilərə qarşı döyüşən tatarların sayı qat-qat artardı və nəticədə Ermənistan erməniləri məhv edilməklə üzlaşardı" (5, s. 81).

Misak Torlakyanın 2001-ci ildə Beyrutda erməni dilində çap edilən xatirələrində Ə.Haqverdiyevin qarət edilməsindən sonra ələ

keçirilən qənimətin aqibəti haqqında belə məlumat vermişdir: "Sonradan əməliyyatın iştirakçıları həmin məbləği Mərkəzi Komitəyə (yəni "Daşnaksutyun" partiyasının mərkəzi komitəsinə - N.M.) verməkdən imtina etdilər. Bu səbəbdən də Mərkəzi Komitə dəstənin rəhbərlərini öldürməyi qərara aldı. Bu işi görənlərin bir hissəsi neytral zonada qalsalar da, onların başçısı Qasım Ruben Harutyun Harutyunyanın əli ilə güllələndi. Bundan sonra dəstənin qalan üzvlər öz yoldaşlarının qisasını Mərkəzi Komitədən almaq üçün Tiflisə gəldilər. Gərgin vəziyyəti nəzərə alan Gürcüstan Mərkəzi Komitəsi məni və yoldaşlarımızı Batumdan Tiflisə çağırdu... Bizim Batumdan Tiflisə gəlməyimiz bir həftə çəkdi və bu arada şəhərin Erivanski meydanında dəstənin ikinci lideri Ruben Safaryan Yervand Fundukyanın əli ilə qətlə yetirildi. Bu qətlədən sonra digərləri də qaçdılar və bununla da məsələ qapandı" (2, s. 156).

Misak Torlakyanın yazdıqlarından belə nəticə çıxır ki, Ə.Haqverdiyevi qarət edən quldur dəstəsi "Daşnaksutyun"un Tiflis Komitəsinə deyil, İrəvan Komitəsinə bağlı olmuşdur və ona görə də qarət edənləri vəsaiti Tiflisdəkilərə təslim etməmişdilər.

Sonralar Misak Torlakyana kimi, Harutyun Harutyunyan və Yervand Fundukyan da İstanbula gedərək "Nemezis" terrorçu təşkilata qoşulmuş və sifarişli terror aktlarını icra etmişdilər.

Bütün yuxarıda qeyd edilənlərdən belə qənaət hasil olur ki, Azərbaycanın diplomatik nümayəndəsi Ermənistan hökumətinin rəhbərlərinin tapşırığı əsasında qarət edilmişdir və adi quldurluq hadisəsi deyil. Digər tərəfdən o da məlum olur ki, Ermənistanın kəşfiyyat orqanı Ə.Haqverdiyevin İrəvandan Bakıya nə zaman gəlməsindən və nə vaxt geri qayıdacağından və özü ilə külli miqdarda vəsait aparacağından öncədən xəbər tutmuşdur. Görünür, Azərbaycan parlamentində təmsil olunan erməni deputatlar və Bakıda fəaliyyət göstərən Erməni Milli Şurası Azərbaycan hökumətinin Ermənistanda və Naxçıvanda yaşayan azərbaycanlı əhalinin ehtiyacları üçün nə qədər vəsait ayrılması və nə zaman göndəriləcəyi haqqında əldə etdikləri məlumatı Ermənistanın rəhbər şəxslərinə ötürmüşlər. Üstəlik, Azərbaycan Mərkəzi bankında işləyən erməni kəşfiyyatının nümayəndəsinin də bu işdə iştiraklarının olması da şübhə doğurur.

Erməni cinayətkarlarının törətdikləri bu cinayət adi quldurluq

hadisəsi deyildi. Ə.Haqverdiyevin Bakıdan gətirdiyi pullar Diplomatik Nümayəndəliyin ehtiyaclarının təmin edilməsi ilə yanaşı, həmin dövrdə indiki Ermənistan ərazisində və Naxçıvanda fəaliyyət göstərən milli şuraların vasitəsi ilə erməni silahlı dəstələrinin hücumları nəticəsində yer-yurdlarından didərgin düşən qaçqınların, yetimxanalarda, lazaretlərdə sığınacaq tapan kimsəsiz uşaq və qocaların aqlıdan ölmələrinin qarşısının alınmasına sərf edilməli idi. Lakin Ermənistan hökumətinin əli ilə ermənilər onları bu imkandan məhrum etmiş, vəziyyətlərinin daha da ağırlaşmasına səbəb olmuşdular.

Ə.Haqverdiyev Ermənistanda daimi nümayəndə vəzifəsindən istefa verdikdən sonra 1920-ci il martın 16-da onun yerinə Himayədarlıq Nazirliyinin Ermənistandakı müvəkkili Teymur xan Makinski təyin edilmişdi. T.Makinskinin aqibəti də sələflərinin aqibəti kimi olmuşdu. Həmin ilin mayında Ermənistan Daxili İşlər Nazirliyi tərəfindən Zəngibasarada azərbaycanlı əhalinin silahı üsyanına yardım göstərilməsi ittihamı ilə T.Makinski başda olmaqla, diplomatik nümayəndəliyin əməkdaşlarına qarşı cinayət işi açılmışdı. T.Makinski təcili Tiflisə gələrək həbsdən canını qurtara bilsə də, digər əməkdaşlar həbs edilmişdilər (4).

Azərbaycan hökuməti bunun qarşılığında Ermənistanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəliyinin əməkdaşlarını həbs etmiş, bundan sonra İrəvanda həbs edilən azərbaycanlı əməkdaşlar azad edilmişdilər. Bu işə ayrıca bir məqalənin mövzusuudur.

Bu qısa tarixçə 1918-1920-ci illərdə azərbaycanlı diplomatların Ermənistanda necə təqib edildiklərini, hansı təhlükəli vəziyyətdə və ekstremal şəraitdə fədakarlıqla çalışdıqlarını göz önündə sərgiləyir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 897, siyahı I, iş 91.
2. Virabyan Vanik. Hayastani Hanrapetuyan Petakan Anvdankutyen Hamakarqi Stegcumı Yev Qorcuneutyunı. 1918-1920 tt. (Hetaxuzutyun, Banak, NQN) Yerevan, 2015. (1918-1920-ci illərdə Ermənistan Respublikasının dövlət təhlükəsizliyi sisteminin yaradılması və fəaliyyəti (Kəşfiyyat. Ordu. DİN). Yerevan, 2015. (erməni dilində).

3. Ataxan PAŞAYEV. Məmməd xan Təkinski kimdir?, "Xalq qəzeti", 18 iyul, 2010-cu il.
4. Nazim Mustafa. İrəvan şəhəri. Tanınmış İrəvanlı ziyalılar. Teymur xan Makinski. http://www.iravan.info/iravan_ziyalilari.html
5. "Hayrenik" (Vətən) jurnalı, Boston, № 4, iyul-avqust 1945-ci il, (erməni dilində), s. 81.

Dərc edilib: Azərbaycan Xalq cümhuriyyəti: Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin parlaq səhifəsi. Beynəlxalq konfransın materialları. 26-30 iyun 1918-ci il, s. 400-403.

Azərbaycanın əsgər və zabidləri Türkiyə ordusunda

1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikası qurulduqdan sonra Bakının rus-erməni işğalından azad edilməsi zamanı türk zabit və əsgərlərinin qanı Azərbaycan torpağında axdığı kimi, Milli mücadilə illərində də qanı Şərqi Anadolunun düşmən işğalından qurtulması zamanı axımıdır.

Azərbaycan Demokratik Respublikası 1920-ci ilin aprelində süquta yetirildikdən sonra rus işğalını qəbul etməyən Azərbaycan ordusunun əsgər və zabidləri Gəncəyə çəkilərək bolşeviklər qarşı mübarizəyə qalxmışdılar. Sonra rus qoşunlarının önlündə tab gətirməyən nizami pozulmuş əsgər və zabitlər nə vaxtsa Azərbaycanı rus işğalından azad etmək ümidiylə Türkiyəyə keçmişdilər.

Əsasən Qarabağ süvari alayının və Cavanşir piyada alayının ağır top və dağ bataryasının əsgər və zabitlərindən ibarət olan dağınıq hissələr Xudafərin körpüsündən keçərək Araz çayı boyunca Türkiyə istiqamətində irəliləmişdilər. O zaman İran rəhbərləri Azərbaycan əsgərlərindən silahlarını təhvil verməyi tələb etmişdilsə də, lakin onlar bu tələbə əməl etməmiş, bəzi yerlərdə hücumlara məruz qalaraq yaralı və itki vermişdilər. Türkiyə sərhədinə yaxınlaşdıqdan sonra Azərbaycan hissələrinə komandanlıq edən polkovnik Nuh bəy komandanlığı polkovnik Səməd bəy Rəfibəyova təhvil verərək ayrıldıqdan sonra həmin hissələr əvvəlcə Doğu Bəyazıda, 1920-ci ilin iyununda isə Hasanqalaya, oradan da Ərzuruma gəlmişdilər.

Qarabağ süvari alayı əvvəlcə 12-ci diviziyanın tabeliyinə verilmiş, Qars şəhərini ermənilərdən azad edən vaxt 9-cu piyada diviziyasının tərkibinə keçirilmişdi. Azərbaycan əsgəri hissələri ağır topları İrəndən keçirib gətirə bilmədikləri üçün ancaq xıştəklərini çıxarıb gətirmişdilər. Sonradan həmin xışdəkləri Ərzurum cəbhəsindən Rus qoşunları geri çəkilərkən buraxıb getdikləri toplara taxaraq üç batareyə təşkil etmişdilər. Bu hissələr türk qoşunları ilə birlikdə 1920-ci ilin oktyabrında Gümrü şəhərinin azad edilməsində iştirak etmişdilər. Gümrü barış sazişi (2 dekabr, 1920) imzalandıqdan sonra Düzkənddə (sonralar Axuryan rayonunun mərkəzi-N.M.) ehtiyatda saxlanan bu hissələr bir müddət sonra şəhəri tərk edən türk ordusu ilə birlikdə

Qarsa çəkilmişdilər⁹³.

Azərbaycan əsgəri hissələrinin Türkiyə ordusunda fəaliyyətinə dair o dövrdə dərc edilən "Haraç" ("İrəlî") qəzeti "Qarabəkir ordusunun tərkibi" adlı məqaləsində yazırdı: "9-cu diviziyanın tərkibinə keçmiş süvari polku daxildir, hansı ki, müsavətlərin hakimiyyəti dövründə general Yadigarovun hissələrində Nuru paşanın ümumi komandanlığı altında Qarabağda fəaliyyət göstərmişdi. Bolşevik çevrilişindən sonra bu polk Bəyazıda gəlmişdi. Burada zabit və əsgərlərin təlabi ilə polk komandiri Sədiyev istefa vermiş, bu işi rota komandiri Məlikbəyova (əslində, Rəfibəyova-N.M.) həvalə etmişdi. O da polku Ərzuruma gətirmiş, burada polk yenidən təşkil edilmiş və türklərə tamamlanmış, silahlandırılmış və Azərbaycan süvari polku adlandırılmışdı. Bu polkun əksəriyyətini ləzgilər təşkil edirlər. Bu polk həmişə ön cərgələrdə olmuş və Sarıqamışa birinci daxil olmuşdu⁹⁴."

Ermənistan daşnak hökumətinin orqanı olan "Araç" qəzeti mayın 16-da yazırdı: "Ermənistan hücum edən Türkiyə ordusunda Azərbaycandan qaçan müsavət hissələri və ləzgilər var. Bu müsavətlər və ləzgilər bolşeviklərin qəddar düşmənləridir. Şübhəsiz, onlar Azərbaycana daxil olacaq və orada bolşeviklərə qarşı üsyan qaldıracaqlar"⁹⁵.

Məhz bunlar, yəni Azərbaycan ordusunun keçmiş əsgər və zabitlərinin Qarsda cəmlənməsi Azərbaycan Sovet rəhbərliyini narahat edirdi. 1921-ci ilin sonunda Azərbaycanın Qarsda baş konsulu təyin edilən İ.Hacıbəyov Qarsa yola düşməzdən əvvəl Azərbaycanın Türkiyədəki səfiri İbrahim Əbilovdan aşağıdakı məzmununda tapşırıq almışdı.

1) Azərbaycan vətəndaşlarının qeydiyyatını aparmalı; 2) Qarsda və ətraf rayonlarda yaşayan Azərbaycandan qaçmış əksinqıləbəci elementləri aşkar etməli; 3) Bu şəxslərin adı, fəmiyyəti, anadan olduğu yer haqqında Ankarada ona və Bakıda Xarici İşlər Komissarlığına

⁹³ Baykara Hüseyn. "Birinci dünya savaşında Osmanlı ordusunda. İstiqlal savaşında Azərbaycan əsgəri hissələri" məqaləsi. "Türk kulturu" dərgisi. 1964-cü il, sayı 22, sah. 72-74.

⁹⁴ "Araç" qəzeti, № 252. 17 noyabr 1921-ci il; Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivində (ARDA), fond 28, siyahı 1, iş 203, vərəq 200.

⁹⁵ ARDA, fond 28, siyahı 1, iş 203, vərəq.198.

məlumat verməli, müvəffəq olarsa onları Qasdan uzaqlaşdırıb Azərbaycanca göndərməli.

Bu tapşırığın icrası ilə əlaqədar İ. Hacıbəyov 1922-ci il yanvarın 31-də Azərbaycan Xarici İşlər Komissarı Mirzə Davud Hüseynova göndərdiyi məktubunda yazırdı: "Agentura məlumatları əsasında müəyyən edilmişdir ki, Qarsda "Başçılar" ("Vojaki") adı altında komitə fəaliyyət göstərir. Onun əsas iştirakçılarından müəyyən edə bildiyimiz şəxslər bunlardır:

- 1) Ağdamdan Bayram bəy Əhmədov
- 2) Qazax qəzasından Gülağa Gülməmmədov
- 3) Aleksandropoldan (Gümrüdən) Məmməd ağa Allahverdi oğlu
- 4) Ağdaşdan Hacı Səfər Məhərrəm oğlu
- 5) Gəncədən Qafar bəy Rəfibəyov
- 6) Qarabağdan olan mülkədar, Məsvət ordusunun keçmiş zabiti Baba Mustafa oğlu Fərhadov.

Əgər Sovet ordusu arasında müharibə olsa bu şəxslər və "Başçılar" ("Vojaki") Türkiyə korpuslarına bələdcilik edəcəklər. Onlar Sovet respublikalarından informasiyalar alır və Şərq Cəbhəsinin Siyasi Şöbəsinə məlumat verirlər. Onların Qarsda qərgahı – konspirativ mənzilləri vardır. Buraya özünü evindəki kimi hiss edən daşnak hökumətinin keçmiş himayəçilik naziri Badalyan, türklərə əsir düşən və Ermənistanı qayıtmaq istəməyən keçmiş monax Vartmayan tez-tez gəlirlər. Bu yığıncaqların birində Balayan demişdir: "Qarşılıqlı mənəfsiz qarayaxmalar yenidən Rus Ayısını gətirdi və bizim boynumuza mindirdi. Gəlin çalışaq öz vətənlərimizi bu qəsbkarların əlindən xilas edək"....

"Başçılar" adı altında fəaliyyət göstərən bu komitə əvvəllər Bakı polismeysteri olmuş və son vaxtlar Qars əkskəşfiyyatının rəisi işləyən Bahəddin bəyin yetirmələridir. O, Qarsdan ona görə uzaqlaşdırılmışdır ki, Sovet respublikalarına, xüsusən də Ermənistanı qarşı aşkar düşmənçilik münasibəti göstərirdi"⁹⁶

1922-ci il fevralın 22-də İ. Hacıbəyov Qarsdan göndərdiyi digər məktubunda bir daha göstərir ki, "Başçılar" komitəsinə Məsvət ordusunun keçmiş zabitləri rəhbərlik edirlər. O, Əhməd bəy Ağayevin

Malta sürgünündən qayıtmasından sonra bu zabitlərdən çoxunun Türkiyənin təbəəliyini qəbul etdiklərini və 6-cı diviziyanın zabitləri olduqlarını yazır. İ.Hacıbəyov Azərbaycan ordusunun keçmiş zabitlərindən Səməd bəy Rəfibəyovun, Gülağa Gülməmmədovun, Baba bəy Fərhadovun, Əhməd bəy Əhmədovun, Qafar bəy Rəfibəyovun, unterzabitlər Bakir bəyin, Adil bəy Tarxovskinin, idmançı-kavalerçi Mirza bəyin, Səfər bəyin və Məmməd bəyin adlarını çəkir və bütün bunların Kazım Qarabəkir paşanın qərgahında qulluq etdiklərini, vəzifələrinin Sovet respublikalarının orduları haqqında məlumat toplamaqdan ibarət olduğunu göstərir⁹⁷.

Hüseyn Baykaranın yuxarıda adı çəkilən məqaləsində verdiyi məlumata görə, Türkiyə Milli Ordusunda Azərbaycan zabitlərinin sayı 56 nəfər olmuşdur. Onlardan bəziləri yüksək hərbi rütbələr almışlar. Sonralar Ferudun Daryal albay (polkovnik), Səməd bəy Sayqın (Rəfibəyov) və Cahangir general rütbəsinə yüksəlmişlər.

Azərbaycanın azadlığı uğurunda şəhid olmuş türk zabit və əsgərlərinin xatirəsi Azərbaycanda hörmətlə anılır, onların qəbirləri xalq tərəfindən mühafizə olunur, türkiyəli qonaqlar şəhid qəbirlərini ziyarət edirlər. Milli mücadilə illərində türk torpaqlarının azad edilməsi zamanı şəhid olmuş və yaxud qəhrəmanlıq göstərmiş azərbaycanlı əsgər və zabitlərinin də xatirəsi eyni hörmətlə anılmalıdır.

*"Vətəndaş" qəzeti,
4 noyabr 1994-cü il.*

⁹⁶ ARDA. fond 28. siyahı 1. iş 174. vərəq 27-29.

⁹⁷ ARDA. fond 28. siyahı 1. iş 68. vərəq 22.

1918-1920-ci illərdə ermənilərin Cənubi Qafqazda və Qars vilayətində ruslara qarşı törətdikləri terror və qırğınlar

Bu gün özlərini dünyaya məzlum millət, soyqırımına məruz qoyulan xalq kimi qələmə verən ermənilər, XIX-XX əsrlərdə təkcə türk-müsəlman əhaliyə qarşı deyil, onları həmişə himayə edən ruslara qarşı da fürsət düşdükdə terror və qırğınlar törətmişlər. Bu məqalədə 1918-1920-ci illərdə ermənilərin Cənubi Qafqazda və Qars vilayətində ruslara qarşı törətdikləri terror aktlarından və qırğınlardan bəhs edilir.

***

XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Cənubi Qafqazı işğal edən Çar Rusiyası bu ərazidə İran və Türkiyədən ermənilərin köçürülüb yerləşdirməklə yanaşı, rus sektantlarının (əsasən molokanların və duxoborların) da məskunlaşdırılması siyasətini həyata keçirmişdir.

İndiki Ermənistan ərazisində rusların ilkin məskunlaşdırılmasına 1816-cı ildə rus hərbi hissələri yanında "Ailəli əsgərlər rotası" yaradılması haqqında⁹⁸ qərarın verilməsindən sonra başlanmışdır. 1886-cı ildə İrəvan quberniyasında rusların məskunlaşdığı 11 kənddə 3749 nəfər (820 ailə), Qars vilayətində isə 23 kənddə 10274 nəfər (1455 ailə) yaşayırdı⁹⁹.

1977-1878-ci illər rus-türk müharibəsindən sonra yeni ələ keçirilən Qars vilayətində də rusların kütləvi surətdə məskunlaşdırılmasına başlanılmışdır. Qars vilayətində rusların məskunlaşdırılması prosesi Birinci Dünya müharibəsindən davam etmiş və rus sektantlarının məskunlaşdığı məntəqələrin sayı 30-a, əhalisinin sayı isə 20 minə çatmışdır.

Ermənilər bu ərazilərdə rusların kütləvi surətdə məskunlaşdırılmasından ciddi narahat olur, hər vasitə ilə ona maneçilik törədirdilər. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindən etibarən Cənubi Qafqazdakı "Daşnaksutyun" və "Hnçak"¹⁰⁰ siyasi partiyalarının terrorçu dəstələri təkcə türk-müsəlman əhaliyə qarşı deyil, eyni zamanda rus məmurlarına qarşı da çoxsaylı terror aktları həyata keçirmişdilər. XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda 200-ə yaxın, Qars vilayətində isə 30-a

yaxın rus yaşayış məntəqələri yaranmışdı¹⁰⁰.

Cənubi Qafqazda müstəqil erməni dövləti qurmaq iddiasında olan ermənilər daha çox ərazilərə sahib olmaq niyyəti ilə "Qafqazda rusların məskunlaşdırılması üçün boş torpaqlar yoxdur!" şüarını irəli sürmüşdülər.

Erməni tarixçisi Bakuns Ananikyan "Daşnaksutyun" partiyasının şovinst simasını açıb göstərək yazır ki, bu partiya görə ermənilərin düşməni təkcə müsəlman dünyası deyil, habelə, kürdlər, gürcülər və ruslar da onların düşməni idilər¹⁰¹.

Erməni şovinizminin güclənməsi nəticəsində 1918-1920-ci illərdə nəinki türklər və müsəlman kürdlər, eyni zamanda, rus icması da təcavüzə məruz qalmışdı. Qazax mahalının Karvansara nahiyəsinin (indiki İcevan) Nikitino və Mixaylovo kəndlərinin rus icmasının ermənilər tərəfindən soyğunçuluğa məruz qaldığı barədə Cənubi Qafqaz Rus Milli Şurası 15 avqust 1918-ci ildə Azərbaycanın Gürcüstandakı daimi nümayəndəliyinə üç protokol təqdim etmişdi. Həmin sənədlərdə Rus Milli Şurası erməni silahlı qüvvələrinin azğınlığına son qoyulması üçün Azərbaycan hökumətindən tədbir görülməsini xahiş edirdi¹⁰².

Erməni silahlı qüvvələri 1918-ci ildə Qazax qəzasının Karvansara nahiyəsinin müsəlman və rus kəndlərini viran qoyduqdan sonra Gədəbəy nahiyəsində də rus icması yaşayan kəndləri darmadağın etmiş, əllərinə keçəni talan etmişdi. Həmin nahiyənin Saratovka kəndindən 47 ailə (315 nəfər), Novo-İvanovka kəndindən 21 ailə (112 nəfər) Gəncə şəhərinə pənah gətirmiş, Himayçilik Nazirliyinin Gəncə dairəsində qaçqın kimi qeydə alınmışdılar¹⁰³.

1919-cu ilin aprelində ingilis qoşunları Qars və Batum vilayətlərinin yerli əhalisi tərəfindən təşkil edilmiş Cənubi-Qərbi Qafqaz Respublikasını süquta yetirib, Qars vilayətini ermənilərin idarəçiliyinə vermişdilər¹⁰⁴. Fürsətdən istifadə edən ermənilər Qars vilayətində türklərlə bərabər ruslara da divan tutmuşdular. Nəticədə Qars vilayətində

¹⁰⁰ Yəne orada.

¹⁰¹ Ананикян Б.Г. Идеино-политический крах партии Дашнакцутюн. Ереван. 1979, с. 174.

¹⁰² Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivində (ARDA), fond 897, siyahı 1, iş 6, vərəq 19.

¹⁰³ ARDA, fond 8, siyahı 1, iş 13, vərəq 7.

¹⁰⁴ ARDA, fond 897, siyahı 1, iş 65, vərəq 21.

⁹⁸ Потто Василий. Кавказская война. Том. 3. Персидская война: 1826-1828 гг. выпуск 5. Санкт-Петербург. 1887. с.3

⁹⁹ Исмаил-заде Д. Русское крестьянство в Закавказье. Москва: Наука. 1982. с.80.

məskunlaşmış rus icması yaşadıkları kəndləri sürətlə tərk etmişdi.

1920-ci il iyulun 20-də Qars vilayəti Rus Milli Şurasının üzvləri Rusiyanın Gürcüstandakı səlahiyyətli nümayəndəsinə müraciət edərək bildirmişdi ki, ermənilər rus kəndlərində ev heyvanlarını, atları, arabaları müsadirə etdiklərindən heç kəs əkin-biçinlə məşğul olmur. Müraciətdə həmçinin rusların acından ölməmələri üçün otları qidalandırdıqları, Amerikanın Yardım Heyətinin onlara gündə dördə üç funt (*1 funt təqribən 0.419 kq-a bərabərdir*) çörək verdiyi, acından ölmə faktlarının artdığı qeyd edilirdi.

Ermənilərin özbaşnalıq və zorakılıqları haqqında məruzədə deyilirdi:

"1. Blağodarno kəndindən 820 baş heyvan, 210 at aparmış, 3,5 milyon rubl vəsait müsadirə etmişlər. Kənd camaatı bir ay erməni batalyonunu yedizdirməsinə baxmayaraq, üstəlik onlardan 500 pud (*1 pud 16.4 kq-a bərabərdir*) inək yağı tələb etmişlər. Ermənilər bir neçə nəfəri öldürmüşlər. Təqib olunanların bir çoxu kənddən qaçmışlar.

2. Novo-Selim kəndindən 20 at və 8 öküz aparmışlar. Kənd camaatı ermənilərin bir rota əsgərini bir ay yedizdirmişdir. Ermənilər 15 qadını zorlamış, kəndin starşinasını öldürmüşlər.

3. Vladikars kəndindən 18 at, 8 öküz və 30 qoyun müsadirə etmişlər.

4. Novo-Petrovka kəndindən 22 at, 40 iri və xırdabuynuzlu heyvan oğurlamışlar. Günorta çağı 4 at aparmış, 4 nəfəri öldürmüş, bir qadını və onun 10 yaşlı qızını zorlamış, döşlərini və cinsiyyət üzvlərini kəsmişlər. Caniləri tanıyıb, qubernator Karqanyana göstərən və onları cəzalandırmağı tələb edən şikayətiləri cavab olaraq qallaqlamışlar".

Qars vilayəti Rus Milli Şurasının Rusiyanın Gürcüstandakı daimi nümayəndəsinə etdiyi müraciətin sonunda deyilir: "Bax, beləcə yarıdır" Böyük Ermənistan", əhalinin tökülən qanları və göz yaşları Qars divarlarını örtmüşdür. 205 min müsəlman əhalidən sərhəd zolağında cəmi 50 min nəfər qalmışdır, yunanlar çəkilib getmişlər, yerdə qalan rusların gözləri Şimala dikilmişdir. Bütün əhali sızdan xahiş edir ki, qısa zamanda onların köçürülməsi (Rusiya - N.M.) imkanını nəzərdən keçirəsiniz. Bundan öncə isə, Qars vilayəti əhalisini daşnak qırğınlarından qorumaq üçün bütün mümkün tədbirləri görəsiniz"¹⁰⁵.

1920-ci ilin oktyabrında türk qoşunları yenidən Qars vilayətini erməni silahlı qüvvələrindən təmizlədiyi zaman cəmi 3 kənddə, az miqdarda rus əhalisi qalmışdı.

Daşnakların hakimiyyəti dövründə bir çox ixtisaslı rus zabitləri Ermənistan orodusunda dullaqlarını davam etdirmişdilər. Lakin onları "etibarsız ünsür" hesab edir və yüksək rütbəli erməni zabitlərinin tabeliyində saxlayırdılar. Rus zabitləri hər cür repressiyalara məruz qalırdılar. 1920-ci ilin mayında Ermənistanda 5 rus zabitini öldürmüşdülər. Aleksandropolda (Gümrüdə) isə ermənilər Rus Milli Şurasının sədri Ressleri öldürmüşdürlər¹⁰⁶.

Erməni yazıçısı Marietta Şahinyan "Sovet Zaqafqaziyası" kitabını yazmaq üçün 1922-ci ildə Cənubi Qafqaza səyahət etmiş və Zəngəzurdə olarkən ermənilərin viran qoyduqları molokan kəndlərini öz gözləri ilə görmüşdü. M.Şahinyan yazır ki, daşnakların hakimiyyəti dövründə Zəngəzurdə mövcud olan Bazarçay və Borisovka rus kəndləri də dağıdılmış, əhali Şimali Qafqaza qaçmağa məcbur olmuşdu¹⁰⁷.

Lakin bəzi erməni müəllifləri Bazarçay və Borisovka kəndlərində ermənilərin törətdikləri dağıntı və tələfatı azərbaycanlıların ayağına yazmağa çalışır, bununla da tarixi saxtalaşdırmağa cəhd edirlər. Erməni müəllifləri Hamlet və Marina Mirzoyanların Moskvada rus dilində nəşr edilən "Noyev Kovçeq" ("Ноев Ковчег") qəzetində dərc etdikləri "Kələm, lobyə və noxud Zəngəzura molokanlarla birgə gəlmişdir" başlıqlı məqalədə Tiflisdə gündəlik nəşr edilən "Zarya Vostoka" qəzetində yazıçı Aksel Bakunsun 1925-ci il aprelin 3-də dərc edilən çətinindən belə bir sitat gətirirlər: "Müharibə Bazarçayı xarabalığa çevirdi və onun güclü təsərrüfatını dağıtdı. Baqratavandan (*Həmin vaxt ermənilər Bazarçayın adını dəyişdirərək Baqratavan qoyublarmış - N.M.*) çox macərə axtaranlar gəlib-keçiblər: "Xumblar (*görünür, Bakuns "qruplar" dedikdə Qafqaz tatarlarını, yəni azərbaycanlıları və kürdləri nəzərdə tuturmuş - M. və Q.M.*), onların başçıları kəndin mal-qarasını və digər sərvətlərini ələ keçirmişlər. Sakinlər qaçmışlar. Molokan-

¹⁰⁶ ARDA, fond 28, siyahı 1, iş 210, vərəq 74.

¹⁰⁷ Шагинян Мариетта. Советское Закавказье. Очерки 1922-1930 гг. Государственное издательство художественной литературы. Москва - Ленинград. 1931. с. 672.

¹⁰⁵ ARDA, fond 28, siyahı 1, iş 174, vərəq 14-15.

lar Kubanda və digər yerlərdə məskunlaşmışlar"¹⁰⁸.

Həmin məqalədə A.Bakusunun işlətdiyi "xumb" ifadəsi erməni-cədir və erməni silahlı dəstələri belə adlanırdı. O dövrün ədəbiyyatında daşnakların dəstə başçıları isə "xımbabet" adlanırdı. "Kələm, lobyə və noxud Zəngəzura molokanlarla birgə gəlmişdir" başlıqlı məqalənin müəllifləri "xumb" ifadəsini azərbaycanlılara və kürdlərə aid etməklə, ermənilərin Zəngəzura ruslara qarşı törətdikləri cinayətləri onların əyağına yazmağa cəhd etmişlər.

Ermənistanda daşnak hakimiyyəti dövründə Zəngəzuru ələ keçirən ermənilərin ruslara törətdikləri qəddarlıqın mayasında molokanların ermənilərə nifrət bəsləmələrindən və bəlgənin müsəlman əhalisinə olan rəğbətələrindən irəli gəlirdi. Hansı ki, çar Rusiyanın hakimiyyəti dönməmində ermənilər belə bir addım atmağa cəsarət etməmişdilər.

Erməni tarixçisi Hraçik Simonyan "Azadlıq mübarizəsi yollarında" adlı əsərində məsələyə qismən də olsa aydınlıq gətirir. O, "Mşak" qəzetinin 25 yanvar 1906-cı il tarixli sayında dərc edilən məqaləyə istinadən yazır ki, Zəngəzur qəzasının Bazarçay və Borisovka kəndlərində ruslar yaşayırdılar. Bu kəndlərin əhalisi erməni-türk toqquşmaları zamanı (1905-1906-cı illər qırğınları nəzərdə tutulur – N.M.) müsəlmanların tərəfini saxlayırdılar. Onlar kənddən silah-sursat alıb gətirərək türklərə satırdılar. Ruslar ruhan və qəlbən türklərə bağlı idilər¹⁰⁹. Deməli, ermənilərin daşnakların hakimiyyəti dönməmində molokanlara qarşı cəza tədbirlərini həyata keçirmək niyyətlərinin pərdə arxası molokanların 1905-1906-cı illərdə onlara qarşı tutuqları mövqe ilə bağlı olmuşdur.

Gürcü müəllifi Karibinin (*asl adı Pyotr Qoleyşvildir. O, Gürcüstan Demokratik Respublikası dövründə əkinçilik nazirinin müavini olmuşdur –N.M.*) 1920-ci ildə Tiflisdə çap etdiyi "Qırmızı kitab"ın bir bölməsi "Erməni liderlərinin Ermənistandakı ruslara mənasibəti" adlanır. Karibi Cənubi Qafqaz Rus Milli Şurasının 1919-cu il iyunun 4-də keçirilən 2-ci qurultayının sənədlərindən iqtibas gətirərək ermənilərin Ermənistanda bir çox rus kəndlərini dağıdaraq daşı daşı üstə

qoymadıqlarını, erməni qaçqınları və erməni qonşuları tərəfindən əmlaklarının və sürülərinin talan edildiyini, əkin sahələrinin və biçənəklərinin istifadəyə yarasız hala salındığını, təkcə Yelenovka (1935-ci ildən Sevan şəhəri – N.M.) sakinlərinə 8 milyon rubl ziyan vurduqlarını yazır¹¹⁰. Karibi daha sonra həmin qurultayın materiallarına istinadən rus qonşularının 1918-ci ilin əvvəllərindən etibarən Cənubi Qafqazdan geri çəkilməsindən sonra erməni qonşularının rus kəndlərinə gələrkən onları evlərindən qovduqlarını, talançılıq etdiklərini, Ermənistan hökumətinin isə rusların yalvarışlarını və xahişlərini cavabsız qoyduğunu yazır. Karibi rusların qurultaydakı çıxışlarından iqtibas gətirir: "1918-ci ilin martın sonunda Novo-Bayazd qəzasındakı qonşumuz ermənilər bizim kəndə hücum etdilər və kəndimizi darımağa edərək taladılar. 53 at, 10 cüt öküz, 56 inək, 38 düyü, 55 dana, 149 qoyun, 150 pud taxıl, 404 pud arpa, 325 pud un, 30355 rubl dəyərində ot, 19300 rubl dəyərində saman, 17570 rubl dəyərində meşə materialı apardılar. Evlərin qapılarını və pəncərələrini söküb apardılar. Kənd təsərrüfatı alətlərini, qayıqları, ev əşyalarını apardılar süd fermasını söküb dağıdılar. Komissiyanın qiymətləndirməsinə görə 3.854.900 rubl ziyan vurulmuşdur. Vurulan ziyanı ödəmək əvəzinə, Ermənistan hakimiyyəti və silahlı erməni qaçqınları olub-qalan atlarımızı və pullarımızı əlmizdən alırlar... Erməni qaçqınları bizim evlərimizdə yaşayırlar, bizim kəndlilərin bir qismi daxmalarda, bir qismi də 5-6 ailə birlikdə yarıcuq evlərdə yaşayırlar. Qaçqınlar bizim kartof sahələrimizi söküür, biçənək və əkin yerlərimizi yarasız hala salırlar. Kim müqavimət göstərməyə cəhd edərsə, onu öldürürlər. Əgər biz onların oğurladıqları mal-qaramızı və əşyalarımızı tpsaq və qaçqınlardan onları qaytarmağı tələb etsək bizləri döyürlər"¹¹¹.

Cənubi Qafqaz Rus Milli Şurasının 2-ci qurultayının materiallarında həmçinin qeyd edilirdi ki, 1918-ci ildə erməni qaçqınlarının və erməni hərbi hissələrinin dəstələri Noviy-Dilcan kəndinin bağlarını, bostanlarını, həyatlarına evlərinə, mənzillərinə dolmuşdular. Erməni quldur dəstələri Noviy-Dilcan kəndinə 913 min rubl həcmində ziyan vurmuşdular.

Karibi erməni silahlı dəstələrinin Cənubi Qafqazdakı Mixaylovka,

¹⁰⁸ Мирзоян Гамлет. Мирзоян Марина. Калустца, фасоль и горох пришли в Зангезур с молочанями <https://regnum.ru/news/2309634.html>.

¹⁰⁹ Միմոնյան Հրաչիկ. Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք II, երեսևս. 2003. (Simonyan Hraçik. Azadlıq mübarizəsi yollarında. II kitab. İravan, 2013).s. 462.

¹¹⁰ Кароби. Красная книга. Баку: Азернешр. 2013. с. 87.

¹¹¹ Кароби. Красная книга. Баку: Азернешр. 2013. с. 88-89.

Borisi, Frezovo, Slavyanka, Qorelovka, Spasovka, Alekseevka, İvanovka, Saratovka, Yelizavetovka, Fioletovka, Sunjinskoe, Xankəndi və Vasilyevka kəndlərini çapıb taladıqlarını yazır¹¹².

Karibi daha sonra yazır: "Daşnak yazıçıları dünyaya sübut etmək istəyirlər ki, onlar Rusiyani çox sevirlər. Lakin rus kəndliləri qorxu içərisində Ermənistanı tərək edərək öz vətənlərinə deyil, müsəlman İrana qaçırırlar. Onlar yaxşıdan yaxşısını axtarırlar. Hesab etmək lazımdır ki, əgər rus kəndliləri Ermənistanda yaxşı yaşamış olsaydılar, onlar heç bir dini, siyasi və mədəni əlaqəsi olmayan İranda özlərinə sığınacaq axtarmazdılar. Rus kəndlisi öz şəxsi təcrübəsindən bilir ki, onun həmyerlisi müsəlman Azərbaycanda daha yaxşı yaşayır, nəinki xristian Ermənistanda"¹¹³.

Daşnakların hakimiyyəti dövründə İrəvan quberniyasında daşnak hökumətinin yeritdiyi silah gücünə etnik təmizləmə siyasəti A.Lalayanın 1938-ci ildə Moskvada SSRİ Elmlər Akademiyasının nəşri olan "İstoricheskie zapiski" çoxcildliyinin 2-ci cildində dərc etdiyi "Daşnaksutyun partiyasının əksinqilabi rolu" başlıqlı məqaləsində tam çırpıqlığı ilə öz əksini tapmışdır. A.Lalayan həmin məqaləsində yazır ki, "Daşnaksutyun" partiyasının Ermənistanı "erməniləşdirmə" siyasəti azərbaycanlı və kürd əhalisini məhv etmə, yerdə qalan milli azlıqları təqib etmə və ölkədə milli ədavəti qızışdırmaq yolu ilə həyata keçirilmişdir¹¹⁴.

Sovet hakimiyyəti illərində də gizli erməni təşkilatları öz istəklərinə nail olmaq üçün Rusiyanın müxtəlif şəhərlərində, o cümlədən Moskvada dəfələrlə terror aksiyaları həyata keçirmişlər. Ermənilər həmişə saxta beynəlmiləlliklərini gözə soxub, dünyaya car çəkmiş, digər tərəfdən isə monoetnik erməni dövləti yaratmaq üçün digər millətlərə qarşı hər cür üsullardan, o cümlədən soyğunculuq, quldurluq və qırğınlardan belə çəkinməmişlər. XX əsrin əvvəlində monoetnik erməni dövləti yaratmaq istəyini gerçəkləşdirə bilməyən erməni şovinistləri, nəhayət, həmin əsrin sonlarında onu reallaşdırmağa nail oldular.

¹¹² Yəni orada, s. 87-90.

¹¹³ Yəni orada, s. 91.

¹¹⁴ Lalaian A.A. Контрреволюционная роль партии Дашнакцутюн. В кн. Исторические записки. Т.2. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1938, с. 99.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivı (ARDA), fond 897, siyahı 1, iş 65, vərəq 21.
2. ARDA, fond 28, siyahı 1, iş 174, vərəq 14-15.
3. ARDA, fond 28, siyahı 1, iş 210, vərəq 74.
4. ARDA, fond 897, siyahı 1, iş 6, vərəq 19.
5. ARDA, fond 8, siyahı 1, iş 13, vərəq 7.
6. Ананикян Б.Г. Идеино-политический крах партии Дашнакцутюн. Ереван, 1979.
7. Исмаил-заде Д. Русское крестьянство в Закавказье. Москва: Наука, 1982.
8. История Азербайджана по документам и публикациям. Баку: Элм, 1990.
9. Лалаян А.А. Контрреволюционная роль партии Дашнакцутюн. В кн. Исторические записки. Т.2., Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1938.
10. Мирзоян Гамлет, Мирзоян Марина. Капуста, фасоль и горох пришли в Зангезур с молоканами <https://regnum.ru/news/2309634.html>
11. Потто Василий. Кавказская война. Том. 3. Персидская война: 1826–1828 гг. выпуск 5, Санкт-Петербург, 1887, с.3.
12. Шагинян Мариэтта. Советское Закавказье. Очерки 1922-1930 гг. Государственное издательство художественной литературы. Москва - Ленинград, 1931
13. Шавров Н.Н., Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам, С.Петербург, 1911, с. 68-69.
14. Միմոնյան Հրաչիկ. Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք II, Երևան, 2003. (Simonyan Hraçik. Azadlıq mübarizəsi yollarında. II kitab. İrəvan, 2013).

İlkin variantı dərc edilib: Ermənilərin ruslara qarşı törətdikləri terror və qırğınlar (1900-1920-ci illər). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 86-cı ildönümünə həsr olunmuş respublika elmi konfransının materialları. Bakı: Nurlan, 2004, s. 29-34.

1918-1920-ci illərdə Ermənistanın xüsusi xidmət orqanlarının Türkiyə və Azərbaycan əleyhinə fəaliyyətləri

12-13 mart 2018-ci ildə Erzurum Tehnik Üniversitesi və Türk Tarih Kurumu ortaqlığıyla gerçəkləşdirilən "Osmanlı Hakimiyətinin 500. və Kurtuluşun 100. Yılında Uluslararası Erzurum Sempoziumu"nda edilmiş məruzənin mətni

***

Ermənistanın xüsusi xidmət orqanlarının 1918-1920-ci illərdə Türkiyə və Azərbaycan əleyhinə fəaliyyəti ilə bağlı sənədlər Sovet hakimiyyəti illərində "Tam məxfi" qrifi altında tədqiqatçıların üzünə bağlı olmuşdur. Hazırda isə həm Azərbaycanda, həm də Ermənistanda arxivlər açılmış, məxfi sənədlər elmi-tədqiqat dövryyəsinə cəlb edilmişdir. Ermənistan Respublikasının Milli Arxivinin fondlarında və "Daşnaksutyun" partiyasının ABŞ-ın Boston şəhərindəki arxivində xüsusi xidmət orqanlarının Türkiyə və Azərbaycan əleyhinə fəaliyyətlərinə dair kifayət qədər materiallar mövcuddur. Daşnak hökumətinin ayrı-ayrı nümayəndələrinin əsərlərində də bu barədə ətraflı məlumat verilmişdir. Bu məqalədə yüz il öncə Ermənistanın xüsusi xidmət orqanlarının Türkiyə və Azərbaycan əleyhinə fəaliyyətlərindən bəhs edilir.

***

Sovet hakimiyyəti illərində istər Azərbaycanda, istərsə də Ermənistanda xüsusi xidmət orqanlarının 1918-1920-ci illərdəki fəaliyyəti ilə bağlı sənədlər "Tam məxfi" qrifi altında tədqiqatçıların üzünə bağlı olmuşdur. Hazırda isə həm Azərbaycanda, həm də Ermənistanda arxivlər açılmış, məxfi sənədlər elmi tədqiqat dövryyəsinə cəlb edilmişdir. Müasir Ermənistanın Milli Arxivinin fondlarında və "Daşnaksutyun" partiyasının birinci Ermənistan Respublikası dövrünə aid ABŞ-ın Boston şəhərindəki arxivində xüsusi xidmət orqanlarının Türkiyə və Azərbaycan əleyhinə fəaliyyətlərinə dair kifayət qədər materiallar mövcuddur. Həmin dövrdə Ermənistanda hakimiyyətdə təmsil olunan daşnak hökumətinin ayrı-ayrı nümayəndələrinin əsərlərində və xüsusi xidmət orqanlarının xarici ölkələrə mühacirət edən əməkdaşlarının xatirə yazılarında bu barədə ətraflı məlumat verilmişdir. Erməni tarixşünaslığında bu mövzu ilə bağlı ilk doktorluq dissertasiyası yazan

Vanik Virabyan həm Ermənistan Milli Arxivinin, həm "Daşnaksutyun" partiyasının Bostondakı arxivinin sənədlərindən, həmçinin daşnakların hakimiyyəti dövrünün ayrı-ayrı erməni dövlət xadimlərinin və kəşfiyyatçıların əsərlərindən istifadə etmişdir¹¹⁵. 1918-1920-ci illərdə Ermənistan Respublikasının dövlət təhlükəsizliyi orqanlarının yaranması və onların fəaliyyətindən bəhs edən Vanik Virabyanın dissertasiyanın kitab variantı 746 səhifə həcmində 2015-ci ildə İrəvanda çap edilmişdir. Kitab əlavə olaraq 219 səhifə həcmində erməni kəşfiyyatçıların casusluq fəaliyyəti nəticəsində əldə etdikləri informasiyalar arxiv sənədi şəklində daxil edilmişdir¹¹⁶. Bu araşdırmanın yazılmasında əsasən qeyd edilən həmin sənədlərdən və Azərbaycanın Gürcüstandakı Daimi Nümayəndəliyinin fondunda (fond 897) saxlanılan bir sıra sənədlərdən istifadə edilmişdir.

İstər 1877-1878-ci illər rus-türk müharibəsi zamanı, istərsə də Birinci Dünya müharibəsi illərində Qafqaz cəbhəsində rus ordusunun qarargahlarında kəşfiyyət şöbələri fəaliyyət göstərmişdir. Bu şöbələrə əsasən türk dilini bilən erməni zabitləri rəhbərlik etmişlər¹¹⁷. 1918-ci il mayın 28-də Cənubi Qafqazda ilk erməni dövləti – Ermənistan Respublikası (Ararat) yarandı. İyunun 4-də Batumda Türkiyə ilə yeni qurulan dövlətlər Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan arasında sülh və dostluq müqaviləsi imzalandı. Türkiyənin İrəvanda Pənah xan meydanında (indiki Saxarov meydanı) səfirliyi açılmış və Ali Mehmet bəy səfir təyin edilmişdi. Gümrüdə isə Türkiyənin konsulluğu 1924-cü ilədək fəaliyyət göstərmişdir. Ermənistanın da Türkiyədə səfirliyi fəaliyyətə başlamışdı. "Daşnaksutyun" partiyasının xadimlərindən Ferdiand Taxtaçyan səfir təyin edilmişdi. Ermənistanın səfirliyi varlı ermənilərin villalarının əhatəsindəki "Pera palas" hotelində yerləşirdi¹¹⁸.

¹¹⁵ V.Papazyan. İm Hüşeri. 3. Cild, Beyrut, 1952. (erməni); Karo Sasuni. Tackahayastani Rusakan Tirapedutyun Tak (1914-1918). Boston, 1927. (erməni).

¹¹⁶ Virabyan Vanik. Hayastani Hanrapetutyun Petakan Anvdankutyun Hamakarqi Stegcumı Yev Qorcuncutyuni. 1918-1920 tt. (Hetaxuzutyun. Banak, NQN) Yerevan, 2015. (1918-1920-ci illərdə Ermənistan Respublikasının dövlət təhlükəsizliyi sisteminin yaradılması və fəaliyyəti (Kəşfiyyat. Ordu. DİN). Yerevan, 2015. s. 168. (erməni dilində).

¹¹⁷ Virabyan Vanik. s. 674.

¹¹⁸ В течение шести месяцев Армения и Османская империя были в одном союзе. <http://www.aravot.ru.am/2017/03/30/238413/>

Lakin az keçməmiş yeni qurulan erməni dövləti Türkiyəyə, Azərbaycana və Gürcüstana qarşı düşmənçilik siyasəti yürütmüş, hər birinə qarşı ayrı-ayrılıqda ərazi iddiası irəli sürmüşdü.

Xüsusi xidmət orqanlarının formalaşdırılması prosesi və maliyyə qaynaqları

Birinci Dünya müharibəsi zamanı Qafqaz cəbhəsinin komandanlığı Türkiyəyə qarşı casusluq şəbəkəsini ermənilərin əli ilə qurmuşdu.

Müstəqillik əldə edilməsində rus ordusunun kaşfiyyət strukturlarında fəaliyyət göstərən erməni zabitləri Ermənistanın xüsusi xidmət orqanlarında Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan və İran əleyhinə casus şəbəkələrinin yaradılması işinə cəlb edilmişdilər.

Ermənistanda xüsusi xidmət orqanlarının yaradılması prosesində struktur olaraq Rusiya ordusunun Qafqaz cəbhəsinin Baş qərargahının və Rusiyanın cənubunda bolşevik hakimiyyətinə qarşı formalaşan Denikin hökumətinin ordusunun müvafiq strukturu əsas götürülmüşdü.

Ermənistan hökumətinin müxtəlif vaxtlarda qəbul etdiyi qərarlarla kaşfiyyət və əks-kaşfiyyət işinin təşkili məqsədilə dövlət büdcəsindən dəfələrlə vəsait ayırırmışdı. 1918-ci il avqustun 13-də Ermənistan hökumətinin iclasında hökumət xərclərindən kaşfiyyət məsrəfləri üçün 20 min rubl və əks kaşfiyyət üçün də bir o qədər vəsait ayırılmışdı¹¹⁹.

1919-cu il avqustun 25-də Ermənistan hökumətinin iclasında erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilən Qars vilayətinin qubernatoru Korqanov məruzə edərək əks-kaşfiyyət məqsədləri üçün hər ay 40 min rubl ayrılmasını istəmiş və onun bu istəyi yerinə yetirilmişdi¹²⁰.

1918-ci il dekabrın 3-də Ermənistan hərbi nazirliyi baş qərargahının general-mayoru Qavriil Korqanov (Qabriel Gorganyan, 1880-1954) hərbi nazirə ünvanlandığı məruzəsində hərbcı agentura (casus) şəbəkəsinin yaradılmasının zəruriliyini bildirmiş və onların vəzifələrini müəyyənləşdirmişdi. Bu, həmin Korqanov idi ki, fransızca mükəmməl bildirdi. O, Birinci Dünya müharibəsi illərində Qafqaz cəbhəsinin baş qərargah rəisinin müavini olmuş, 1918-ci il may-iyun

aylarında keçirilən Batum konfransında və 1918-ci ilin payızında İstanbulda keçirilməsi nəzərdə tutulan Qafqaz konfransında Ermənistan nümayəndə heyətinin tərkibinə daxil edilmiş, sonra isə Paris sülh konfransında Ermənistan nümayəndə heyətinin məsləhətçisi kimi fəaliyyət göstərmişdi. 1918-1920-ci illərdə Ermənistanın xüsusi xidmət orqanlarının Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan əleyhinə fəaliyyət göstərən casus şəbəkəsi öz işlərini Q.Korqanovla əlaqəli şəkildə davam etdirmişdilər. Q.Korqanov casusluq fəaliyyətinin dairəsini müəyyənləşdirən və casusların öz fəaliyyətlərində rəhbər tutmaları üçün 13 maddəlik təlimat hazırlamışdı¹²¹.

Hərbi nazirin 21 mart 1919-cu il tarixli əmri ilə kaşfiyyət və əks-kaşfiyyət məqsədilə istifadə etmək üçün ingilis, fransız və türk dilini yaxşı bilən zabitlərin siyahısı Baş qərargaha təqdim edilmişdi. Türk dilini bilənlərin eyni zamanda, ingilis və ya fransız dillərindən birini bilməsi tələbi də qoyulmuşdu¹²². Məqsəd hazırlanacaq erməni kaşfiyyətçilərinin ingilis və ya fransız kaşfiyyət orqanları ilə əməkdaşlığa cəlb edilmələrini asanlaşdırmaqdan ibarət idi.

1919-cu il aprelin 8-də Ermənistan hökumətinin qərarı ilə Tiflisdəki və Bakıdakı diplomatik nümayəndəliklərin və Batumdakı konsulluğun nəzdində hərbi attaşelərin təsis edilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdir¹²³. Ermənistanın Tiflisdəki Daimi Nümayəndəliyinin nəzdində hərbi attaşe vəzifəsinə Ermənistanın hərbi məhkəməsinin sədri vəzifəsində işləyən general-mayor Hovsep Kişmişyan, Bakıdakı müvafiq vəzifəyə isə P.Melik-Şahnazaryan təyin edilmişdilər. Əslində, həmin hərbi attaşelər casus şəbəkəsi yaratmaqda məşğul idilər.

1919-cu il aprelin 9-da Ermənistan Xarici İşlər nazirliyinin nəzdində İnformasiya bürosu yaradılmış və həmin büronun Hərbi Nazirlik ilə əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərməsi qərara alınmışdı. Büronun fəaliyyət dairəsinə qonşu dövlətlər haqqında hərbi xarakterli məlumatların əldə edilməsi, orduların dislokasiyası, qoşunların təchizatı və təminatı vəziyyətinə dair məlumatların toplanılması, həmçinin qonşu dövlətlərdə gedən siyasi proseslər haqqında informasiyaların hazırlanması

¹¹⁹ Virabyan Vanik. s. 25.

¹²⁰ Virabyan Vanik. s. 46.

¹²¹ Virabyan Vanik. s. 33-34.

¹²² Virabyan Vanik. s. 64-65.

¹²³ Virabyan Vanik. s. 39.

göndərilməsi funksiyaları daxil idi¹²⁴.

Ermənistan Daxili İşlər Nazirliyinin tərkibində də gizli siyasi polis və əks-kəşfiyyat funksiyalarını yerinə yetirən şöbə yaradılmışdı. Bu şöbənin əməkdaşlarının əsas vəzifələri Azərbaycanın və Türkiyənin Ermənistandakı diplomatik missiyalarının əməkdaşlarını izləməkdən, onlar haqqında məlumatlar toplayıb istintaq orqanlarına təhvil verməkdən ibarət idi.

1919-cu il aprelin 19-da Ermənistan Hərbi Nazirliyinin Baş qərargahının nəzdində Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat şöbəsi yaradılmışdı¹²⁵. Baş qərargahın kəşfiyyat şöbəsi yarananda milliyyətcə alman kolonistlərinin nəslindən podpolkovnik Aleksandr Şneur kəşfiyyat şöbəsinin ilk müdiri olmuşdur. 1919-cu ilin sentyabrından 1920-ci ilin aprelinədək baş qərargahın kəşfiyyat şöbəsinin müdiri Vahaq Muradyan olmuşdur. 1920 aprel-iyun aylarında Türkiyədən qayıdan Tifran Devoyans baş qərargahın kəşfiyyat şöbəsinin müdiri olmuşdur. 1920-ci ilin iyulundan Ermənistanın bolşevik hakimiyyəti qurulanaqədək (2 dekabr 1920) Mikayel Dodoxyan kəşfiyyat şöbəsinin müdiri olmuşdur.

1920-ci il mayın 8-də Ermənistan hökumətinin iclasında hərbi nazirin məruzəsi dinlənilmiş və qərar alınmışdı ki, xaricdə kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat işləri Ermənistanın xarici ölkələrdəki səfirliklərinin və diplomatik nümayəndəliklərinin nəzarətinə verilsin¹²⁶.

Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat məqsədləri üçün Ermənistan büdcəsindən ayrılan vəsaitlərdən əlavə digər mənbələrdən də vəsait daxil olmuşdur.

Təcili ehtiyacların qarşılınması üçün nə qədər vəsaitin olması barədə Baş qərargahın kəşfiyyat şöbəsinin müdiri kapitan Şneurun 1919-cu il sentyabrın 13-də Maliyyə Nazirliyinə göndərdiyi sorğuya cavab olaraq Maliyyə Nazirliyindən bildirilmişdi ki, xəzinədə Poğos Nubar paşanın orduya yardım üçün göndərdiyi vəsait saxlanılır. Həmin xüsusi təlimatla İrəvan bankında içərisində Azərbaycan pulları olan möhürlü dəri çanta saxlanıldığı bildirilmişdi¹²⁷. Ermənistanın

Tiflisdəki Daimi Nümayəndəliyinin nəzdində hərbi атаşе general-mayor Hovsep Kişmişyan bildirdirdi ki, Ermənistan ordusuna yardım məqsədilə İstanbuldakı və Misirdəki qoşunları ona 120 min rubl göndəriblər və həmin vəsait kəşfiyyat işlərinə yönəldilib¹²⁸.

Türkiyəyə qarşı fəaliyyətlər

Şərqi Anadoluda ilk casusluq şəbəkəsi çar ordusunun zabiti Tifran Devoyansın vəsitisilə ilə hələ Birinci Dünya müharibəsi zamanı qurulmuşdu. 1890-cı ildə İrəvanda doğulan, cəllad Dronun (Drastamat Kanayan) orta məktəb yoldaşı olan Tifran Devoyans (1890-1965) təhsilini yarımçıq qoyub "Daşnaksutyun" partiyasına qoşulmuş və 1905-1906-cı illərdə ermənilərin müsəlmanlara qarşı törətdikləri qırğınlar zamanı Tiflisdə 12 nəfərlik silahlı dəstə təşkil edərək, quldurbaşı Stepan Zoryanın cinayətkar əmrlərini yerinə yetirmişdi.

T.Devoyans Birinci Dünya müharibəsi zamanı olaraq Qafqaz cəbhəsinin İqdırda yerləşən 4-cü korpusunun zabiti olaraq "erməni qərargahında" çalışırdı və kəşfiyyat şöbəsinin müdiri idi. O, əvvəlcə Ərzurumda öz casus şəbəkəsini qurmuşdu. T.Devoyans əldə etdiyi habi xarakterli məlumatları eyni zamanda Tiflisdəki Erməni Milli Şurasına və "Daşnaksutyun" partiyasının bürosuna da göndərirdi. Bütün Qafqaz cəbhəsində idarəçiliyi öz əlinə almaq üçün Ərzurumda Erməni Hərbi Şurası yaradılmışdı. T.Devoyans Bostonda nəşr edilən "Hayrenik" jurnalında dərc etdiyi "Həyatımdan parçalar" silsilə xatirələrində yazır ki, ermənilərin qırğınlarında təqsirli bilinən 6 nəfər məşhur ərzurumlu onun əmri ilə həbs edilmiş və hərbi səhra məhkəməsinin hökmü ilə də ağacından asılmışlar. Bir qədər sonra T.Devoyans bütün Qafqaz cəbhəsinin əks-kəşfiyyat qərargahının rəisi olmuşdur¹²⁹.

Ərzurumun erməni-rus işğalından azad edilməsindən və Ermənistan müstəqilliyini əldə etdikdən sonra T.Devoyans Tiflisə gəlir. Ermənistanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin hərbi атаşеsi general Hovsep Kişmişyanla görüşür. Kışmişyan ona tezliklə

¹²⁴ Virabyan Vanik., s. 29.

¹²⁵ Virabyan Vanik, s. 26.

¹²⁶ Virabyan Vanik, s. 32.

¹²⁷ Virabyan Vanik, s. 57.

¹²⁸ Virabyan Vanik, s. 50.

¹²⁹ Virabyan Vanik, s. 96; Tikran, Devoyans., "Giyankis dravkner", "Hayrenik" (Boston), jurnal, 1944, N 3, may-iyun, s. 96.

Ermənistanla Gürcüstan arasında müharibənin başlanacağını, ona görə də Gürcüstan ordusunun dislokasiyası və vəziyyəti haqqında məlumat toplamağı ona tapşırır. T.Devoyans tezliklə məxfi məlumatları toplayıb Kişinyana çatdırır, o da öz növbəsində gizli məktubla İrəvana göndərir. Gürcüstan əks-kəşfiyyat orqanının əməkdaşları T.Devoyansı səsusluq fəaliyyətinə görə 1918-ci ilin yazında həbs edirlər. Ermənistanın Xarici İşlər Nazirliyi onun həbsdən azad edilməsinə çalışsa da, Gürcüstan tərəfi buna məhkəmənin qərar verəcəyini bildirir. Nəhayət, 1919-cu ilin martında Devoyans Metex qalasında qaçırılaraq qatarla İrəvana yola salınır. İrəvanda onu hərbi nazir H.Haxverdyan qəbul edir. 1919-cu ilin may ayında kapitan T.Devoyans kəşfiyyat şəbəkəsi qurmaq üçün Türkiyəyə göndərilir. Əvvəlcə Van-Muş-Bitlis bölgəsində fəaliyyət göstərir, sonra isə İstanbulda casusluq şəbəkəsini qurur¹³⁰. T.Devoyans İstanbulda ingilis kəşfiyyatı ilə də əməkdaşlıq edirdi¹³¹.

T.Devoyans qurduğu casus şəbəkəsinin vasitəsilə əldə etdiyi məlumatları bir neçə mənbədən dəqiqləşdirdikdən sonra Ermənistan ordusunun Baş qarargahına və bir nüsxəsini də şifrəli teleqramlarla Ermənistanın Parisdəki nümayəndə heyətinin üzvü Q.Korqarıyana göndərdi. Q.Korqarıyan isə öz növbəsində həmin məlumatları Türkiyəyə qarşı düşmənçilik mövqeyi tutan dövlətlərin xüsusi xidmət orqanlarına ötürdü. "Daşnaksutyun" partiyasının orqanı olan "Cakatamart" qəzetinin redaksiyası erməni casuslarının İstanbuldakı gizli görüş məkanı idi.

Ermənistanın Türkiyə və Azərbaycana qarşı casusluq şəbəkəsi qurarlardan biri də əvvəllər Rumıniya cəbhəsindəki ordunun Qara dəniz donanmasının komandanlıq qərargahının kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat şəbəkəsinin müdiri olmuş Hovhan Xan-Qoturski (asl adı Artemi Hovannnesov) idi. 1918-cilin avqust ayından Ermənistan Hərbi Nazirliyin Sırası və səfərbərlik şəbəkəsi rəisinin köməkçisi işləyən Xan-Qoturski 1919-cu ilin əvvəlindən etibarən Qars vilayətindən Batumadək Türkiyə ilə sərhəd ərazilərdə, həmçinin Naxçıvan bölgəsində

kəşfiyyat xarakterli məlumatları toplayıb İrəvana göndərdi¹³².

1919-cu il avqustun ortalarında polkovnik Aşuru Ermənistanın Parisdəki nümayəndə heyətinin məsləhətçisi general Q.Korqarıyana erməni qaçqınları və Əzrurumdakı hərbi-siyasi vəziyyət haqqında göndərdiyi məlumatlarda yazırdı ki, Fransa komandanlığının təklifi ilə Ermənistandakı qaçqınların geri qaytarılması planı hazırlanıb və bu məqsədlə təşkil edilmiş komissiyanın tərkibinə Şneurun özü də daxil edilib. O, Van, Muş, Əzrurum vilayətlərinin və həmçinin Ələşkert və Xnis vadilərinin ələ keçirilməsinin qarşıya məqsəd qoyulduğunu, ona görə də qaçqınların və onların yüklərinin daha qısa yolla daşınması üçün Maku yolunun bərpa edilməsinin zəruriliyini nəzərə çatdırırdı. O, həmçinin bu məsələ ilə bağlı planların və sxemlərin hərbi nazir general Tovmas Nazarbekova təqdim edildiyini yazırdı¹³³.

Ermənistanın baş naziri Aleksandr Xatısov (Xatısyans) 1920-ci il may ayının sonlarında Batum üzərindən İstanbula gəlir. Onun İstanbulda Ermənistan xarici işlər naziri Həmo Ohancıyana göndərdiyi məktublarında "Türkiyə Ermənistanı" ilə bağlı Ermənistanın hökumətinin yetirməli olduğu vəzifələrdən bəhs edir. O, Ermənistanın İstanbuldakı nümayəndəliyindən əlavə, müttəfiq dövlətlərin Ali Komissarlığı yanında da səlahiyyətli nümayəndənin olmasının zəruriliyini bildirir. O, Ermənistanə kənarından silah yardımı və "mandat" olmadan "Türkiyə Ermənistanını" ələ keçirməyin mümkün olmayacağını qeyd edir. A.Xatısov "Türkiyə Ermənistanını" ələ keçirmək üçün hərətarəfli hazırlıq görülməsinə və xüsusi olaraq öncə Ələşkərtin tutulmasının vacibliyini vurğulayırdı¹³⁴.

İstanbulda yaşayan ermənilər haqqında məlumat verən A.Xatısov yazır ki, burada onların 4 qəzeti nəşr olunur. O, müttəfiq dövlətlərin təmsilçiləri ilə görüşdüyünü, onlardan Ermənistan hökumətinin istəklərini həyata keçirməsi üçün yardım istədiyini qeyd edir. Onunla görüşə çoxsaylı bankirlərin, tacirlərin redaktorların, partiya və din xadimlərinin gəldiklərini yazır. O, İstanbulda 180.000 erməninin

¹³⁰ Virabyan Vanik. S. 98-101

¹³¹ Virabyan Vanik. s. 676-677.

¹³² Virabyan V., S.102-104

¹³³ Virabyan Vanik. s. 82.

¹³⁴ Lraber Hasarakakan Gituyunneri. Yerevan. №3. 1996. s.205: [http://lraber.asj-qa.am/2571/1/1996-3\(197\).pdf](http://lraber.asj-qa.am/2571/1/1996-3(197).pdf)

yaşadığını, onların tərəfəqlı həyat sürdüklərini, hamılıqla varlı olduqlarını, aralarında kasıbların olmadığını yazır. A.Xətisov "Daşnak-sutyun" partiyasının üzvlərini hamısının əla geyindiklərini, hər birinin ayrıca evlərinin olduğunu yazır. O, Ermənistanın İstanbuldakı daimi nümayəndəliyinin ayrıca binasının olmamasından, diplomatik nümayəndə F.Taxtaçyanın "Pera palase" hotelində maddi sıxıntı içərisində fəaliyyət göstərdiyini yazır və əlavə edir ki, İstanbulda Ermənistanın konsulluğunun açılması vacibdir. O, mövcud problemlərin həlli üçün bütün imkanların olduğunu və onların nizamlanmasının asan olduğunu qeyd edir¹³⁵.

Xüsusi xidmət orqanlarının Azərbaycana qarşı cinayətkar əməlləri

Azərbaycan Hərbi Nazirliyi Ermənistandakı daimi nümayəndəlikdə hərbi attaşə vəzifəsinə layiqli şəxs tapa bilmədiyindən, Ermənistan ordusu barədə məlumatların toplanması işi 8 aprel 1919-cu ildən Gürcüstandakı daimi nümayəndəlikdə çalışan hərbi attaşə Məhəmməd bəy Əliyevə həvalə edilmişdi¹³⁶.

Azərbaycanın Ermənistandakı nümayəndəliyinin əməkdaşları şifrəli teleqramlarla Ermənistan silahlı qüvvələrinin tərkibi, təchizatı, onların dislokasiyası və yerdəyişməsi barədə Tiflis üzərindən Müdafiə Nazirliyini məlumatlandırirdılar. Ermənistanın Bakıdakı daimi nümayəndəliyində çalışanların əksəriyyəti işə kəşfiyyət və əks-kəşfiyyət işində təcrübəsi olan keçmiş zabitlərdən formalaşdırılmışdı. Ona görə də Ermənistan hökuməti Azərbaycana gedən proseslərdən anındaca xəbər tuturdu.

Azərbaycan hökuməti Ermənistanda və sərhəd bölgələrdə erməni silahlı birliklərinin törətdikləri qırğınların dayandırılması üçün Tiflisdəki diplomatik nümayəndəliyimiz vasitəsilə Ermənistan hökumətinə etiraz məktubları və diplomatik notalar göndərirdi. Bütün bunlardan sonra – 1919-cu il yanvar ayının 29-da Məhəmməd xan Təkinski Azərbaycanın Ermənistanda diplomatik nümayəndəsi təyin

edilmişdir. Ermənistan hökuməti 1919-cu il fevralın 1-də Azərbaycan İrəvan şəhərində diplomatik nümayəndəliyin fəaliyyətə başlanmasına razılıq vermişdi. Azərbaycanın Ermənistanda diplomatik nümayəndəliyi fəaliyyətə başlayanadək İrəvan quberniyası ərazisində ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər barədə beynəlxalq təşkilatları, Azərbaycan mətbuatını və rəsmi dairələrini İrəvan Müsəlman Milli Şurası, İrəvan Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti və İrəvan Quberniyası Həmyerliləri Təşkilatı məlumatlandırır.

Arxiv sənədləri göstərir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə İrəvanda fəaliyyət göstərən diplomatik nümayəndəliyin və ayrı-ayrı İrəvan ziyalılarının və imkanlı şəxslərin fəaliyyəti Ermənistan xüsusi xidmət orqanlarının daim nəzarəti altında olmuşdur. M.Təkinski fəvqaladə cəsarətlə fəaliyyət göstərdiyi üçün Ermənistan hökuməti tərəfindən "persona non grata" elan edilmişdi¹³⁷.

1919-cu il oktyabrın 1-də Məhəmməd xan Təkinski Azərbaycan xarici işlər nazirinin müavini vəzifəsinə təyin olunmuşdu.

M.Təkinskidən sonra görkəmli Azərbaycan yazıçısı və siyasi xadimi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev 1919-cu il avqustun 24-də Azərbaycan Respublikasının Ermənistanda diplomatik nümayəndəsi təyin edilmişdi. Bundan öncə Ə.Haqverdiyev Azərbaycanın Dağlı Respublikasında diplomatik nümayəndəsi olmuşdu.

Ə.Haqverdiyev İrəvan quberniyasında və Qars vilayətində türk-müsəlman əhaliyə qarşı ermənilər tərəfindən törədilən soyqırımı faktlarının Birləşmiş Dövlətlərin Ali Komissarlığına, xarici ölkələrin Qafqazdakı nümayəndəliklərinə çatdırılmasında, qaçqınların vəziyyətinin yüngülləşdirilməsində xeyli iş görmüşdür. O dövrün mənzərəsini əks etdirən yüzlərlə sənəd Ə. Haqverdiyevin imzası ilə arxivlərdə saxlanılır.

Həmin sənədlərdən bir neçəsi diplomatik nümayəndə kimi, qatarla Tiflisdən İrəvana gedərək erməni quldurlarının Ə. Haqverdiyevə qarşı soyğunçuluğundan bəhs edir¹³⁸.

Həmin soyğunçuluq hadisəsini Ə. Haqverdiyev 1920-ci il martın

¹³⁵ Yəni orada, s. 210-211.

¹³⁶ Qoca Elşad. Azərbaycan xüsusi xidmətləri. (1918-1920). Bakı: Şuşa, 2004, s.52.

¹³⁷ Virabyan Vanik, göstərilən əsəri, s. 167.

¹³⁸ Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivı (ARDA), fond 897, siyahı I, iş 91, vərəq 24-25.

11-də İrəvan dairə məhkəməsinin prokuror müavini K.Budaqyana verdiyi izahatında yazırdı ki, martın 8-də saat 1.40 dəqiqədə mən Tiflisdən Azərbaycana məxsus salon-vaqonda gedərkən erməni quldurları Borçalı ərazisində yaradılan neytral zonda içərisində 5 milyon 400 min manat (250-lik əskinasla 2 milyon Zaqafqaziya bonu və 50-lik əskinasla 68 pačkada hər birində 50.000 olmaqla 3.400.000 Azərbaycan bonu) pulu silahla hədələməklə qarət etmişlər. Erməni quldurları həmçinin Ə.Haqverdiyevin zəncirli qızıl saatını, 17 min manat dəyərində brilliant sancığını və 10 min manatlıq brilliant sancığını götürmüşdülər.

Quldurlar basqının törədiləcəyi məkanı və məqamını da çox dəqiqliklə hesablayıblarmış. Belə ki, Sənain stansiyasından çıxan qatar Kober dayanacağına çatmamış, dərədə saxlanmış, quldurlar öz işlərini görüb qurtardıqdan və güclü yaylım atəşindən sonra hərəkətə başlayıbmış.

Hadisədən 10-15 dəqiqə sonra qatar Kolagirən stansiyasına çatır. Ə. Haqverdiyev mühafizə dəstasının rəisi Zilveriyana hadisə haqqında məlumat verir. Və quldurların təqib edilməsini xahiş edir. O, həтта quldurları tutacaqları təqdirdə, dəstənin hər bir üzvünə 1500 rubl vəd edir.

İzahatdan quldurların ancaq Ə.Haqverdiyevi qarət etmək niyyətində olduqları aydınlaşır. Belə ki, Ə. Haqverdiyev göstərir ki, bizi soyduqları vaxt təxminən 20 quldur vaqonu mühəsirəyə alıbmış. Digər tərəfdən isə Azərbaycanın diplomatik missiyasının vaqonuna bitişik Amerika nümayəndəsinin vaqonu imiş və həmin vaqonda doktor Aşer öz kuryeri ilə birlikdə 7 milyon (pulun vahidi göstərmir) aparırlarmış. Ancaq qarət edilən təkcə azərbaycanlıların mindikləri vaqon olur.

Ə.Haqverdiyev martın 8-də Kolagirən stansiyasından Azərbaycandan Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsinə teleqram vuraraq qarət edildiklərini bildirir, hadisəni Azərbaycan hökumətinə çatdırmağı və təcili tədbir görməyi tələb edir.

Bu hadisədən sonra Azərbaycanın Gürcüstandakı daimi nümayəndəsi Ermənistanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsinə müraciət edərək tədbir görülməsini tələb edir.¹³⁹

¹³⁹ Yəni orada.

Azərbaycan XİN hadisə ilə bağlı Ermənistanın ölçü götürməsinə tələb etmək üçün Britaniya Ali Komissarlığına müraciət edir. Ermənistan nümayəndəsi öz hökuməti adından Britaniya Ali Komissarlığına cavab verir ki, qarət Ermənistanla Gürcüstan arasındakı neytral zonada törədilib. Həmçinin bildirilir ki, Ermənistan polisləri axtarış apardıqları zaman Gürcüstan polisləri tərəfindən tərkisilah ediliblər. Neytral zonaya Amerika general-qubernatorluğunun nəzarət etdiyini bəhanə göstərərək, Ermənistan nümayəndəliyi məhz birinci ünvanla müraciət etməyi məsləhət görür¹⁴⁰. Borçalı qazasını əhatə edən neytral zona üzrə general-qubernatorun əlaqələr köməkçi zabıt leytenant Levon Başincanyan idi¹⁴¹.

Lakin uzun sürən diplomatik yazışmalardan heç bir nəticə hasil olmamışdı.

Azərbaycanın diplomatik nümayəndəsinin qarət olunması hadisəsi barədə erməni tarixçisi Vanik Virabyanın monoqrafiyasında bu barədə ətraflı məlumat verilmişdir.

Daşnak Ermənistanının baş naziri olmuş Simon Vrasyan öz xatirələrində bu hadisəni belə təsvir edir: "Bir gün teleqram aldım ki, Azərbaycanın yeni səfiri və Xalq partiyasının sədri S.Harutyunyan eyni qatarla Tiflisdən İrəvana gedirlər. Rubenlə ("Daşnaksutyun"un liderlərindən biri, 1920-ci ildə Ermənistanın hərbi naziri olmuşdur – N.M.) birlikdə dərhal müvafiq tədbir ələ aldım. Martın 8-də səhərə yaxın, Lori neytral zonasında, Sənain-Kober stansiyalarının arasında bir qrup maskalı və silahlı gənclər qatırı dayandırdılar, Haqverdiyevin və Harutyunyanın əşyalarını əllərindən aldılar. Haqverdiyevdən 2 milyon rubl Zaqafqaziya bonu, Harutyunyanın əməliyyatı üçün 296 min Zaqafqaziya bonu ələ keçirdilər. S.Harutyunyan həmin pulu öz partiyasının Yerevanda dərc edilən "Joğovurd" ("Xalq") qəzeti üçün apardı. Bu hadisə xeyli qalmaqal yaratdı. Azərbaycan hökuməti tərəfindən İrəvana şikayətlər göndərildi. Gürcülər azərbaycanlı dostlarının üstünə güldürdülər. Ermənistan hökuməti S.Harutyunyanı üzrxahlıq etdi. Ondan götürülən pul və qızıl saat özünə qaytarıldı"¹⁴².

¹⁴⁰ ARDA, fond 897, siyahı I, iş 91, vərəq 20.

¹⁴¹ Virabyan, s. 70.

¹⁴² Virabyan Vanik, göstərilən əsəri, s. 168.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili işlər naziri olmuş Behbud xan Cavanşiri 1921-ci ildə İstanbulda qətlə yetirən, "Nemezis" terror təşkilatının rəhbərlərindən olan "qisasçı" Misak Torlakyan isə Ə.Haqqverdiyevin qərar ediləməsinə belə təsvir edir: "Daşnaksutyun Partiyasının Ermənistandakı bürosu Gürcüstan Mərkəzi komitəsinə tapşırıq verdi ki, neytral zonada Azərbaycanın səfiri Haqqverdiyev qərar edilsin və lazım ola biləcək sənədlər götürülsün. Haqqverdiyev Bakıya növbəti səfərindən qayıdarkən, gecə vaxtı gürcü paltarı geyinmiş bir dəstə silahlı gənc neytral zonada qatara hücum etdi... Bu hücumun sırf xuliqanlıq təəssüratı yaratması üçün silahlı dəstəyə ictimai xadim S.Harutyunyana qarşı da eyni hərəkətlərin edilməsi tapşırılmışdı. Götürülən sənədlər bir daha şübhə yeri qoymadı ki, Azərbaycan və Türkiyə Ermənistanı içəridən dağıtmaq niyyətlindədirlər. Bu sənədlərin bir nəçəsini Ruben öz kitabının 7-ci cildinə (*erməni dilində, 7 cildə çap edilən "Erməni inqilabçısının xatirələri"*) kitabları *nəzərdə tutulur* - N.M.) daxil etmişdir"¹⁴³.

Ermənistanın xüsusi xidmət orqanının həmin vaxt Gürcüstanda gizli fəaliyyət göstərən kəşfiyyatçısı Tiqran Devoyans bu barədə Bostonda erməni dilində nəşr edilən "Hayrenik" (Vətən) jurnalında (1945. № 4, iyul-avqust, s. 81) yazırdı: "Əgər Azərbaycanın diplomatik nümayəndəsi neytral zonada "əclaflar" tərəfindən talan ediləməsəydi, Tiflis üzərindən Bakıdan göndərilən vəsaitlə təkcə Şəhur-Naxçıvandakı tatar ordusunun sayı 10.000-ə çatardı. Eynilə, Böyük Vedidə və Zəngibasarada və s. yerlərdə ermənilərə qarşı döyüşən tatarların sayı qat-qat artardı və nəticədə Ermənistan erməniləri məhv edilməklə üzlaşardı"¹⁴⁴.

Azərbaycan Xalq cümhuriyyətinin daxili işlər naziri olmuş Behbud xan Cavanşiri 1921-ci ilin 18 iyulunda İstanbulda qətlə yetirən Misak Torlakyanın 2001-ci ildə Beyrutda erməni dilində çap edilən xatirələrində Ə.Haqqverdiyevin qərar ediləməsindən sonra ələ keçirilən qənimətin əqibəti haqqında belə məlumat vermişdir: "Sonradan əməliyyatın iştirakçıları həmin məbləği Mərkəzi Komitəyə (*yəni "Daşnaksutyun" partiyasının mərkəzi komitəsinə* - N.M.) verməkdən

imtina etdilər. Bu səbəbdən də Mərkəzi Komitə dəstənin rəhbərlərini öldürməyi qərara aldı. Bu işi görənlərin bir hissəsi neytral zonada qalsalar da, onların başçısı Qasım Ruben Harutyun Harutyunyannın əli ilə güllələndi. Bundan sonra dəstənin qalan üzvlər öz yoldaşlarının qisasını Mərkəzi Komitədən almaq üçün Tiflisə gəldilər. Gərgin vəziyyəti nəzərə alan Gürcüstan Mərkəzi Komitəsi məni və yoldaşlarımı Batumdan Tiflisə çağırdı... Bizim Batumdan Tiflisə gəlməyimiz bir həftə çəkdi və bu arada şəhərin Erivanı meydanında dəstənin ikinci lideri Ruben Safaryan Yervand Fundukyanın əli ilə qətlə yetirildi. Bu qətləndən sonra digərləri də qaçdılar və bununla da məsələ qapandı"¹⁴⁵.

Misak Torlakyanın yazdıqlarından belə nəticə çıxır ki, Ə.Haqqverdiyevi qərar edən quldur dəstəsi "Daşnaksutyun"un Tiflis Komitəsinə deyil, İrəvan Komitəsinə bağlı olmuşdur və ona görə də qərar etdikləri vəsaiti Tiflisdəkilərə təslim etməmişdirlər.

Sonralar Misak Torlakyan kimi, Harutyun Harutyunyan və Yervand Fundukyan da İstanbula gedərək "Nemezis" terrorçu təşkilatə qoşulmuş və bir sıra sifarişli terror aktlarını icra etmişdilər.

Bütün yuxarıda qeyd edilənlərdən belə qənaət hasil olur ki, Azərbaycanın diplomatik nümayəndəsi Ermənistan hökumətinin rəhbərlərinin tapşırığı əsasında qərar edilmişdi və adı quldurluq hadisəsi deyildi. Digər tərəfdən, o da məlum olur ki, Ermənistanın kəşfiyyət orqanı Ə.Haqqverdiyevin İrəvandan Bakıya nə zaman gəlməsindən və nə vaxt geri qayıdacağından və özü ilə külli miqdarda vəsait aparaacağından öncədən xəbər tutmuşdur. Görünür, Azərbaycan parlamentində təmsil olunan erməni deputatlar və Bakıda fəaliyyət göstərən Erməni Milli Şurası Azərbaycan hökumətinin Ermənistanda və Naxçıvanda yaşayan azərbaycanlı əhalinin ehtiyacları üçün nə qədər vəsait ayrılması və nə zaman göndəriləcəyi haqqında əldə etdikləri məlumatı Ermənistanın rəhbər şəxslərinə ötürmüşlər. Üstəlik, Azərbaycan Mərkəzi bankında işləyən erməni kəşfiyyatının nümayəndəsinin də bu işdə iştiraklarının olması da şübhə doğurmur.

Erməni cinayətkarlarının törətdikləri bu cinayət adı quldurluq hadisəsi deyildi. Ə.Haqqverdiyevin Bakıdan gətirdiyi pullar Diplomatik Nümayəndəliyin ehtiyaclarının təmin ediləməsi ilə yanaşı, həmin

¹⁴³ Yəni orada, s. 170.

¹⁴⁴ Yəni orada, s. 156.

¹⁴⁵ Yəni orada, s. 170-171.

dövrədə indiki Ermənistan ərazisində və Naxçıvanda fəaliyyət göstərən milli şuraların vasitəsi ilə erməni silahlı dəstələrinin hücumları nəticəsində yer-yurdlarından didərgin düşən qaçqınların, yetimxanalarda, lazaretlərdə sığınacaq tapan kimsəsiz uşaq və qocaların achiqdan ölmələrinin qarşısını alınmasına sərf edilmişdi. Lakin Ermənistan hökumətinin əli ilə ermənilər onları bu imkandan məhrum etmiş, vəziyyətlərinin daha da ağırlaşmasına səbəb olmuşdular.

1918-ci ilin martında Ərzurumun qurtuluşundan sonra türk ordusunun öndündən geri çəkilən Andranikin qoşunu həmin ilin iyulunda Zəngəzuru ələ keçirmişdi. Zəngəzuru ələ keçirməklə Andranik, Qərbi dövlətlərinin Türkiyə ilə türk dünyasının əlaqəsini kəsmək niyyətlərini reallaşdırmış oldu. Andranik Zəngəzurdan çəkildikdən sonra Nijeh (Qaregin Ter-Harutyunyan) öz qoşunu ilə Zəngəzurdan keçib Qarabağı ələ keçirmək və onu Ermənistanla birləşdirmək istəyirdi. Azərbaycan ordusu 1919-cu ilin noyabr ayını əvvəlində hərbi əməliyyat keçirib Zəngəzuru erməni işğalından azad etmək istəyirdi. Tarixə "Diğ əməliyyatı" kimi düşən Azərbaycan ordusunun birinci piyada diviziyasının hücumu uğursuzluqla nəticələnmişdi¹⁴⁶. Ermənilər dəqiq top atəşləri ilə Azərbaycan ordusunun mövqelərini sıradan çıxarmış, bununla da Nijehin qoşunu Zəngəzurda daha da möhkəmlənmişdi. Ciddi hazırlıqla həyata keçirilən "Diğ əməliyyatı"nın uğursuzluqla nəticələnməsinin səbəbi Azərbaycan ordusunun zabitinin erməni kəşfiyyatı tərəfindən ələ alınması səbəb olmuşdu. Tiqran Devoyans öz xatirələrində yazır: "Ermənistanın kəşfiyyat bölməsi 200 min rubla Nijehin qarşısında olan Azərbaycan ordusunun zabitlərinin başçısını rüşvətə satın almışdır. Həmin komandir topları və pulemyotları bizim istədiyimiz şəkildə yerləşdirmişdi. Elə ki, vuruşma başladı Nijehin qüvvələri Azərbaycanın daha güclü ordusunu darmadağın etdi... Azərbaycan qoşununun zabit qərarlarının rəisi milliyətçə gürcü idi."¹⁴⁷

1920-ci ilin yayında bolşeviklərin ordusu Zəngəzurdan keçib Naxçıvana daxil olsa da, Nijehin qoşununu məğlub etmədi. Ermənistanında sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Zəngəzur Ermənistan

verildi və bununla da həm Naxçıvan Azərbaycanından ayrı düşdü, həm də Türkiyə ilə türk dünyasının əlaqəsi kəsilmiş oldu.

Ə.Haqqerdiyevdən sonra 1920-ci il martın 16-da o Himayədarlıq Nazirliyinin Ermənistanıdakı müvəkkili Teymur bəy Makinski Azərbaycanın Ermənistanıdakı diplomatik nümayəndəsi təyin edilmişdi. T.Makinskinin aqibəti də sələflərinin aqibəti kimi olmuşdu. Həmin ilin mayında Ermənistan Daxili İşlər Nazirliyi tərəfindən Zəngibasarı Azərbaycanlı əhalinin silahlı üsyanına yardım göstərilməsi ittihamı ilə T.Makinski başda olmaqla, diplomatik nümayəndəliyin əməkdaşlarına qarşı cinayət işi açılmışdı. T.Makinski tacili Tiflisə gələrək həbsdən canını qurtara bilsə də, digər əməkdaşlar həbs edilmişdilər. Azərbaycan hökuməti bunun qarşılığında Ermənistanın Azərbaycanıdakı diplomatik nümayəndəliyinin əməkdaşlarını həbs etmiş, bundan sonra İrəvanda həbs edilən azərbaycanlı əməkdaşlar azad edilmişdilər.

Azərbaycan hökuməti İrəvan quberniyası ərazisində mövcudluğu qoruya bilən azərbaycanlı əhalini achiqdan, səfəltədən qurtarmaq, erməni silahlı dəstələrinə qarşı duruş gətirmək üçün diplomatik nümayəndəlik vasitəsi ilə Zəngibasar Milli Şurasına mütəmadi olaraq pul göndərirdi. 1920-ci il aprelin 4-də diplomatik nümayəndəliyin əməkdaşlarının Zəngibasarı apardıqları pulları Ermənistan kəşfiyyatı ələ keçirmişdi. Bu barədə Ermənistanın baş naziri Aleksandr Xatısov həmin vaxt Tiflisdə Azərbaycan nümayəndələri ilə danışıqlar apararaq xarici işlər naziri A.Ohancanyana İrəvandan göndərdiyi məktubunda belə məlumat verir: "Makinski aprelin 4-də üç nəfərə, öz maşını ilə Zəngibasarı 600.000 rubl göndərmişdir. Bizim yoldakı postumuz onları yaxalamış, həbs etmiş və İrəvana maruzə etmişdir. Yolda onlar hər şeyi anlamış və Makinskini ələ vermişlər. İş məhkəmədə böyük hay-küy yaradacaq. Makinskinin hələlik onların ifadələrindən xəbəri yoxdur, lakin hiss edir ki, biz hər şeyi bilirik. Müstəntiq onu dindir-mişdir. O, işarə vurur ki, onun missiyasında hansısa "hadisə" baş vermişdir və deyir ki, Xoyski ilə görüşməlidir. O, səhə Tiflisə gedir. Bu barədə yalnız nümayəndə heyətinə və Tumanovdan başqa heç kimə deməyin. Daha başqa izlərə düşmək üçün hələ ki, iş məxfi aparılır."¹⁴⁸

¹⁴⁶ Süleymanov Mehman. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi tarixi. II cild. Tehran: Firuzan, 2014, s. 538-545.

¹⁴⁷ Virabyan Vanik, s. 151.

¹⁴⁸ Lraber Hasarakakan Gitutyunneri. Yerevan, №3, 1996, s.197: [http://lraber.asi-qa.am/2571/1/1996-3\(197\).pdf](http://lraber.asi-qa.am/2571/1/1996-3(197).pdf)

Həbs ediləcəyini hiss edən T.Makinski mayın 28-də İrəvani qəfildən tərək edir və diplomatik nümayəndə vəzifəsini Adil Qiyasbəyov icra etməyə başlayır. İyunun 15-də Ermənistan XİN Azərbaycanda bolşevik hökumətinin qurulmasını səbəb göstərərək, diplomatik nümayəndəliyin fəaliyyətinə xitam verdiyini bildirir.

Bu qısa tarixçə 1918-1920-ci illərdə Ermənistan xüsusi xidmət orqanlarının Türkiyə və Azərbaycan əleyhinə fəaliyyətlərinin bir qismini əhatə edir. Lakin bu mövzunun Türkiyə Azərbaycan arxivlərindəki sənədləri də döviyyəyə cəlb etməklə daha dərinlən araşdırılmasına ehtiyac vardır

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), fond 897, siyahı1. iş 91.
2. Virabyan Vanik. Hayastani Hanrapetuyan Petakan Anvdankutyun Hamakarqi Steğcumı Yev Qorcuneutyunı. 1918-1920 tt. (Hetaxuzutyun. Banak, NQN) Yerevan, 2015. (1918-1920-ci illərdə Ermənistan Respublikasının dövlət təhlükəsizliyi sisteminin yaradılması və fəaliyyəti (Kəşfiyyat. Ordu. DİN). Yerevan, 2015, ermənica.
3. "Hayrenik" (Boston), jurnalı, 1944, N 3, may-iyun.
4. Qoca Elşad. Azərbaycan xüsusi xidmətləri. (1918-1920). Bakı: Şuşa, 2004.
5. Papazyan Vahram. İm Hüşəri. 3. Cild, Beyrut, 1952, ermənica.
6. Süleymanov Mehman. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi tarixi. II cild, Tehran: Firuzan, 2014.
7. Sasuni Karo. Tackahayastani Rusakan Tirapedutyun Tak (1914-1918). Boston, 1927, (ermənica).
8. В течение шести месяцев Армения и Османская империя были в одном союзе. <http://www.aravot-ru.am/2017/03/30/238413/>
9. Lraber Hasarakakan Gitutyunneri. Yerevan, №3, 1996, s.205; [http://lraber.asj-qa.am/2571/1/1996-3\(197\).pdf](http://lraber.asj-qa.am/2571/1/1996-3(197).pdf)

MƏTBUATDA DƏRC EDİLƏN MƏQALƏLƏR

Tariximizin sağlı və ibrətamiz səhifəsi

Azərbaycan Parlamenti-100

XX əsrin əvvəlində müsəlman Şərqiində ilk demokratik respublika - Xalq Cümhuriyyəti quran və parlamentarizmin əsasını qoyan xalqımızın dövlətçilik tarixinin yeni səhifələri yazıldı. 1917-ci ilin fevralında Rusiyada baş verən inqilab nəticəsində mərkəzdənqəçmə meylləri gücləndi. Rusiya Dövlət Dumasına seçilmiş Cənubi Qafqazdan olan deputatlar əvvəlcə Xüsusi Komitə, noyabr ayında isə Zaqafqaziya Komissarlığı yaradıldı. 1917-ci il noyabrın 26-29-da Rusiya Müəssisələr Məclisinə keçirilən seçkilərdə azərbaycanlılar 14 yer qazanmışdılar. 1918-ci ilin yanvarında Müəssisələr Məclisi buraxılmış, fevralın 22-də Cənubi Qafqazdan seçilmiş nümayəndələr Zaqafqaziya Seyminin yaradılması, hakimiyyətin onlara verilməsi haqqında qərar qəbul etdilər və müstəqil Zaqafqaziya Federativ Respublikasının yaradıldığını elan etdilər. Zaqafqaziya Seymində Azərbaycandakı 4 siyasi partiyanın 44 nümayəndəsi seymin müsəlman fraksiyası adı altında təmsil olundu.

Zaqafqaziya Seymində xarici və daxili amillərin sayəsində ümumi dil tapmaq çətinləşirdi. Mayın 26-da Zaqafqaziya Seymi özünün axırıncı iclasını keçirdi. Ertəsi gün Gürcüstanın müstəqilliyi bəyan edildi. Mayın 27-də seymin müsəlman fraksiyası Azərbaycan Milli Şurasını elan etdi, onun rəyasət heyəti seçildi. Müsavat Partiyasının təmsilçilərinin təklifi ilə M.Ə.Rəsulzadə şüaranın sədri oldu.

Mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurasının 44 üzvündən 26-sının imzaladığı dövlət müstəqilliyi haqqında bəyannamə (Əqdnamə) ilə türk-müsəlman dünyasında parlamentli respublikanın yaranmasının əsası qoyuldu. Azərbaycanın öz müstəqilliyini elan etməsi haqqında mayın 30-da hökumətin başçısı Fətəli xan Xoyskinin imzası ilə dünyanın əsas siyasi mərkəzlərinə radio-teleqraf göndərildi. Sonralar Əsas Qanunun - Konstitusiyanın qəbul edilməsi mümkün olmadığı üçün "İstiqlal Bəyannaməsi" Xalq Cümhuriyyətinin süqutunadək bir növ Konstitusiyayı əvəz etmişdir.

Böyannamənin 6-cı maddəsində qeyd edilirdi ki, Məclisi - Məbusan (*yəni parlament*) toplanıncaya qədər Azərbaycana xalqın seçdiyi Milli Şura və Milli Şura qarşısında məsuliyyət daşıyan müvəqqəti hökumət rəhbərlik edəcək. İyunun 16-da Azərbaycan hökuməti Tiflisdən Gəncəyə köçdükdən sonra Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru Paşa ilə Azərbaycan hökuməti arasında gərginlik yaranmışdı. Belə mürəkkəb vəziyyətdə Milli Şura fəaliyyət göstərməyin mümkün olmadığını görüb, daha əlverişli vaxta qədər özünü buraxmağa məcbur olmuş və səlahiyyətlərini Fətəli xan Xoyski hökumətinə həvalə etmişdi. Ona görə də hökumət həm qanunverici, həm də icraedici orqan funksiyasını ifa edirdi.

Həmin dövrdə Bakı erməni-bolşevik qüvvələrinin işğalı altında idi. İyunun 12-də Bakı Sovetinin hərbi qüvvələri Gəncə üzərinə hücum keçmişdi.

Azərbaycanın müstəqilliyi və azadlığı uğrunda çox çətin şəraitdə mübarizəyə başlayan müvəqqəti milli hökumətin fəaliyyətinin Gəncə dövrünün ilk günləri milli dövlətçiliyimiz üçün çox əhəmiyyətli bir sıra qərarların - Azərbaycanda hərbi vəziyyət elan edilməsi (19 iyun 1918-ci il), Azərbaycan Milli Ordusunun (Korpusunun) yaradılması (26 iyun 1918-ci il), türk dilinin (Azərbaycan türkcəsinin) dövlət dili elan olunması (27 iyun 1918-ci il), hərbi nazirliyin təsis edilməsi (1 noyabr 1918-ci il) haqqında qərarların qəbulu ilə tarixi yaddaşımıza daxil olmuşdur.

Xalq Cümhuriyyətinin hökuməti və parlamenti mövcud olduqları müddətdə fəaliyyətlərini daha çox ölkənin ərazi bütövlüyünü təmin etməyə, dövlətin demokratik və hüquqi əsaslarını möhkəmləndirməyə, dünya dövlətləri tərəfindən tanınmasına nail olmağa, sosial-iqtisadi və maliyyə problemlərinin həllinə, vətəndaşların hüquqlarını qorumağa, xarici ölkələrlə siyasi, iqtisadi və ticarət əlaqələri yaratmağa yönəlmişdi. Həmin dövrdə vətəndaşlıq haqqında, ümumi hərbi mükəlləfiyyət haqqında, mətbuat haqqında, Milli Bankın təsis haqqında, Bakı Dövlət Universitetinin açılması haqqında, gömrük və poçt-teleqraf xidmətinin təkmilləşdirilməsi haqqında, məhkəmə qanunvericiliyi haqqında və sair qanunlar qəbul edilmişdi.

Zəngin dövlətçilik ənənələrinə malik olan müstəqil Azərbaycan dövlətinin atributlarının yaradılması hökumətin diqqət mərkəzində

olmuşdur. Müvəqqəti hökumətin 21 iyun 1918-ci il tarixli qərarı ilə üzərində ağ rəngli aypara və səkkizguşəli ulduz təsviri olan qırmızı rəngli bayraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət bayrağı kimi qəbul edilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurası 1918-ci il noyabrın 9-da hökumətin başçısı Fətəli xan Xoyskinin məruzəsi əsasında Azərbaycanın yeni üçrəngli - mavi, qırmızı, yaşıl zolaqlardan ibarət və üzərində ağ rəngli aypara və səkkizguşəli ulduz təsviri olan milli bayrağının təsdiq edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. Bu gün Azərbaycan Respublikası üzərində dalğalanan dövlət bayrağımız ilk dəfə 1918-ci il noyabrın 9-da Bakıda, qırmızı, xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının yerləşdiyi binada (*indiki Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin yerləşdiyi, o zamankı neft milyonçusu, məşhur müğənni Seyid Mirbabayevin mülkündə - N.M.*) qəbul edilmiş və qaldırılmışdır.

Üçrəngli dövlət bayrağımız 70 il sonra 1990-cı il noyabrın 17-də qədim Azərbaycan diyarı Naxçıvanda XX əsrin böyük siyasətçisi və dövlət xadimi Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət bayrağı kimi qəbul edilərək yüksəklərə qaldırıldı. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin vəsəti ilə 1991-ci il fevralın 5-də Azərbaycan Respublikası Ali Soveti "Azərbaycan Respublikasının dövlət bayrağı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu"nu qəbul etdi. Bu qanunla üçrəngli milli bayrağımız Azərbaycan Respublikasının dövlət bayrağı kimi təsdiq edildi və bu müqəddəs istiqlal rəmzimiz bütün Azərbaycan üzərində dalğalanmağa başladı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 noyabr 2009-cu il tarixli sərəncamı ilə hər il noyabr ayının 9-u Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağı Günü kimi qeyd edilir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət gerbi istər simvollarının zənginliyi, istərsə də Azərbaycan milli dövlətçiliyinin, xalqımızın tarixi-mədəni, milli-mənəvi görümlərini hərtərəfli, dolğun əks etdirməsi ilə seçilir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət gerbinin layihəsi 1918-1920-ci illərdə fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə hazırlansa da, həmin illərdə onun qanunvericilik səviyyəsində qəbul edilməsi mümkün olmamışdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurası 1920-ci il yanvarın 30-da "Azərbaycan Respublikasının gerbi və möhürünün, milli himninin və hərbi ordenlə-

rinin layihələrinin hazırlanması haqqında" yenidən qərar qəbul etmişdir. Qərarın birinci bəndində hərbi ordenlərin yaradılması üçün müsabiqə elan edilməsi Hərbi Nazirliyə, ikinci bəndində isə milli himnin, dövlət gerbi və möhürünün layihələrinin hazırlanması ilə bağlı müsabiqə keçirilməsi Xalq Maarif Nazirliyinə tapşırılmışdı. Birinci qərara əsasən, 1919-cu il martın 23-də "Azərbaycan" qəzetində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət gerbi və möhürü layihələrinin hazırlanması üçün müsabiqə elan edilmişdi. Lakin təəssüf ki, 27 aprel 1920-ci il bolşevik istilasına və milli dövlətimizin süqut etməsi bu ümummilli və dövlət əhəmiyyətli məsələləri həll etməyə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə imkan vermədi. XX əsrin sonunda Azərbaycan yenidən öz dövlət müstəqilliyini bərpa etmək ərəfində - 1991-ci il fevralın 5-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin qərarı ilə dövlət gerbinin hazırlanması üçün müsabiqə elan olunmuşdur. 1991-1992-ci illər ərzində müsabiqəyə dövlət gerbinin onlarla layihəsi təqdim olunmuş, müzakirələr zamanı 1919-1920-ci illərdə hazırlanmış layihələrdən birinin qəbul edilməsi ilə bağlı təkliflər səslənmişdir. Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti 1993-cü il yanvarın 19-da qəbul etdiyi Konstitusiyaya Qanunu ilə 1919-1920-ci illərdə hazırlanmış dövlət gerbi layihələrindən birini müəyyən dəyişikliklərlə Azərbaycan Respublikasının dövlət gerbi kimi təsdiq etmişdir.

Özünü Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi elan edən müasir Azərbaycan Respublikasının parlamenti 1992-ci il mayın 27-də "Azərbaycan Respublikasının dövlət himni haqqında" Qanun qəbul etmişdir. Qanuna əsasən, 1919-cu ildə böyük bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov və şair Əhməd Cavad tərəfindən tərtib edilmiş "Azərbaycan marşı" Azərbaycanın dövlət himni kimi təsdiq edilmişdir. Beləliklə, Xalq Cümhuriyyəti dövrünün dövlət rəmzləri bərpa olunmuşdur.

1918-ci il sentyabrın 15-də Qafqaz İslam Ordusunun və Azərbaycan Ordusunun köməyi ilə Bakı daşnak-bolşevik işğalından azad edildi. İki gün sonra Azərbaycan hökuməti Gəncədən Bakıya köçdü. F.X.Xoyskinin müraciətinə əsasən, noyabrın 16-da Milli Şura yenidən fəaliyyətə başladı. Milli Şuranın noyabrın 19-da M.Ə.Rəsulzadənin sədrliyi ilə keçirilən iclasında qərara alındı ki, Azərbaycan parlamentində ölkədə yaşayan bütün qeyri-millətlərin nümayəndələri təmsil olunmalıdır. Parlamentin 120 nəfərdən ibarət olması qərara alındı.

Həmin dövrdə Milli Şuranın Azərbaycanın mübahisəsiz hesab etdiyi ərazilərdə - Bakı və Gəncə quberniyalarında, Zaqatala dairəsində, İravan və Tiflis quberniyalarının Azərbaycanca bitişik və soydaşlarımızın kompakt yaşadıkları ərazilərdə 2 milyon 750 min əhali yaşayırdı. Onlardan 1,9 milyon nəfəri müsəlman, yarım milyonu erməni, 230 min nəfəri ruslar idilər. Əhalinin hər 24 min nəfərinə bir nümayəndə olmaqla, parlamentdə müsəlmanları 80, erməniləri 21, rusları 10, almanları bir, yəhudiləri bir deputat təmsil etməli idi. Kvotaya uyğun gəlməyə də, gürcülərin və polyakların da hərsinin bir nümayəndə ilə parlamentdə təmsil olunmaları qərara alınmışdı.

Yeni seçiləcək 36 müsəlman deputat üçün yerlər aşağıdakı qaydada ayrılmışdı: Bakıdan 5, Cavad, Göyçay, Lənkəran, Şamaxı, Ərəş, Şuşa, Zəngəzur, Nuxa və Zaqataladan 2, Quba, Gəncə və keçmiş İrəvan quberniyasının azərbaycanlıların əksəriyyət təşkil etdikləri (Naxçıvan, Ordubad və Şərur-Dərələyəz qəzaları) hissəsindən 3, Cavanşir, Qazax, Cəbrayıl qəzalarının və Borçalının hərsindən bir deputat. Əsasnamaya görə, parlamentdə təmsil olunmaq üçün ayrılan 21 erməni yeri aşağıdakı qaydada bölünmüşdü: Gəncə və Şuşadan hər birindən 8 nəfər, Bakı Erməni Milli Şurasından 5 nəfər. Rus Milli Şurası üçün 10, alman, yəhudi, polyak və gürcü milli azlıqları üçün 1, Bakı Həmkarlar İttifaqları üçün 3, Neft Sənayeçiləri İttifaqı üçün 2 yer ayrılmışdı. Parlamentin təsdiq etdiyi Azərbaycan hökumətinin tərkibində ermənilərin təmsilçisi kimi, portfelsiz nazir yeri belə ayrılmışdı. Xalq Cümhuriyyəti bütün ölkə vətəndaşlarına eyni hüquqlar verərək irqi, milli, dini, sinfi bərabərsizliyi ortadan qaldırmışdı.

Müqayisə üçün qeyd edək ki, 1918-ci ildə imzalanan Batum müqaviləsindən sonra Ermənistanın ərazisi təqribən 10 min kvadratkilometr, əhalisi isə 320 min nəfər idi ki, bunun da 80 min nəfərdən çoxunu Azərbaycan türkləri təşkil edirdi (*Naxçıvan qəzasının azərbaycanlı əhalisinin sayı bura daxil deyildi - N.M.*). Həmin il avqustun 1-də açılan Ermənistan parlamentinin ilk tərkibi 46 deputatdan ibarət idi. Artıq "milli azlıq" hesab edilən azərbaycanlı əhalini parlamentdə 6 deputat təmsil edirdi. Halbuki kvotaya görə, azərbaycanlı deputatların sayı 11 nəfərdən çox olmalı idi. 1919-cu il iyunun 21-23-də Ermənistan parlamentinə yeni seçkilər keçirilmişdi. Parlamentin tərkibinin 80 deputatdan ibarət olması qərara alınmışdı. Bu dəfə Ermənistan

parlamentində azərbaycanlı əhalini əvvəlki deputat korpusundan yalnız iki nəfər - Mir Bağır Mirbabayev və Əsəd bəy Ağabababəyov təmsil etmək hüququ qazanmışdı. Göründüyü kimi, Azərbaycan parlamentində bütün milli azlıqların, o cümlədən də ermənilərin təmsilçiliyi məsələsi demokratik prinsiplərə uğun həll edildiyi halda, Ermənistan parlamentində azərbaycanlı əhalinin və digər milli azlıqların təmsilçiliyi kobud surətdə məhdudlaşdırılmışdı.

Azərbaycan parlamentinin çağırılması ilə bağlı Milli Şura 1918-ci il noyabrın 24-də bütün Azərbaycan əhalisinə müraciət qəbul etmişdi. Dekabrın 7-də saat 13-də Hacı Zeynalabdin Tağıyevın qızlar məktəbinin binasında (hazırkı Əlyazmalar İnstitutunun binası) Azərbaycan parlamentinin təntənəli açılışı oldu. Binanın ətrafı həmin gün bayram-sayağı bəzədilmişdi. Bu parlament bütün müsəlman Şərqiində demokratik prinsiplər əsasında formalaşdırılmış ilk parlament idi.

Parlamentin ilk iclasını Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə açaraq təbrik nitqi söyləmiş və onun rəhbərliyini seçməyi təklif etmişdi. Şəfi bəy Rüstəmbaylının təklifi ilə o dövrdə bütün Rusiya müsəlmanlarının lideri hesab olunan siyasət nəhəngi, bitərəf Əlimərdan bəy Topçubaşov parlamentin sədri. "Müsavat" Partiyasının üzvü Həsən bəy Ağayev isə sədrin birinci müavini seçildilər. Həmin vaxt Ə.M.Topçubaşov Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı kimi İstanbulda idi və sonradan Paris Sülh Konfransında iştirak etmək üçün Fransaya getməyə hazırlaşdı. Parlamentin süqutunadək Ə.M.Topçubaşov Azərbaycana qayıd bilməsə də, qiyabi olaraq axıradək parlamentin sədri vəzifəsini daşımışdı.

Milli bayraqlarla və xalılara bəzədilmiş iclas zalında müsavatçılarla azlıqda qalan millətlərin nümayəndələri orta cərgədə, hümmətçi menşeviklər və sosialistlər solda, bitərəflər və ittihadçılar isə sağda aylaşmışdılar. Diplomatik nümayəndələr lojasında general Tomsonun nümayəndəsi polkovnik F.Kokkerel, İranın konsulu Saed-ol Vezaryə Marağei, Dağlı Respublikası hökumətinin sədri Tapa Çerməyev (Əbdül Məcid) və Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəsi Əli xan Qantamirov, Gürcüstanın diplomatik nümayəndəsi Nikolay Karsəvadze. Araz-Türk Respublikasının nümayəndəsi Paşa Əliyev və digər qonaqlar aylaşmışdılar.

Parlamentdə o dövrdə Azərbaycanın siyasi palitrasını əks etdirən

bütün partiyalar təmsil olunmuşdu. 11 komissiya fəaliyyət göstərirdi. "Müsavat" və bitərəflər fraksiyası ən böyük fraksiya olaraq parlamentdə 38 deputatla təmsil olunmuşdu. Səyyal - hümmətçi menşeviklər və sosialistlər bloku 13 deputatla, "İttihadi-İslam" Partiyası 13, "Əhrar" fraksiyası 6, müstəqillər 3 yerlə parlamentdə yerlərini tutmuşdular.

Parlamentin ilk iclasında ermənilər, ruslar və həmkarlar ittifaqının nümayəndələri iştirak etmədilər. Lakin sonradan Azərbaycanda yaşayan rus-slavyan əhalisinin təzyiqi ilə Rus Milli Şurası parlamenti boykot etmək haqqında qərarını ləğv edir və ruslar parlament iclaslarına qatılırlar. Erməni deputatlardan isə 11 nəfəri iki fraksiyada qanunverici orqanın fəaliyyətində iştirak edir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan parlamentində 11 fraksiya və qrup fəaliyyət göstərirdi.

Tədqiqatçılar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə parlamentçilik tariximizi iki dövrə ayırırlar. Birinci dövr - Milli Şura dövrü, yəni, 1918-ci il mayın 28-dən noyabrın 19-dək olan dövrü, ikinci dövr isə 1918-ci il dekabrın 7-dən 1920-ci il aprelin 27-dək olan dövrü əhatə edir. Birinci dövr 6, ikinci dövr 17 ay davam etmişdir. Birinci dövrdə Milli Şuranın 9 iclası keçirilmişdi. Onlardan 7-si Tiflisdə və Gəncədə, 2-si isə Bakıda keçirilmişdi.

Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin 145 iclası keçirilmişdir. Parlamentin müzakirəsinə 270-dən çox qanun layihəsi çıxarılmış və onlardan 230-u müzakirə olunaraq qəbul edilmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mövcud olduğu dövrdə 5 dəfə hökumət kabinəsi qurulmuşdur. Bunun 2-si parlamentçilik tariximizin birinci dövrünə, 3-ü isə ikinci dövrünə təsadüf edir. Beş kabinədən üçünə Fətəli xan Xoyski, ikisinə isə Nəsim bəy Yusifbəyov rəhbərlik etmişdir. Sonuncu üç kabinədə hökumətin tərkibi beynəlmiləl olmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün əsas problemləri ölkə daxilində erməni separatizminin güclənməsi, Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiası və qaçqınlar problemi olmuşdur. XX əsrin sonunda müstəqil Azərbaycan Respublikasının yəna də həmin problemlərlə üzləşməsi onu göstərir ki, həmin problemlər eyni mənbələrdən qaynaqlanırlar və Ermənistanın arxasında duran qüvvələr onu körükləyir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mübahisəsiz ərazisi 97.297,67 kvadratkilometr (Bakı quberniyasında 39.075,15 kvadratkilometr, Gəncə quberniyasında 44.371,29 kvadratkilometr, Zaqatala quberniyasında 3.992,54 kvadratkilometr, İrəvan quberniyasında 9.858,69 kvadratkilometr) təşkil etmişdir. Azərbaycanın Ermənistan və Gürüstən arasında mübahisəli ərazisi 16.598,30 kvadratkilometr (İrəvan quberniyasında 7.913,17 kvadratkilometr, Tiflis quberniyasında 8.685,30 kvadratkilometr) olmuşdur. AXC dövründə mübahisəli ərazilərlə birlikdə ölkə ərazisi 113.895,97 kvadratkilometr olmuşdur.

Yeni yaranmış dövlətlər arasında sərhədlərin müəyyən edilməsi üçün aparılan danışıqlarda Azərbaycan tərəfi "millətlərin öz müqəddaratını təyin etmə prinsipi"ni əsas götürürdü, Ermənistan tərəfi "tarixi prinsiplərə" əsaslanrı, guya qədimdə həmin mübahisəli ərazilərin "Böyük Ermənistan" ərazisinə daxil olduğunu iddia edirdi. Üstəlik, Azərbaycan Milli Şurasının 29 may tarixli iclasının qərarı ilə İrəvan şəhərinin Ermənistanə paytaxt kimi güzəştə gətilməsi erməniləri yeni-yeni Azərbaycan ərazilərini ələ keçirməyə şirmikləndirmişdi. 1919-cu il mayın 28-də Ermənistan parlamenti "Birləşmiş Ermənistan haqqında akt" qəbul etmiş, Azərbaycanın Naxçıvan, Qarabağ və Zəngəzur ərazilərini "Birləşmiş Ermənistan" ərazisinə daxil etdiyini bəyan etmişdi.

Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin başlıca məqsədi dövlət müstəqilliyinin tanınmasına nail olmaqdan ibarət idi. Parisdəki Azərbaycan nümayəndə heyəti bu məqsədlə çoxtərəfli görüşlər keçirmişdi. Nəhayət, 1920-ci il yanvarın 11-də Paris Sülh Konfransında Azərbaycanın müstəqilliyi de-fakto tanındı. Bu əlamətdar hadisə ilə bağlı yanvarın 14-də bütün Azərbaycan ərazisində bayram şənlikləri və Azərbaycan parlamentinin xüsusi iclası keçirilmişdi.

9 mart 1920-ci ildə Azərbaycan parlamentinin fəvqəladə iclasında Qars vilayətində və İrəvan quberniyasında baş verən qanlı hadisələr, Ermənistan Respublikasının təcavüzkar əməlləri müzakirə edilmişdi. Müzakirənin sonunda qəbul edilən qətnamədə Azərbaycan parlamentinin rəyasət heyətinə səlahiyyət verilmişdi ki, Ermənistan hökumətinin qanlı əməllərinə son verməsinə təsir göstərmək üçün mədəni ölkələrin parlamentlərinə müraciət etsin və Azərbaycan hökumətinə təpşirilmişdi ki, erməni təcavüzündən zərər çəkənlərin və qaçqınların

vəziyyətinin yüngülləşdirilməsi üçün lazım olan tədbirləri görsün.

8 aprel 1920-ci ildə keçirilən parlament iclasında Azərbaycan Cümhuriyyətinin Qərbi Avropa dövlətləri və Amerikada diplomatik nümayəndəliklərinin təsis edilməsi və Paris Sülh Konfransındakı Azərbaycan nümayəndə heyətinin buraxılması haqqında qənun layihəsi müzakirə edilmişdi. Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, ABŞ, İsveçrə, Polşa, Latviya, Litva, Estoniya, Finlandiya, Ukrayna, Rumıniya, Almaniya və Rusiyada diplomatik nümayəndəliklərin açılması haqqında qənun qəbul edilmişdi. Həmin dövrdə Bakıda 16 ölkənin diplomatik missiyaları fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycan parlamenti mövcud olduğu dövrdə İstiqlal bəyannaməsinə əməl etmişdir. Onun fəaliyyəti isə "Azərbaycan parlamentinin "nakazı" ("təlimatı") əsasında idarə olunmuşdur.

1920-ci ilin əvvəlində parlamentin rəyasət heyətində dəyişiklik baş vermişdir. Daxili nizamnaməyə əsasən, bir illik səlahiyyət müddəti başa çatdıqdan sonra Həsən bəy Ağayev istefa vermişdir. Onun yerinə Məmməd Yusif Cəfərov parlament sədrinin birinci müavini seçilmişdir. Xalq Cümhuriyyətinin süqutunadək parlamentə M.Y.Cəfərov sədrlik etmişdir.

Azərbaycanın daxili siyasi həyatında yaranan sabitlik uzun sürmədi. Ölkənin başını üstünü bolşevik təhlükəsi alsada, Rusiya qoşunları Azərbaycanın şimal sərhədlərində cəmləşsə də parlament öz əhəngində işini davam etdirirdi. Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan bir gün öncə - mayın 26-da parlamentin müzakirəsinə çıxarılan məsələlərin gündəliyi belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, bu parlament hələ uzun illər fəaliyyətini davam etdirməkdə qərarlıdır. Həmin gün parlamentin lojasında əyləşən Polşa nümayəndə heyətinin deputatları alqışlarla salamlanmışdılar. Gündəlikdə dərən məsələlər - xaricə çıxarılan xalçalara yeni gömrük haqqının tətbiq edilməsi, Nuxa şəhərini daşqınlardan qorumaq üçün Kiş çayı üzərində bənd çəkilməsi üçün vəsaitin ayrılması, orta təhsil məktəblərinin hazırlıq siniflərində dərs deyən müəllimlərin əmək haqqının artırılması kimi məsələlər müzakirə edilmiş və müvafiq qərarlar qəbul olunmuşdu. Göründüyü kimi, AXC parlamenti şimaldan gələn təhlükəni o qədər də yaxından hiss etmirdi.

Lakin mart ayında Ermənistanın təhriki ilə Qarabağda başlanan erməni iğtişalarını yatırmaq üçün Azərbaycanın ordu hissələrinin

Bakıdan Qarabağa göndərilməsi Qırmızı Orduya qarşı ciddi müqavimət göstərməyi mümkün etməmişdi. Parlament 1920-ci il aprelin 27-də keçirilən sonuncu iclasında Rusiyanın hərbi müdaxiləsi nəticəsində fakt qarşısında qalaraq hakimiyyətin bolşeviklərə təhvil verilməsi barədə uzun-uzadı müzakirələrdən sonra qərar çıxarmağa məcbur edildi. Hakimiyyətin bolşeviklərə təhvil verilməsi haqqında parlamentin qərarının 1-ci bəndində Azərbaycanın istiqlaliyyətinin sovet hökuməti tərəfindən tam mühafizə ediləcəyi, 5-ci bəndində isə yeni yaradılan müvəqqəti kommunist hökumətinin parlamentin və hökumət üzvlərinin həyatının və əmlakının toxunulmazlığına təminat verildiyi bəyan edilmişdi. Lakin tezliklə bu qərarın bəndlərinin heç birinə əməl edilmədi. Sovet-bolşevik rejiminin Xalq Cümhuriyyəti qurucularına qarşı repressiya aparatı tam gücü ilə işə salındı. Bütün ölkəni həbslər və repressiyalar dalğası бүtrüdü...

Şimali Azərbaycan yenidən Rusiyanın əlinə keçsə də, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqımızın azadlıq hərəkatı tarixində dərin iz buraxdı. Cəmi 23 ay yaşamasına baxmayaraq AXC sübut etdi ki, Azərbaycan xalqı müstəqil yaşamağa, öz dövlətçilik ənənələrini bərpa etməyə qadirdir.

Cümhuriyyətin xalqımızın dövlətçilik və ictimai-siyasi fikir tarixində rolu misilsizdir. Sovet tarixşünaslığında AXC-nin fəaliyyəti qəzəli şəkildə saxtalaşdırılmışdır. Müasir Azərbaycan bu gün onun zəngin ənənələrindən bəhrələnir. Cümhuriyyətin irsinin tədqiqi və nəşr edilməsi istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür. Ümummilliyət lideri Heydər Əliyevin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyi ərafəsində imzaladığı 30 yanvar 1998-ci il tarixli sərəncama əsasən, Xalq Cümhuriyyəti irsinin mühüm sənədləri 7 cilddə çap olunmuşdur. AMEA Tarix İnstitutunun əməkdaşları Xalq Cümhuriyyəti dövrünə aid xarici dövlətlərin arxivlərində saxlanılan sənədlərin surətlərini götürərək elmi-tədqiqat döviyyəsinə cəlb etmişlər.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə 2018-ci il "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ili" elan edilmişdir.

Cümhuriyyətin irsi tariximizin həm şanlı, həm də ibratamiz səhifələridir.

*"Azərbaycan" qəzeti,
28 sentyabr 2018-ci il*

Xalq Cümhuriyyəti dövründə qaçqınlar problemi

("Azərbaycan" (rusca) qəzetinin materialları əsasında)

XX əsrin əvvəllərində olduğu kimi, sonlarında da yenidən dövlət müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycanın üzlaşdığı əsas problem qaçqınlarla bağlı idi.

Qaçqınlar problemi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə Birinci Dünya müharibəsindən və 1918-ci il mart-may aylarında Bakı, Gəncə (Yelizavetpol) və İrəvan quberniyalarında ermənilərin törətdikləri kütləvi qırğınlar və azərbaycanlı əhaliyə qarşı həyata keçirdikləri etnik təmizləmə nəticəsində miras qalmışdı. Birinci Dünya müharibəsi dövründə Şərqi Anadolu, Balkanlar və s. yerlərdəki münaqişə və müharibə ocaqlarından Bakı və Gəncə quberniyalarına on minlərlə qaçqın pənah gətirmişdi. İlk dövrlərdə Şərqi Anadoludan Bakıya gələn qaçqınların əksəriyyətini qeyri-müsəlmanlar, əsasən də ermənilər təşkil edirdi.

Həmin dövrdə Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti ilə yanaşı, Erməni Qaçqınlarına Yardım Komitəsi, Latış Qaçqınlarına Yardım Komitəsi, Müharibə Nəticəsində Dağılmış Polyak əhaliyə Kömək Komitəsi, çar II Nikolayın qızı knyaginya Tatyana Nikolayevnanın müharibədən zərər çəkənlərə yardım məqsədilə təsis etdiyi komitənin Qaçqınların Qeydə Alınması üzrə Bakı Komitəsi, Qafqaz Cəbhəsində Qaçqınların Yerləşdirilməsi üzrə Baş Müvəkkilliyin Bakı şöbəsi və s. cəmiyyət və komitələr fəaliyyət göstərirdi.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildikdən sonra qaçqınlar probleminin həlli yeni qurulan hökumətin qarşısında bir nömrəli vəzifə kimi dururdu. Bu problem dəfələrlə Nazirlər Kabinetinin və Parlamentin iclaslarında müzakirə edilmişdi.

İyunun 16-da AXC hökuməti Gəncədə yerləşdikdən sonra Cənubi Qafqaz Seyminin Müsəlman Milli Şurasının nəzdindəki qaçqınlar şöbəsi əsasında Səhiyyə və Himayəçilik Nazirliyi yaradılmış, Xudadət bəy Rəfiyabov nazir təyin edilmişdi.

AXC hökuməti oktyabr ayında Bakıya köçdükdən sonra bu nazirlik iki yerə - Səhiyyə Nazirliyinə və Himayəçilik Nazirliyinə ayrılmışdı. Himayəçilik Nazirliyində doktor Musa bəy Rəfiyev başçılıq edirdi. 1919-cu ilin aprel ayından etibarən isə əvvəllər Himayəçilik Nazirliyinin

qaçqınlar şöbəsinin rəisi işləmiş, parlamentdəki rus-slavyan fraksiyasının üzvü Viktor Klenevski himayəçilik naziri təyin edilmişdi.

Himayəçilik Nazirliyinin qarşısında iki əsas vəzifə dururdu:

1. Qaçqınlar məsələsi. Qonşu ölkələrdən - Ermənistan və Türkiyədən didərgin salınan qaçqınları qəbul etmək, onları ilkin zəruri ərzaq və qida məhsulları ilə təchiz etmək, əkin üçün toxum və işçi heyvanlarla təmin etmək, bəzi kənd icmalarında fərdi təsərrüfatları dirçəltmək üçün faizsiz kredit vermək və qaçqınları işlə təmin etmək.

2. Himayəçilik məsələsi. Azyaşlı yetim uşaqların saxlanması üçün yetimxanalar və düşərgələr təşkil etmək, kasıblar üçün ucuz qiymətlə yeməklərlər, qida məntəqələri açmaq, fərdi və ictimai xeyriyyəçilik fəaliyyətinə nəzarət etmək, onun inkişafına yardım göstərmək.

Yerlərdə məsələləri həll etmək üçün 6 dövlət himayəçiliyi dairəsi təşkil edilmişdi: 1) Bakı dairəsi (Bakı şəhəri, Bakı və Quba qəzaları), 2) Gəncə dairəsi (Gəncə şəhəri, Gəncə və Qazax qəzaları), 3) Şamaxı dairəsi (Şamaxı və Göyçay qəzaları), 4) Nuxa dairəsi (Nuxa və Ərəş qəzaları, Zaqatala quberniyası), 5) Qarabağ dairəsi (Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları), 6) Lənkəran dairəsi (Lənkəran və Cavad qəzaları). Bu dairelərdə işlərə himayəçilik müfəttişləri rəhbərlik edirdilər.

Qaçqınlara yardım məsələsi üç əsas istiqamətdə qurulmuşdu: 1) Bakıda və onun mədən rayonlarında, 2) Ölkənin digər yerlərində, 3) Xarici dövlətlərdə.

Qaçqınlar problemi Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin rəsmi orqanı olan, Azərbaycan türkcəsində və rus dilində işi üzü görün "Azərbaycan" qəzetinin hər iki versiyasında əsas mövzulardan biri idi. Dövrün salınması hesab olunan həmin qəzetlərdə parlamentin stenogramları, hökumətin qərarları dərc edilir, əlaqədar nazirliklərin qaçqınlar problemi ilə bağlı fəaliyyətləri işıqlandırılır, müxbir məqalələri dərc edilirdi. Oxuculara təqdim edilən bu məqalədə qaçqınlar problemi "Azərbaycan" qəzetinin rus dili versiyasının materialları əsasında işıqlandırılır.

O dövrün mətbuat və arxiv materiallarının təhlili göstərir ki, qaçqınlar probleminin həlli üçün hökumət və parlament mümkün olan işləri görmüşdür. Azərbaycan ərazisinə daxil olan və qaçqın kimi qeydə alınan hər bir ailəyə qaçqın kitabçası təqdim edilirdi. Həmin kitabçada qaçqın ailəsinin yerləşdiyi ünvan, ailə tərkibi, onun maddi vəziyyəti, nə kimi ev əşyalarına malik olduğu, aldığı yardımların növü və miqdarı

ayrıca qeyd olunurdu. Xüsusi komissiya vasitəsilə həmin qeydlər aparılır, bununla da imkanlı və imkansız qaçqın ailələri bir-birindən fərqləndirilirdi. Yardımlar ucdantutma deyil, imkansız ailələrə və kimsəsizlərə verilmirdi. Şübhəsiz ki, nöqsanlar da mövcud idi. Mövcud nöqsanlar parlamentin iclaslarında müzakirə edilir, onların aradan qaldırılması yolları göstərilirdi. Azərbaycan hökumətinin demokratikliyi və humanizmi onda özünü bariz şəkildə göstərirdi ki, problemə insanlıq nöqteyi-nəzərindən yanaşılır, milli ayrı-seçkiliyə yol verilmirdi.

"Azərbaycan" qəzeti (rusca) 25 sentyabr 1918-ci il tarixli nömrəsində yazırdı ki, aprel ayının sonlarınaq İrəvan quberniyasında 199 kənd dağıdılmış, bu kəndlərin 135 min nəfər əhalisinin bir qismini ermənilər öldürmüş, bir qismi aclıqdan tələf olmuş, bir qismi də yer-yurdlarından didərgin düşmüşdür.

Qəzetin müxbiri Xəlil İbrahimin 1918-ci il sentyabr-oktyabr aylarında "Azərbaycan" (rusca) qəzetində dərc edilən "Qarışıq günlərdə Qarabağda vəziyyət" başlıqlı silsilə məqalələrində ermənilərin Qarabağda törətdikləri qırğınlardan, "Qarabağ Respublikası" elan etmək cəhdlərindən, Andranikin qoşununun Zəngəzur istiqamətindən Şuşanı ələ keçirmək niyyətindən, Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasından sonra komendantlıq üsul-idarəsinin tətbiq edilməsindən, erməni komitələrinin Azərbaycan hökumətinə tabe olmalarından, Şuşadan didərgin salınan azərbaycanlı qaçqınların bir qisminin şəhərə qayıtmalarından, bir qisminin də ətraf kəndlərə paylaşırdımlarından ətraflı bəhs edirdi.

"Azərbaycan" qəzeti 7 oktyabr 1918-ci il tarixli nömrəsində yazırdı ki, hökumətin qəbul etdiyi qərar əsasən Himayəçilik Nazirliyinin qaçqınlar məsələsi üzrə müvəkkillərinin hər dəfə təqdim etdikləri siyahı əsasında qaçqınlara Azərbaycan dəmiryolundan pulsuz gedişə icazə verilmişdir.

"Azərbaycan" qəzeti 27 fevral 1919-cu il tarixli nömrəsində (№ 44) yazırdı ki, fevralın 7-də Azərbaycan hökuməti Ermənistanda yaşayan müsəlman əhaliyə yardım edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. Həmin qərarla Ticarət və Sənaye Nazirliyinə tapşırırdı ki, Ermənistanda yaşayan müsəlman əhalinin ehtiyacları üçün Azərbaycanın İrəvandakı Diplomatik Nümayəndəliyinə 20 min pud kerosin buraxsın. Qərarda həmçinin göstərilirdi ki, İrəvan Müsəlman Milli Komitəsinin vasitəsi ilə satılan kerosindən əldə edilən 500 min rubl vəsait müsəl-

man qaçqınlar arasında bölüşdürülsün. Ayrılan kerosinin İrəvana çatdırılması üçün bütün xərclərin ödənilməsi isə himayəçilik nazirinə həvalə edilirdi. Qəzet həmin sayında Şamaxı qəzasında qaçqınların yerləşdirilməsi və məskunlaşdırılması məsələlərinin həlli məqsədilə Əkinçilik, Daxili İşlər və Himayəçilik nazirliklərinin nümayəndələrinə-dən ibarət komissiyanın ezam edilməsi haqqında Azərbaycan dövlətinin qərar qəbul etdiyini yazırdı.

1918-ci ilin aprel ayında erməni-rus birlikləri Şamaxı qəzasında törətdikləri qırğınlardan sonra Nikolayevka, Maryevka, Astraxanka və Çuxuryurd kəndlərində yaşayan rus icması (*malakanlar*) Stavropol quberniyasına köçmüşdü. 1919-cu ilin iyun ayında rus icmasının üzvləri Azərbaycanın Tiflisdəki Diplomatik Nümayəndəliyinə müraciət etmiş, Şamaxıya qayıtmaq üçün Tiflisdən Bakıya dək pulsuz dəmiryol bileti verilməsini xahiş etmişdilər. AXC hökuməti rus qaçqınlarının maneəsiz olaraq Şamaxıya qayıtmalarını təmin etmişdi. "Azərbaycan" qəzetinin 19 iyul 1919-cu il tarixli nömrəsində "Qaçqınların qayıtması" başlıqlı yazısında qeyd edilirdi ki, Stavropol quberniyasından gələn, Tiflisin Navtluq stansiyasında gözləyən 36 ailəyə (189 nəfər) Şamaxı qəzasındakı yerlərinə qayıtmağa icazə verilmişdir.

Qəzetin 6 iyul 1919-cu il tarixli nömrəsində "Həkim Vladimirov" imzası ilə dərc edilən "Qarabağda" başlıqlı məqalədə qeyd edilirdi: "Rəsmi məlumata əsasən Qarabağ General Qubernatorluğunun ərazisində İrəvan quberniyasından 50 min qaçqın cəmləmişdir. Onların böyük əksəriyyəti qəti surətdə öz doğma yuvalarına geri qayıtmaqdan imtina edirlər, çünki evlərin bir qismi dağıdılıb, bir qisminə isə ermənilər məskunlaşmış. Bu vəziyyət Himayəçilik Nazirliyində diqqətlə öyrənilmiş və Mil Düzənliyində yarım milyon desyatin torpağın suvarılması məsələsi qaldırılmışdır... Mil Düzəninin suvarılması məsələsinin həlli üçün 15 mindən artıq əmək qabiliyyətli qaçqının bu işə cəlb edilməsi lazımdır". Daha sonra qəzet yazır ki, bu işin həllinə iki ictimai xadim - Həmidə xanım Cavanşir və Cəlil Məmmədquluzadə qoşulmuşlar. Onlar iyun ayının 18-də Ağdamdan aşağıdakı məzmununda teleqram göndərmişlər: "Bakıya. Ministr-sədr Usubbəyova. Surətə parlamentin üzvləri: Məmməd Əmin Rəsulzadəyə və Əhməd bəy Pepinova. 50 min qaçqının ağır maddi vəziyyəti bizi vadar etdi ki, Mil Düzənində 50 milyon desyatin torpağın suvarılması üçün Araz və Kür

çaylarının köhnə "Gavur arxı" kanalı ilə birləşdirilməsi məsələsini qaldıraq..." Teleqramın sonunda qeyd edirlər ki, onlar bu məsələ ilə bağlı Əhməd bəy Cavanşirin XIX əsrin 60-70-ci illərində başlatdığı, lakin çəkişmələr üzündən yarımqıç qalan vacib işin tamamlanmasını istəyirlər və kanalin plan və layihəsinə hökumətin sərəncamına təqdim etməyə hazırırlar. Həmidə xanımın və Mirzə Cəlilin bu məsələni qaldırmalarından sonra Himayəçilik Nazirliyinin Qarabağ General Qubernatorluğundakı müfəttiş təlimatçısı Ruymin və müvəkkili Behbudov "Gavur arxı"nı tədqiq etmişlər. Nəticədə məsələ Himayəçilik və Əkinçilik və Dövlət Əmlakı nazirliklərində müzakirə edilmiş, həmin ərazinin suvarılması üçün qısa müddətdə Nazirlər Kabinetinə qərar layihəsi qəbul etmək qərarlaşdırılmışdı. Məqalənin sonunda bu məsələnin müsbət həllini tapacağına və Mil Düzəninin 1920-ci ilin yazında məskunlaşdırılacağına inam ifadə edilirdi. Lakin Xalq Cümhuriyyətinin süqutu nəticəsində qaçqınların Mil Düzənində məskunlaşdırılması layihəsinə həyata keçirmək mümkün olmadı.

Qəzetin həmin sayında dərc edilən digər xəbərdə qeyd edilirdi ki, iyulun 4-də I Realni məktəbinin binasında Lənkərandan gələn Bakıda müvəqqəti məskunlaşan müsəlman qaçqınların yığınağı keçirilmişdir. İclasda iştirak edən Yusif Talıbzadə (Abdulla Şaiqin qardaşı) qaçqınların öz yer-yurdlarına qayıtmaları üçün Azərbaycan hökumətinin onları pulla və silah-sursatla təchiz edəcəyini bildirmişdir. Uzun müzakirələrdən sonra könüllülərin səfərbər edilməsi üçün komissiya yaradılmış, 150 könüllü qeydə alınmışdı.

Qəzetin 8 iyul 1919-cu il tarixli nömrəsində dərc edilən xəbərdə bildirilirdi ki, Şamaxı qaçqınlarına kömək məqsədilə Ağdamda tamaşa göstərilmiş, 5967 rubl vəsait toplanılmışdır.

Qəzetin növbəti sayında Xalq Cümhuriyyətinin Aşqabaddakı konsulluğundan alınan xəbərdə deyilirdi ki, bolşeviklərin İrəvan sərhəd bölgələrini ələ keçirmələrindən sonra Xəzərin o tayına keçən qaçqınların təmsilçiləri konsulla görüşmüş, çox ağır vəziyyətdə olduqlarını bildirmiş və kömək istəmişlər. Konsulluq qaçqınların vəziyyətini öyrənmək üçün öz agentini göndərmiş və kömək göstərilməsi üçün Azərbaycan hökuməti qarşısında vəsatət qaldırmışdır.

"Azərbaycan" qəzetinin 17 iyul 1919-cu il tarixli nömrəsində "Himayəçilik Nazirliyində" başlıqlı məqalə dərc edilmişdir. Məqalədə

qeyd edilir ki, Azərbaycanın Gürcüstandakı nümayəndəliyinin başçısının müavini Himayəçilik Nazirliyinə məlumat vermişdir ki, hər gün qaçqınların böyük partiyası Ermənistandan Tiflisə gəlir və onların maddi yardımına çox böyük ehtiyacları var. Onların Azərbaycana göndərilməsi üçün ayrılan bir vaqonun kifayət etmədiyi və hər cür kömək göstərilməsi üçün təcili surətdə kredit açılmasının zəruri olduğu bildirilmişdir. Həmin məqalədə Zaqafqaziya Aysor Milli Şurasının sədrinin Himayəçilik Nazirliyinə etdiyi müraciətdən bəhs edilir. Müraciətdə bildirilirdi ki, Gəncə quberniyasının Yelenendorf, Georgiyevne və digər koloniyalarında Van vilayətindən gəlmiş 1500-dən artıq aysor qaçqınları məskunlaşmışlar, hansı ki, birdəfəlik yardımdan və amerikalıların yardımından başqa heç nə almırlar. Himayəçilik Nazirliyi bu məsələ ilə əlaqədar nazirliyin Gəncədəki inspektoruna tapşırmışdır ki, aysorların vəziyyətinin yüngülləşdirilməsi istiqamətində nazirliyin zəruri tədbirlər görməsi üçün onların durumunu dərhal tədqiq etsin.

Həmin məqalədə bu gün də ibrət olası bir fakt da öz əksini tapmışdır. Qəzet yazır ki, Qadın Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin sədri himayəçilik nazirinə məlumat vermişdir ki, müsəlman yetimxanasına müxtəlif vaxtlarda ayrı-ayrı şəxslər pul və əşyalarla ianə vermişlər. Məqalədə ianə verən şəxslərin adları aşağıdakı kimi qeyd edilmişdir: Nazirlər Kabinetinin sədri Nəsim bəy Usubbayov - 1100 rubl, Ağa Baba Quliyev - 1000 rubl, doktor Gindes - 50 rubl, adlarını bildirmək istəməyənlər - 4000 rubl, A.Dadaşov 1000 rubl dəyərində medikament, Mustafa Abdullayev - 150 cüt çust, hər iki cins uşaqlar üçün 88 dəst kostyum.

Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Bakıda müvəqqəti məskunlaşan polyak qaçqınlarının vətənlərinə geri dönmələri, vəsait ayrılması üçün iki dəfə qərar qəbul etmişdir. Bu barədə "Azərbaycan" qəzetinin 17 avqust və 25 oktyabr 1919-cu il tarixli saylarında qeyd edilirdi ki, birinci dəfə 224, ikinci dəfə isə 350 polyakin pulsuz gəyi-yatmalarının təmin etmək üçün hökumət Himayəçilik və Yollar nazirliklərinə müvafiq tapşırıqlar vermişdir.

AXC parlamentinin 1919-cu il iyulun 19-da keçirilən iclasında qaçqınlara yardım edilməsi məqsədilə idarələrarası komissiya yaradılmışdı. Bu komissiya Gəncə quberniyasının Zəngəzur, Cəbrayıl, Cavanşir və Şuşa qəzalarında müvəqqəti məskunlaşmış qaçqınların iqtı-

sadi vəziyyətini yüngülləşdirmək, onları boş torpaqlarda daimi məskunlaşdırmaq məqsədilə yaradılmışdı. Komissiyanın tərkibinə torpaq, saxsili işlər və dövlət nəzarəti nazirliklərinin, "Əhrar", "Müsavat" və "İttihad" partiyalarının nümayəndələri, Himayəçilik Nazirliyinin dairə inspektorları və s. daxil edilmişdi. Komissiyanın qarşısında duran vəzifəni həyata keçirməsi üçün 18 milyon 750 min manat vəsait ayrılmışdı.

Həmin qəzetin 11 oktyabr 1919-cu il tarixli nömrəsində məlumat verilir ki, hökumətin qərarına əsasən Lənkəran qəzasında bolşevik hakimiyyətindən (*qondarma Muğan Respublikası nəzərdə tutulurdu - N.M.*) zərər çəkən qaçqın əhaliyə yardım göstərilməsi üçün Himayəçilik Nazirliyinə 500 min rubl ayrılmışdır.

Ermənistan daşnak hökumətinin yeritdiyi etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində qaçqın düşən müsəlman əhaliyə Cümhuriyyət hökuməti büdcədən dəfələrlə vəsait ayırmışdı. "Azərbaycan" qəzetinin 26 oktyabr 1919-cu il tarixli nömrəsində qeyd edilirdi ki, hökumət növbəti dəfə Ermənistandakı müsəlman qaçqınlara yardım edilməsi məqsədilə 2 milyon rubl ayrılması üçün himayəçilik nazirinə tapşırıq vermişdir.

Azərbaycan hökuməti hətta Dağıstandan gələn qaçqınlara da 1 milyon rubl həcmində yardım ayırmışdı. Bu barədə həmin qəzetin 5 noyabr 1919-cu il tarixli nömrəsində məlumat verilmişdi.

"Azərbaycan" qəzeti 25 dekabr 1919-cu il tarixli nömrəsində yazırdı ki, Cümhuriyyət hökuməti Himayəçilik Nazirliyinin məruzəsi əsasında qaçqınların Ağdaş, Göyçay, Qazax və Nuxa qəzalarında, xüsusən dəmiryol stansiyalarına yaxın ərazilərdə məskunlaşdırılmaları haqqında qərar qəbul etmişdir.

1920-ci ildə rus dilində çap edilən "Azərbaycan Respublikasının ünvan-təqvimini"ndə Himayəçilik Nazirliyinin 1918-1919-cu illərdə qaçqınlar probleminin həlli ilə bağlı gördüyü işlər təhlil edilmişdir. Həmçinin "Azərbaycan" qəzetində dərc edilən materialardan istifadə etməklə tərtib olunan həmin hesabatda qeyd edilir ki, 1919-cu ildə qaçqınlar, kimsəsizlər və qocalar üçün Suraxanı, Ramana, Maştağa, Bülbül, Ermənikənd və Bayılda yeməxanalar açılmışdı. Ümumiyyətlə, 1919-cu ildə bu cür yeməxanaların sayı 17-yə çatdırılmış, 2 ərzaq paylanması montaqəsi, 5 çayxana fəaliyyət göstərmişdi.

Himayəçilik Nazirliyində 1919-cu ilin yanvarından etibarən ye-

məxanalarda pulsuz yemək yeyən əhalinin milliyyətinə görə hesabata aparılmışdı. Həmin vaxtdan oktyabrın 1-dək ermənilər 428214, ruslar 319019, müsəlmanlar 300936, almanlar və polyaklar 2847, lazgilər 296, gürcülər 248, işveçlilər 225, yəhudilər 154 dəfə pulsuz yemək yemişdilər. Beləliklə, bir il ərzində Bakı şəhərində aclıq keçirən əhaliyə milliyyətdən asılı olmayaraq ərzaq paylanması məntəqələrindən 10.069.253 manatlıq yardım edilmişdi. Yerli xeyriyyə cəmiyyətlərinin himayəyə götürdükləri yetimxanalara, kimsəsiz uşaqlara qayğıını gücləndirmək məqsədilə bu cəmiyyətlərə Himayəçilik Nazirliyi tərəfindən maddi yardımlar edilirdi.

Xeyriyyə cəmiyyətləri bir bürodə birləşdikdən sonra Himayəçilik Nazirliyinə müraciət etmişdilər. Nazirlik öz fondundan hər yetim uşağa əvvəlcə 60 manat ayırmış, sonralar isə bu rəqəmi 200 manata çatdırmışdı. Ehtiyacı olanlara yardımlar milliyyətdən asılı olmayaraq bərabər miqdarda edilmişdi. Xeyriyyə cəmiyyətləri və milli şuralar arasında 2114501 manat yardım aşağıdakı qaydada bölüşdürülmüşdü: 1. Müsəlman Qadın Xeyriyyə Cəmiyyətinə - 220 yetim uşaq üçün; 2. Erməni Milli Şurasına - 2 yetimxanada 517 nəfər üçün; 3. Rus Xeyriyyə Cəmiyyətinə - 527 nəfərlik yetimxana üçün; 4. "Uşaq evi" cəmiyyətinə - 80 nəfərlik yetimxana üçün; 5. Doqquzuncu səhə komitəsinə - 30 nəfərlik yaşlılar evinə; 6. Yəhudi Xeyriyyə Cəmiyyətinə - qocalar və yoxsullar üçün. Bundan başqa, Nuxa və Ərşaq qəzalarından olan erməni qaçqınlarına kömək üçün hökumət tərəfindən görülən tədbirlər haqqında parlamentdəki erməni fraksiyasının sorğusuna himayəçilik naziri belə cavab vermişdi: "Nazirlik tərəfindən teleqraf vasitəsilə Nuxaya 350000 manat vəsait köçürülmüşdür. Həmin vəsaitdən 48000 manatı erməni uşaq evlərinə veriləcəkdir".

1920-ci ilin təkcə yanvar ayı ərzində Bakıda sığınacaq tapan qaçqınlara, yoxsul əhaliyə müxtəlif qida məntəqələrindən 103000 isti xörək verilmişdi. Həmin yeməklərin 30 faizi pulsuz, qalan 70 faizi isə bir nahar üçün əvvəlcə 50 qəpiyə, sonra isə bir manata satılmışdı. Ümumiyyətlə, 1920-ci il ərzində əhaliyə 3082000 manat maliyyə yardımı edilmişdi.

Himayəçilik Nazirliyi Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin vəsaitçiliyi ilə Qars vilayətindən didərgin salınmış və Ermənikənddə maskunlaşmış təqribən 700 qaçqının gündəlik çörək ehtiyacı xərclərini

öz üzərinə götürmüşdü. Bu məqsədlə 1919-cu ilin noyabrından 1920-ci il yanvarın 1-nə qədər müddətdə 526195 manat vəsait ayrılmışdı.

1919-cu ildə qaçqın dairələri üzrə manzərə aşağıdakı kimi olmuşdu:

1. Gəncə dairəsində - qaçqınların sayı 21098 nəfər, 5 qida məntəqəsi, üç yetimxana, bir xəstəxana açılmış, 18244 pud taxıl məhsulları paylanmışdı.

2. Şamaxı dairəsində - qaçqınların sayı 26877 nəfər, 13 qida məntəqəsi, iki yetimxana, bir erməni uşaq evi, bir xəstəxana açılmış, 18244 pud taxıl məhsulları paylanmışdı.

3. Nuxa dairəsində - qaçqınların sayı 5100 nəfər, bir qida məntəqəsi, bir müsəlman, 2 erməni uşaq evi açılmış, 2623 pud taxıl məhsulları paylanmışdı.

4. Qarabağ dairəsində - 20 mindən artıq qaçqına yardım edilmiş, 3 ay ərzində Zəngəzur qaçqınlarına 187500 manat kredit ayrılmışdı.

5. Lənkəran dairəsində 3205 nəfərə ərzaq yardımı edilmiş, bir qida məntəqəsi, bir yetimxana açılmış, 4 min pudadan artıq taxıl məhsulları paylanmışdı.

1919-cu ildə Gəncə dairə müfəttişinin verdiyi məlumata görə. Gəncədə müsəlman qaçqınlarla yanaşı, 3928 nəfər erməni (o cümlədən 1818 nəfər Türkiyə ermənisini), Gədəbəyin Saratovka və Novo-Ivanovka kəndlərindən erməni silahlı qüvvələri tərəfindən didərgin salınan 427 nəfər rus qaçqınları sığınacaq tapmışdı. Himayəçilik Nazirliyi üstəlik, Gəncədə erməni qaçqınları üçün lazaret (hərbi xəstəxana) açmışdı.

1919-cu ilin əvvəlindən etibarən Gürcüstan ərazisindəki Sadaxlı və Sənain stansiyalarında Himayəçilik Nazirliyinin nümayəndəlikləri təsis edilmiş, qaçqınları ilkin ərzaq və tibbi yardım göstərildikdən sonra Azərbaycan Yollar Nazirliyinin bu məqsədlə Gürcüstan Yollar Nazirliyinin hesabına köçürdüyü vəsait əsasında qaçqınlara pulsuz biletlər verilmiş, sonra Azərbaycana yola salınmışdı. Ümumiyyətlə, 1919-cu il ərzində Ermənistandan və Qars vilayətindən Tiflisə gəlib çatan qaçqınların Azərbaycana yola salınması üçün Azərbaycanın Gürcüstandakı Daimi Nümayəndəliyi Gürcüstan Yollar Nazirliyinə 171 vagon sifarişi vermişdi.

Qeyd etdiyimiz kimi, Himayəçilik Nazirliyinin fəaliyyət istiqamətlərindən biri də xaricdə yaşayan soydaşlarımıza, müsəlman qaçqın-

lara kömək etməkdən ibarət olmuşdu. AXC hökuməti 1919-cu il iyunun 4-də İrəvandakı diplomatik nümayəndəsi Məhəmməd xan Təkinskiyə tapşırıq vermişdi ki, İrəvan quberniyasının və Qars vilayətinin erməni silahlı qüvvələri tərəfindən dağıdılmış kəndləri, orada öldürülənlərin ad-familyaları, əsir götürülənlər, oğurlanmış sürülər haqqında statistik rəqəmləri toplayıb Bakıya göndərsin. Azərbaycan hökuməti bu faktları Paris Sülh Konfransının işində iştirak edən Azərbaycan nümayəndə heyətinə göndərmək istəyirdi. İrəvan Müsəlman Milli Şurası da öz növbəsində bu faktlardan böyük dövlətlərin Qafqazdakı missiyalarının başçılarına müraciətində istifadə etmişdi.

AXC dövründə Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Qarsda fəaliyyət göstərən şöbəsi əsasında nümayəndəlik açılmışdı. Qarsda yaradılan Cənubi-Qərbi Qafqaz hökuməti 1919-cu ilin yanvarında Azərbaycan hökumətinə müraciət edərək qaçqınların problemini həll etmək üçün maddi yardım və məmurlar istəmişdi. Azərbaycan hökuməti Çıldır, Ağbaba və Ərdahan nahiyələrinin əhalisinə, İrəvan quberniyasının kəndlərindən qaçıb həmin ərazilərdə sığınacaq tapan qaçqınlara kömək göstərilməsi üçün diplomatik toxunulmazlığı olan bir neçə şəxs vasitəsilə xeyli miqdarda qızıl pul göndərmişdi. Azərbaycandan göndərilən zabidlərdən İsmayıl bəy Yadigarov, Yusif Kənan bəy, İsmayıl Nəzəraliyev yerli müsəlman əhalinin erməni silahlı qüvvələrinə qarşı müqavimət göstərmələri üçün həm də onların hərbi təlimini öz üzərlərinə götürmüşdülər.

Cümhuriyyət parlamenti 1920-ci il yanvarın 5-də və 8-də keçirilən iclaslarında "Qəyət dərəcədə möhtac qaçqınların cümhuriyyətin məskun köylərində yerləşdirilməsi. Onların toxumçuluq taxıl tədarükü üçün smetadan xaric Ümumi Xeyriyyə nəzarətinə 21.000.000 rubla buraxılması haqqında qanun layihəsi"ni müzakirə etmişdir. "Azərbaycan" qəzetinin 13 yanvar tarixli nömrəsində həmin iclasların stenoqramı dərc edilmişdir. Məruzəçi Mustafa Vəkilov bildirmişdir ki, Azərbaycanda 300 mindən ziyadə qaçqın var və onların hamısı Ermənistandan qaçıb gələnlərdir. O, həmçinin Borçalı və Qazax qəzalarında 160 min qaçqının toplandığını və onların oradan Ərəş və Nuxa qəzalarında yerləşdirilmək istəndiyini bildirmişdir. Sonuncu iclasda qanun layihəsi təsdiq edilmişdir.

Himayəçilik Nazirliyinin Ermənistandakı nümayəndəsinin verdiyi

məlumatlar əsasında nazirlik Ermənistandakı əhaliyə yardım göstərilməsi üçün AXC parlamentinə qərar layihəsi təqdim etmişdi. 1919-cu ilin iyulunda bu məqsədlə (3 milyon manat) vəsait ayrılmış və bu vəsait hesabına Ermənistan 15 vaqon un, taxıl və arpa göndərilmişdi. Bundan əlavə, 1919-cu il sentyabrın 1-dən etibarən İrəvanda müsəlmanlar üçün ambulatoriya açılmış, orada 85 nəfərlik uşaq evi təşkil edilmişdi. Hansı ki, sonralar bu uşaq evi Amerikanın Uşaqlara Yardım Komitəsinin sərəncamına verilmişdi. Ermənistandan və Qars vilayətindən qaçqın düşən müsəlmanlara yardım göstərilməsi üçün onların keçdiyi yolların üzərinə sayır qida məntəqələri (*pulsuz yeməklə-nələr*) açılmışdı. Himayəçilik Nazirliyinin göstərişi ilə belə qida məntəqələri Aşağı Saral stansiyasında və Tiflis yaxınlığında da açılmışdı.

AXC parlamentinin 5 yanvar 1920-ci il tarixli iclasında qaçqınların məskunlaşdırılması məsələsi yenidən müzakirəyə çıxarılmışdı. Millət vəkili Mustafə Vəkilov öz məruzəsində bildirmişdi ki, artıq Ermənistandan 300 min qaçqın Azərbaycan ərazisinə gəlmişdir. O, Himayəçilik Nazirliyinin həmin vaxtadək məskunlaşdırılmayan qaçqınlardan 16 min nəfərinin Nuxa və Ərəş qəzalarında məskunlaşdırmaq istədiyini bildirmişdi.

Yuxarıda sadalanan faktlardan göründüyü kimi, AXC dövründə parlament və hökumət, xüsusən də Himayəçilik Nazirliyi qaçqınlar probleminin həllinə xüsusi diqqət yetirmiş, bu problemi mütləqəqqi yollarla, milli ayrı-seçkiliyə yol vermədən həll etməyə çalışmışdı. Lakin problemin həllinə nə hökumətin kifayət qədər imkanı, nə də ki, onu axıradək həll etmək üçün vaxtı çatdı. Azərbaycanlı qaçqınların öz əzəli torpaqlarına qayıtması problemi AXC hökumətindən Sovet Azərbaycanı hökumətinə miras qaldı. Təəssüf ki, bu problem Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti dövründə də ədalətlə həll edilmədi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə və müasir Azərbaycan Respublikası dövründə milli-ərazi münaqişələri və qaçqınlar probleminin müqayisəli təhlili istər tarixdə nəticə çıxarılsın, istərsə də qaçqınlar probleminin tarixşünaslığı baxımından geniş elmi araşdırmalar dövryyəsinə cəlb edilməsi vacib məsələdir.

*"Azərbaycan" qəzeti,
16 sentyabr 2018-ci il*

Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycanın Ermənistandakı daimi nümayəndəliyinin fəaliyyəti

Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycanın Ermənistandakı daimi nümayəndəliyinin fəaliyyəti. Ermənistan rəhbərliyi Azərbaycan diplomatlarını quldurların əli ilə qarət edirdi

1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin Ermənistan, Gürcüstan, Türkiyə, Dağlıklar Respublikası və Türkdüstanda diplomatik nümayəndəliyi, İranda səfirliyi, Kuban və Don hökumətləri yanında səlahiyyətli nümayəndəsi, Paris Sülh Konfransında səlahiyyətli nümayəndə heyəti fəaliyyət göstərmişdir. Həmin illərdə Bakıda isə Böyük Britaniyanın, Ermənistanın, Belçikanın, Yunanistanın, Gürcüstanın, Danimarkanın, İtaliyanın, Litvanın, İrənin, Polşanın, ABŞ-ın, Ukraynanın, Finlandiyanın, Fransanın, İsveçrənin, İsveçin diplomatik nümayəndəlikləri, konsulluqları, konsul agentləri fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin diplomatiya tarixində ən gərgin münasibətləri, şübhəsiz ki, Ermənistanla olmuşdur. Hələ müstəqillikdən öncə erməni silahlı dəstələri indiki Ermənistan ərazisində yerli azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlar törədirdilər. Müstəqillik əldə edildikdən sonra - 1918-ci ilin yayında Azərbaycanla Gürcüstan arasında nümayəndəlik səviyyəsində diplomatik əlaqələr qurulmuşdur. Azərbaycanla Ermənistan arasında birbaşa diplomatik münasibətlərin yaradılması isə yalnız 1919-cu ilin əvvəlində mümkün olmuşdur. Həmin vaxtdakı Ermənistanla yazışmalar Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyi vasitəsilə həyata keçirilirdi.

Azərbaycanla Ermənistan arasında diplomatik yazışmalara aid sənədlər əsasən Xalq Cümhuriyyəti Xarici İşlər və Müdafiə nazirliklərinin fondlarında, Azərbaycanın Gürcüstandakı daimi nümayəndəliyinin fondunda və Sovet Azərbaycanı Xarici İşlər Komissarlığının fondlarında saxlanılır.

Arxiv sənədləri Azərbaycanın Gürcüstandakı və Ermənistandakı daimi nümayəndəliklərinin əməkdaşlarının necə böyük fədakarlıqla çalışdıqlarını, xalqın, millətin naminə öz həyatlarını təhlükə altına atdıqlarını göstərir. O dövrdə kaşfiyyət və əks kaşfiyyət işində təcrübəsi olan azərbaycanlı zabitlər çox az idi. Müdafiə Nazirliyi Ermənistandakı daimi nümayəndəlikdə hərbi attaşə vəzifəsinə layiqli şəxs tapa

bilmədiyindən, Ermənistan ordusu barədə məlumatların toplanması işi Gürcüstandakı daimi nümayəndəlikdə çalışan hərbi attaşə Məhəmməd bəy Əliyevə həvalə edilmişdi. Ermənistanın Bakıdakı daimi nümayəndəliyində çalışanların əksəriyyəti isə kaşfiyyət və əks-kaşfiyyət işində təcrübəsi olan keçmiş zabitlərdən formalaşdırılmışdı. Ona görə də Ermənistan hökuməti Azərbaycanda gedən proseslərdən anındaca xəbər tuturdu.

Azərbaycanın Ermənistandakı nümayəndəliyinin əməkdaşları şifərlə teleqramlarla Ermənistan silahlı qüvvələrinin tərkibi, təchizatı, onların dislokasiyası və yerdəyişməsi barədə Tiflis üzərindən Müdafiə Nazirliyini məlumatlandırirdilər. Ermənistanın kaşfiyyət orqanları da İrəvandakı diplomatik missiyamızın əməkdaşlarını daim izləyirdilər. Bu barədə bir qədər sonra ətraflı söhbət açacağıq.

1918-ci il mayın 28-də dövlət müstəqilliyinin elan edilməsindən yarım ildən artıq vaxt keçməsinə baxmayaraq, Ermənistanla Azərbaycan arasında birbaşa diplomatik münasibətlər qurulması mümkün olmamışdı. Bu səbəbdən də Azərbaycanın xarici işlər naziri iyunun 22-də Gürcüstandakı daimi nümayəndəsinə göndərdiyi məktubda bildirmişdi ki, Ermənistan hökumətinin, o da təşkil edilməyibse, Erməni Milli Şurasının nəzarinə çatdırın ki, Azərbaycan-Ermənistan sərhədlərini elan etmək üçün xüsusi komissiya yaradılmalıdır. Əgər Ermənistan hökuməti bu təklifi bəyənərsə, görüş yerini və vaxtını bildirmək təklif edilmişdi. Lakin Ermənistan tərəfi Batum müqaviləsinin şərtlərinə məhəl qoymayaraq, yeni ərazilər ələ keçirmək üçün hərbi təcavüzünü davam etdirməklə yanaşı, Dağlıq Qarabağa dair ərazi iddiası irəli sürmüşdü.

Azərbaycan hökuməti Ermənistanda və sərhəd bölgələrdə erməni silahlı birliklərinin törətdikləri qırğınların dayandırılması üçün Tiflisdəki diplomatik nümayəndəliyimiz vasitəsilə Ermənistan hökumətinə etiraz məktubları və diplomatik notalar göndərirdi. Bütün bunlardan sonra - 1919-cu il yanvar ayının 29-da Məhəmməd xan Təkinski Azərbaycanın Ermənistanda diplomatik nümayəndəsi təyin edilmişdir.

Məhəmməd xan Təkinski 1879-cu ildə Türkdüstanda anadan olmuşdur. 1881-ci ildə rusların Axal-Təka qəzasına hücumu zamanı valideynlərini itirən iki yaşlı Məhəmmədi rus ordusunun polkovniki Ehsan xan Naxçıvanski oğulluğa götürmüşdür. Məhəmməd 1901-ci

İldə Tiflis birinci kişi gimnaziyasını, 1908-ci ildə Novorossiysk Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdir. Məhəmməd xan Təkinski 1918-ci il iyul ayının 15-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin yaratdığı Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının fəaliyyətinə cəlb olunmuşdur. Cümhuriyyətin süqutundan sonrakı dövrdə Məhəmməd xan Təkinskinin fəaliyyəti barədə hələlik məlumat əldə ediləməmişdir. Tədqiqatçı Ədalət Tahirzadənin verdiyi məlumata görə, Məhəmməd xan Təkinski repressiyaya məruz qalaraq, 18 mart 1938-ci ildə güllələnmişdir.

Ermənistan hökuməti yalnız 1919-cu il fevralın 1-də Azərbaycanın İrəvan şəhərində daimi nümayəndəliyini fəaliyyətə başlamasına razılıq vermişdi. Azərbaycanın Ermənistanı diplomatik nümayəndəliyi fəaliyyətə başlayanadək İrəvan quberniyası ərazisində ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər barədə beynəlxalq təşkilatları, Azərbaycan mətbuatını və rəsmi dairələrini İrəvan Müsəlman Milli Şurası, İrəvan Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti və İrəvan Quberniyası Həmyerliləri Təşkilatı məlumatlandırır.

İrəvan Quberniyası Həmyerliləri Təşkilatının sədri Teymur bəy Makinskinin 4 yanvar 1919-cu ildə göndərdiyi məlumatda deyilirdi ki, 1917-ci ilin dekabrından 1918-ci ilin iyun ayına – yəni türk qoşunlarının gəlişinədək İrəvan quberniyasında erməni hərbi dəstələri tərəfindən 200-dən çox müsəlman yaşayış məntəqəsi dağıdılmış, qarət edilmiş, yandırılmış, əhalisinin bir qismi öldürülmüş, bir qismi də dağlara qaçaraq aclıqdan və soyuqdan məhv olmuşdur.

İrəvan Quberniyası Həmyerliləri Təşkilatınının 1919-cu il yanvarın 17-də keçirilən iclasında Azərbaycan hökumətinə müraciət qəbul olunmuşdur. Təşkilatın sədri Teymur xan Makinskinin imzası ilə göndərilən müraciətdə qeyd edilirdi ki, türk qoşunlarının İrəvan quberniyasından çəkilməsindən sonra erməni silahlı qüvvələri Sürməli qəzasını bütünlüklə və Eçmiədzin qəzasının tamamilə müsəlmanlar yaşayan hissəsini ələ keçirmiş, üstəlik, Şərur və Naxçıvan qəzalarını ələ keçirmək üçün hücumə keçmişlər. Məhv olmağa və ölməyə məhkum edilmiş İrəvan quberniyası müsəlmanlarını xilas etmək üçün müttəfiqlərin komandanlığının iştirakı ilə Tiflisdə Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələrinin xüsusi konfransının təşkil olunması təklif edilirdi.

10 fevral 1919-cu ildə Azərbaycan XİN-in Ermənistan XİN-ə

göndərdiyi notada bildirilirdi ki, başda erməni zabiti olmaqla Ermənistan silahlı dəstələri Göyçə gölü ətrafında sərhədi keçərək Azərbaycan ərazisinə daxil olmuş, Qızılvəng, Subatan, Zağalı, Şahab və s. Müsəlman kəndlərini viran etmişlər. Həmin kəndlərin kişilərinin bir hissəsi öldürülmüş, bir hissəsi isə qaçaraq canını qurtarmışdır.

Eçmiədzin kilsəsinin xeyir-duası ilə Ermənistan hökuməti, bir tərəfdən azərbaycanlı kəndlərini dağıdır, insanları məscidlərə dolduraraq yandırır, əhalisini kütləvi qırğınlara məruz qoyur, digər tərəfdən isə Azərbaycanla dostluq münasibətlərindən dəm vurur, onun neft potensialından faydalanmaq istəyirdi. 2 aprel 1919-cu ildə Azərbaycanın Ermənistanıdakı diplomatik nümayəndəsi M. Təkinski xarici işlər naziri M. Cəfərova göndərdiyi məlumatda bildirirdi ki, martın 19-da Ermənistan hökuməti onun şərafinə verdiyi nahar zamanı natiqlər Azərbaycanla dostluq münasibətlərinin qurulmasının zəruriliyindən danışıqlar. M. Təkinski martın 18-də Eçmiədzində katolikosla görüşü zamanı katolikosun Ermənistanla müsəlmanlar arasında dostluğun zəruriliyini vurğuladığını, müsəlmanlarla dinc yaşamaq üçün erməni xalqına müraciət edəcəyini vəd etdiyini yazır. M. Təkinski mazut olmaması səbəbindən Eçmiədzin kilsəsinin və katolikosun iqamətgahının işıqlandırılmadığını yazır və əlavə edir ki, o, katolikosuna göndəriləcəyini vəd vermişdir və xarici işlər nazirindən xahiş edir ki, katolikosu çatdırılması üçün çəlləklərdə yalnız 200 pud mazut göndərsin. Daha sonra M. Təkinski qaçqınların vəziyyətinin ağız olduğunu və dərhal onlara kömək göstərilməsi lüzumunu qeyd edirdi.

3 may 1919-cu ildə Azərbaycanın Ermənistanıdakı diplomatik nümayəndəsi M. Təkinski Azərbaycan hökumətinin başçısına göndərdiyi teleqramda Ermənistan ordusunun Naxçıvanı yeridilməsi ilə bağlı Azərbaycan hökuməti adından Ermənistan xarici işlər nazirinə etiraz məktubu göndərdiyini bildirirdi.

Mayın 16-da M. Təkinski Azərbaycan hökumətinin başçısına göndərdiyi şifralı teleqramda bildirirdi ki, erməni polkları Naxçıvan üzərinə hücumə keçmişlər. Ermənistanə təzyiq etmək üçün M. Təkinski təklif edirdi ki, qoşunları Ermənistanla sərhəddə cəmləndirmək lazımdır.

4 iyun 1919-cu ildə Azərbaycan xarici işlər nazirinin müavini A. Ziyadxanov Ermənistanıdakı diplomatik nümayəndə M. Təkinskiyə göndərdiyi teleqramda Fövqəladə Parlament İstintaq Komissiyası

yaratmaq üçün İrəvan quberniyasında ermənilərin törətdikləri qırğınlar barədə İrəvan Milli Şurası ilə birlikdə məlumat toplamağı tapşırırmışdı. Bu məqsədlə parlamentin 10 milyon vəsait ayırmaq istədiyi də teleqramda qeyd olunmuşdu.

İyunun 10-da Azərbaycan XİN Ermənistandakı diplomatik nümayəndə M.Təkinskiyə göndərdiyi şifralı teleqramda tapşırırdı ki, dağıdılmış kəndlərin təmsilçilərinin köməyi ilə İrəvan quberniyasında, imkan olarsa, Qars vilayətində zərərçəkmişlərin ad və soyadları, yaşayış yerləri, yaşları göstərilməklə müsəlmanların həm insani, həm də əmlak itkiləri haqqında xəlvəti statistik məlumatlar toplansın. Məlumatlarda öldürülənlər, yaralananlar, əsir götürülənlər, dağıdılmış kəndlər, bağlar, aparılmış sürülər haqqında səhih məlumatların əks olunması tapşırırdı. Həmçinin qeyd edilirdi ki, Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə ingilis, italyan və digər ölkələrin təmsilçilərinin iştirakı ilə ermənilərin azərbaycanlılara vurduqları itkilərin miqyasını müəyyən etmək üçün beynəlxalq komissiya yaradılması qərarə alınmışdır.

Şərur-Naxçıvan bölgəsində vəziyyətlə bağlı M.Təkinskinin Azərbaycan xarici işlər nazirinə iyunun 13-də göndərdiyi şifralı teleqramdan aydın olur ki, bölgədəki silahlı qüvvələrin maddi təminatını Azərbaycan hökuməti İrəvanda ki diplomatik nümayəndəliyin vasitəsilə həyata keçirmişdir. Teleqramda bildirilirdi ki, həmin bölgədə 6 min əsgər və süvaridən ibarət yarınməzəmi qoşunlar mövcuddur. M. Təkinski qoşunların döyüş hazırlığını heç də erməni qoşunlarının hazırlığından geri qalmadığını ingilislərin də etiraf etdiklərini bildirir. Daha sonra M.Təkinski yazırdı ki, bölgədəki silahlı qüvvələrin sayını, lazım gələrsə, hərbi əməliyyatlar zamanı 10 min nəfərə də çatdırmaq olar. Diplomatik nümayəndə Şərur-Naxçıvan bölgəsindəki silahlı qüvvələrin əvvəlki mövqelərində qalmaqının və Zəngəzurla sərhəddəki dağlarda yerləşdirməyin vacibliyini qeyd edirdi. M.Təkinski ordunun təchizatı üçün göndərilən vəsaitin düzgün paylanmasına tam zəmin ola bilmədiyini də bildirirdi.

İyunun 16-da M.Təkinski xarici işlər naziri M.Y.Cəfərova yazırdı ki, A.Xatisovla uzun müddət söhbət edib və o, ingilis polkovniki Plan-tona və Amerika missiyasına arxalanaraq öz mövqeyini haqlı hesab edir. M.Təkinski ingilislərin gizlətmədən müsəlmanların əleyhinə çıxdıqlarını yazırdı.

İyunun 17-də A. Ziyadxanovun M. Təkinskiyə göndərdiyi şifralı teleqramda Naxçıvan, Şərur, Vedibasər, Şahtaxtı, Culfa və Ordubad rayonlarında vəziyyətlə bağlı təcili informasiya istənilirdi. A. Ziyadxanov Vedibasərən qaymağını Xəlil ağa Hacılar və Abbasqulu ağa Şadlinskinin həbsdən azad edilməsi üçün M.Təkinskiyə tədbir görülməsini tapşırırmışdı.

Ermənistandakı diplomatik nümayəndə M.Təkinskinin verdiyi məlumatda əsaslanaraq, A.Ziyadxanov yazırdı ki, Ermənistanın hakimiyyətini tanımaq dalgəsi motivində Naxçıvanda və ermənilərin ələ keçirdikləri digər yerlərdə narazılıqlar başlayıb. Şahtaxtıda müsəlmanlar erməni komissarını qovublar. Ermənistan hökuməti isə yaranmış fürsətdən istifadə edərək mübahisəli ərazi məsələlərinin Cənubi Qafqaz respublikaları arasında keçirilən konfransda həllinə qədər iddia etdiyi ərazilərdə idarəçiliyi öz əlinə almaq və müsəlmanların istənilən hərəkatını dərhal boğmaq istəyirdi. A. Ziyadxanov yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək Araz Respublikasına həm maddi, həm də döyüş sursatı ilə köməklik göstərmək üçün Naxçıvana zabıt kadrları və 100 min rubl vəsait ayırmağı təklif etmişdi.

İyunun 21-də M.Təkinskinin xarici işlər naziri M.Y.Cəfərova göndərdiyi daha bir şifralı teleqramda bildirilirdi ki, Naxçıvan, Şərur, Vedibasər, Şahtaxtı rayonları erməni qoşunları tərəfindən tutulmuşdur və erməni administrasiyası yaradılmışdır. M.Təkinski Naxçıvan Milli Şurasının ondan müttəfiqlərin komandanlığını nəzərinə çatdırmağı xahiş etmişdir ki, ingilis generalı Devinin və Ermənistan hökumətinin başçısı A.Xatisovun vədlərinə baxmayaraq, erməni hakimiyyəti axtarışlara, silahları müsadirə etməyə və ev əşyalarını talan etməyə başlamışdır. Milli Şura xahiş edir ki, müttəfiqlərin komandanlığı ermənilərin bütün bu qanunsuz əməllərinə son qoysun. Teleqramda həmçinin bildirilirdi ki, Culfa ermənilərin əlindədir, lakin ordubadlılar erməniləri ora buraxmırlar.

1919-cu il iyulun 11-də M.Təkinskinin Azərbaycan xarici işlər nazirinə göndərdiyi şifralı teleqramda bildirildi ki, Böyük Vedidə erməni qoşunlarının hücumlarının qarşısı alınmış, erməni ordusu artilleriyası ilə birlikdə dəmir yolu xəttinə çəkilib. İrəvana çoxlu erməni yaralıların daxil olduğu, öldürülən erməni əsgərlərinin sayının 200-dən artıq, yaralanan və öldürülən erməni zabitlərinin sayının on nəfərdən

çox olması barədə xəbərlərin dolaşdığı teleqramda ifadə edilmişdi. Ermənilər öz uğursuzluqlarını Vedibasarda türk əsgərlərinin olması ilə izah edirlər. İngilislər də ermənilərə inanırlar. Orada türk əsgərlərinin olmasını M. Təkinski qəti surətdə təkzib edir. M. Təkinski İrəvanda ki İngilis hərbi nümayəndəliyinin açıq-aşkar ermənipərəst mövqə tutduğunu yazırdı.

Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsi M. Təkinski 1 avqust 1919-cu ildə xarici işlər naziri M. Y. Cəfərova göndərdiyi teleqramda qeyd edirdi ki, erməni qoşunları iyulun 4-də Böyük Vediyə çatmışlar və danışıqlar zamanı ilk atəş ermənilər tərəfindən açılmış, Böyük Vedidən olan nümayəndələr Zeynalabdin Şıxalı oğlu və Nəsrulla bəy Bəşir bəy oğlu öldürülmüşdür. Bundan sonra Böyük vedililər də atəş açmış, atışma axşamədək davam etmişdir. Axşamüstü ermənilər Böyük Vedi müsəlmanlarının hücumuna tab gətirməyərək döyüş meydanında pulemyotlar, mermilər, palatkalar qoyaraq geri çəkilməmişlər. M. Təkinski həmin teleqramda Ermənistanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəsi T. Bekzadənin Böyük Vedi müdafiəçilərinin nəardan pulemyotlarla təmin edilməsi barədə bəyanatının yalan olduğunu, vedililərin pulemyotları ermənilərlə döyüşlərdə ələ keçirdiklərini yazır.

Həmin teleqramda M. Təkinski öz-özünə sual verir: – “Nə üçün Böyük Vedinin müsəlmanları mübarizə aparmayı qərəra almışlar?” Sualın cavabında M. Təkinski yazır ki, Böyük vedililər İrəvan quberniyasında 300-dən artıq müsəlman kəndinin ermənilər tərəfindən dağıdılması və on minlərlə kişi, qadın və uşaqların öldürüldüklərini görüb mübarizə aparırlar. Hər gün müsəlmanların öldürüldüyü, talan edildi, eşidilməmiş zorakılıqlara məruz qoyulduqları bütün rayonların Ermənistanın təcəlliyyindən imtina etmələrini və istənilən qonşu ölkəyə birləşmək istəklərini M. Təkinski təbii hal hesab edir.

1919-cu il avqustun 2-də M. Təkinski Azərbaycan hökuməti adından Ermənistanın xarici işlər nazirinə nota təqdim edir. Notanın əvvəlində M. Təkinski avqustun 1-də xarici işlər naziri M. Y. Cəfərova Böyük Vedi hadisələri ilə bağlı yazdığı faktları təkrar etdikdən sonra qeyd edir ki, bölgənin müsəlmanları onun yanına gələrək naql edirlər və yazılı məlumat verirlər ki, İrəvan şəhərinin küçələrində Zəngibasarın, Gərnibasarın və digər rayonların yollarında milis forması geymiş

ermənilər müsəlmanları necə öldürür, əmlaklarını talan edir, müsəlmanların bağlarında ağacları doğrayır, bostanlarını və bağlarını ələ keçirirlər. Böyük Vedi ətrafında təqribən bir ay davam edən döyüşlər zamanı ev-əşiyindən didərgin düşən müsəlmanların yetişdirdikləri məhsulları ermənilər toplayıb aparmış, yerdə qalan məhsulu isə yandırmışlar.

Daha sonra M. Təkinski yazır ki, Ağzıbir, Məngüs, Milli Dərəsi və s. Kəndlərin evlərindən didərgin düşmüş sakinlərini “Ermənistan xəyanətə” suçlayaraq, Ermənistan hakimiyyətinin nümayəndələri onları öz doğma kəndlərinə buraxmırlar. Uzun sürən xahişlərdən sonra bəzi müsəlman kəndlərinin sakinləri öz kəndlərinə buraxılısalar da, ermənilər onların olub-qalan əmlaklarını talan etmiş, bir neçəsini öldürmüş, ona görə də müsəlmanlar dəhşət içərisində qaçıb canlarını qurtarmışlar. Müsəlmanlar hazırda M. M. Təkinskidən xahiş edirlər ki, labüd ölümdən qurtulmaq üçün onların Azərbaycanca köçürülməsinə yardım etsin.

Notanın sonunda M. Təkinski yazır ki, əgər Ermənistan hökuməti iki respublika arasında xoş münasibətlərin qurulmasını istəyirsə, Ermənistandakı müsəlmanlar üçün hüquqi zəmin yaratmalı, qatilləri və talançıları ciddi cəzalandırmalıdır.

1919-cu il oktyabrın 1-də Məhəmməd xan Təkinski Azərbaycan xarici işlər nazirinin müavini vəzifəsinə təyin olunur.

Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsi vəzifəsinə 24 avqust 1919-cu ildə görkəmli Azərbaycan yazıçısı və ictimai-siyasi xadimi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev təyin olunmuşdur. Ermənistanda və Qars vilayətində türklərə qarşı törədilən soyqırımının Birləşmiş Dövlətlərin Ali Komissarlığına, xarici ölkələrin Qafqazdakı nümayəndəliklərinə çatdırılmasında, qaçqınların vəziyyətinin yüngülləşdirilməsində Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev xeyli iş görmüşdür. Ə. Haqverdiyevin imzası ilə arxivlərdə saxlanılan yüzlərlə sənədə o dövrün mənzərəsi əks olunmuşdur. Həmin sənədlərdən bir neçəsi diplomatik nümayəndə kimi, Tiflisdən İrəvana gedərkən Sənain və Kolagirən stansiyaları arasında erməni terrorçularının Ə. Haqverdiyevə qarşı soyğunçuluqlarından bəhs edir.

Ə. Haqverdiyev 1928-ci il martın 11-də İrəvan Dairə Məhkəməsinin prokuror müavini K. Budaqyana verdiyi izahatında hadisəni belə

şərh etmişdir: "Cari il martın 7-də saat 1.40 dəqiqədə mən Tiflisdən Azərbaycana məxsus 2012 N-li salon-vaqonda İrəvana yola düşdüm. Kupədə mənimlə Samson Stepanoviç Harutyunyan gedirdi, qonşu kupədə isə Məmməd Riza Hüseynov və familiyasını bilmədiyim iki irəvanlı gedirdilər. Bu sakinlərdən əlavə, mənim mühafizəçilərim İsmayıl Rəcəb oğlu və Məşədi Məmməd Hüseynov da orada idilər. Sonrakı vaqon isə bələdçinin idi. Deyəsən, gürcü idi, ad və familiyasını bilmirəm. Mənim salonunda yuxarı qatda iki sərnəşin var idi – biri 18 yaşlı oğlan İttaid Camalbayov və Azərbaycan Himayədarlıq Nazirliyinin Ermənistandakı müvəkkilliyinin əməkdaşı Nəsrulla Şeyxov idi. Gecə saat 3-də vaqonda baş verən səs-küydən oyandım. Mən qişqırtı eşitdim, kimsə bağırırdı: "Hamısını axtarmalı!". Salona enlikürək, qarayanz, balaca saqqallı, əsgər şineli geyinmiş, furajkalı bir gənc daxil oldu. Əvvəlcə onun əlində silah görmədim, sonra o, "Brauninq" sistemli tapança çıxardı. Onu haradan və nə vaxt çıxardığını belə hiss etmədim. Həmin gənc salondakı stolun arxasına keçib sənədləri tələb edəndə mən ona dedim ki, bu vaqon yoxlanıla bilməz (Ə. Haqverdiyev bunu deyərək özünün diplomatik toxunulmazlıq hüququnu xatırladırmış - N.M.). Bu vaxt bir başqası – dairəvi papaqda, yekə şində qapıda göründü. Mən və Samson Harutyunyan sənədlərimizi göstərdik. Birinci daxil olan sənədlərimizə baxıb stolun üstünə atdı və qişqırdı: "Hamısını axtarın. Mən soruşanda ki, kimdir onlar? – cavabında qapıda dayanan "Naqan" tipli tapançanın mənaə təşladi. Dahlızda səs-küy eşidilirdi, aydın idi ki, orada da bu cür hadisə təkrar olunur. Bu cənablar tələb etdilər ki, pullarımız haradadır, onlara göstərək. Mən içərisində beş milyon 400 min manat (250-lik əskinasla 2 milyon Zaqafqaziya bonu və 50-lik əskinasla 68 paçkada hər birində 50.000 olmaqla 3.400.000 Azərbaycan bonu) olan sənətləri onlara göstərdim. S. Harutyunyan yol çantasından təqribən 300.000 rubl və cibindən isə 10.000 rubl götürdülər. Bizim bütün yuqlərimizi axtardılar və mənim zəncirli qızıl saatımı, 17 min manat dəyərində brilliant sancağımı (inciçiyənin budəği şəklində) və 10 min manatlıq brilliant sırğamı götürdülər. Ümumiyyətlə, saatla birlikdə 40 min manatlıq malımı götürdülər..."

Əbdürrəhim bəy daha sonra izahatında Şeyxovun üstündən heç nə tapmadıqlarından aparıb onu "çıxdım" etmək istədiklərini bildirir. O, mühafizəçilərinin silahlarını da quldurların götürdüyünü yazır. Qeyd

edir ki, quldurlar S. Harutyunyanın pullarını götürəndə onu poçtla özünə qaytaracaqlarını söylədilər və vaqonda cıxarkən içəri birinci daxil olan quldur onunla əllə xudahafızlaşdı. Soyğunçular vaqondan çıxdıqdan sonra güclü yaylım atəşi eşitdik və fikirləşdik ki, bizim vaqonu atəşə tuturlar.

Ə. Haqverdiyev prokuror müavininə verdiyi izahatında S. Harutyunyanın quldurlarla əlbir olmasına işarə edir. Görünür, quldurlar Ə. Haqverdiyevin hələ Bakıda ikən diplomatik nümayəndəlik üçün dövlət xəzinəsindən nə qədər pul götürdüyü, nə vaxt, hansı qatarla yola düşəcəyini əvvəlcədən bilirlərmiş.

Quldurlar basqın məqamını da çox dəqiqliklə hesablayıblarmış. Belə ki, Sənain stansiyasından çıxan qatar Kober dayanacağına çatmamış, dərədə saxlanılmış, quldurlar öz işlərini görüb qurtardıqdan və güclü yaylım atəşindən sonra hərəkətə başlamışdır.

Hadisədən 10-15 dəqiqə sonra qatar Kolagirən stansiyasına çatır. Ə. Haqverdiyev mühafizə dəstəsinin rəisi Zilveriyana hadisə haqqında məlumat verir və quldurların təqib olunmasını xahiş edir. O, hətta quldurları tutacaqları təqdirdə dəstənin hər bir üzvünə 1500 rubl vəd edir.

İzahatdan quldurların ancaq Ə. Haqverdiyevi qarət etmək niyyətində olduqları aydınlaşır. Belə ki, Ə. Haqverdiyev göstərir ki, bizi soyduqları vaxt təxminən 20 quldur vaqonu mühasirəyə alıbmış. Digər tərəfdən, Azərbaycanın diplomatik missiyasının vaqonuna bitişik Amerika missiyasının vaqonu imiş və həmin vaqonda doktor Aşer öz kuryeri ilə birlikdə 7 milyon (*pulun vahidi göstərilmiş - N.M.*) aparırlarmış. Ancaq qarət edilən təkcə Azərbaycan vaqonu olur.

Ə. Haqverdiyev martın 8-də Kolagirən stansiyasından Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsinə teleqram vuraraq qarət edildiklərini bildirir, hadisəni Azərbaycan hökumətinə çatdırmağı və təcili tədbir görməyi tələb edir.

Teleqramda "bizimlə birlikdə Azərbaycanın Gürcüstandakı daimi nümayəndəsi Ermonistanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsinə müraciət edərek tədbir görülməsini tələb edir.

Azərbaycan XİN hadisə ilə bağlı Ermənistanın ölçü götürməsinə

tələb etmək üçün Britaniya Ali Komissarlığına müraciət edir. Ermənistan nümayəndəsi öz hökuməti adından Britaniya Ali Komissarlığına cavab verir ki, qərar Ermənistanla Gürcüstan arasındakı neytral zonada tərəflilə. Həmçinin bildirilir ki, Ermənistan polisləri axtarış apardıqları zaman Gürcüstan polisləri tərəfindən tərkibində edilə bilər. Neytral zonaya Amerika general qubernatoru nəzarət etdiyini bəhanə gətirərək Ermənistan nümayəndəliyi məhz birinci ünvana müraciət etməyi məsləhət görür.

Uzun sürən yazışmalardan bir nəticə hasil olmur. Erməni quldurlarının törətdikləri cinayət adı quldurluq hadisəsi deyildi. Həmin dövrdə indiki Ermənistan ərazisində 100 mindən artıq qaçqın, yetimxanalarda, lazaretlərdə kimsəyə uşaq və qocalar həqiqi aclıq keçirirdilər. Ə. Haqverdiyevin Bakıdan gətirdiyi pullar onların ərzaqla təminatına sərf olunmalı idi ki, ermənilər də onları bu imkandan məhrum etmiş, vəziyyətlərinin daha da ağırlaşmasına səbəb olmuşdular.

Himayədarlıq Nazirliyinin Ermənistandakı müvəkkili Teymur bəy Makinskinin 11 noyabr 1919-cu ildə nazirliyə göndərdiyi məruzəsində Ermənistan hökumətinin əsl siması açıqlır: "1918-ci ilin fevralından davam edən qırğınlar nəticəsində 0,5 milyon əhali dilənçi vəziyyətinə düşüb (Naxçıvan qəzasından, Şərur məntəqəsindən, Sürməli məntəqəsinin 2-3-cü polis sahələrindən və Zəngibasar rayonundan başqa). Həmin ərazilərdə müsəlman əhali hər şeyini itirir. Dağıntıya məruz qoyulan rayonlarda əhali 200 min nəfərdən artıqdır. Onlar xəstəlikdən və aclıqdan məhv olurlar, dəfələrlə talanlara və qırğınlara məruz qalıblar. Bu kateqoriyaya İrəvan şəhərinin müsəlmanları, Zəngibasarın Göykümbət, Arbat, Ağcaqışlaq və Çərbax kəndləri aiddir. Qəti demək olar ki, ölənlərin sayı 100-120 min nəfərdir. 50 min nəfər Azərbaycana qaçqın kimi gəlib. Təqribən bir o qədər İrəvanda, Zəngibasar rayonunda, Sürməli qəzasının 2 məntəqəsində və Eçmişdində yaşayır. Qalan qaçqınlar Naxçıvan qəzasına, Şərur məntəqəsinə, Sürməli qəzasının 3-cü sahəsinə və Qars vilayətinin Qağızman dairəsinə sığınmışlar. Bəziləri Maku xanlığına və Türkiyə ərazisinə köçüblər. İndiki məqamda 50 min nəfərə ərzaq yardımı (un, taxıl və çörək şəklində) göstərməlidir. İrəvan şəhərində aclıq keçirən əhalinin sayı 8 min nəfərdir".

1919-cu il noyabrın 23-də Tiflisdə üç Cənubi Qafqaz respublikasının təmsilçilərinin iştirakı ilə sülh konfransı keçirilir. Ermənistanla

Azərbaycan arasında bağlanan sazişi Azərbaycan və Ermənistanın baş nazirləri N. Usubbəyov və A. Xətisov, təminatçı sifəti ilə ABŞ tərəfindən C. Rey və Gürcüstanın xarici işlər naziri E. Gegeçkori imzalamışdılar. Sazişdə Ermənistan və Azərbaycan hökumətləri razılığa gəlmişdilər ki, bundan sonra silaha əl atmayacaqlar, hər iki hökumət Zəngəzura gedən yolların açılması üçün tədbirlər görəcək, sərhəd məsələləri də daxil olmaqla, bütün mübahisəli problemlər sülh konfransının qərarına qədər yalnız sülh yolu ilə həll ediləcəkdir. Barışıq əldə edilmədikdə polkovnik Ceyms Rey münsiflər məhkəməsi sifətində tədbirlər görəcək, danışıqlar aparmaq üçün iki ölkə bərabər sayda nümayəndələr seçəcək və mübahisəli məsələlər müzakirə ediləcək. tərəflər bu sazişin müddəalarına vicdanla əməl edəcəklər. Lakin əvvəllər olduğu kimi, bu dəfə də ermənilər yaranmış fürsətdən istifadə edərək yeni-yeni Azərbaycan ərazilərini işğal etmişlər. Onlar Azərbaycan tərəfinin tələblərinə məhəl qoymadan işğalı davam etdirmiş və 1920-ci il yanvarın 21-dən 26-dək Zəngəzurun 3-cü sahəsində 48, 4-cü sahəsində 3 kəndi işğal edərək bütün kəndlərinin işğalını başa çatdırmışdı.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin, nümayəndəliyin əməkdaşları Abbasəli bəy Makinskinin və Nəsrulla Şeyxovun verdikləri məlumatla görə, Araz və Tarasum çaylarının o biri sahilində, Uluxanlı stansiyasından 17 verst məsafədə, daha təhlükəsiz yerdə mal-mülkü talan edilmiş və tamamilə yandırılmış 50 min qaçqın toplaşmışdır. Nümayəndəliyin sərəncamında 14 nəfər əməkdaş var idi ki, onların da vəzifəsi İrəvandakı qaçqınları himayə edəcək, onları göndərməkdən ibarət idi. İrəvandan 20 verstdən artıq uzaq məsafədə olan qaçqınların isə təlimin hökmünə buraxıldıqları protokolda qeyd edilirdi.

Himayədarlıq Nazirliyinin müvəkkili Abbasəli bəy Makinskinin (Teymur bəy Makinskinin əmisi oğlu idi. 1908-ci ildə Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdir. Sonradan İrəvandakı daimi nümayəndəliyində çalışmışdır. Rus, ingilis, fransız və alman dillərini bildiyi üçün diplomatik danışıqlarda azərbaycanlıların hüquqlarını müdafiə etmişdir. O. 1918-ci ilin payızında Naxçıvanda qurulan Araz-Türk Hökumətinin fəallarındandır. N.M.) və doktor Qənizadənin 21 dekabr 1919-cu ildə nazirliyə göndərdikləri hesabatlar əsasında hazırlanan məruzədə bildirilirdi ki, 1919-cu ilin payızına qədər İrəvan quberniyasında və Cənub-Qərbi Azərbaycanda

qaçqınların sayı 150 minə çatır. İrəvan qəzasında 25 mindən artıq. Eçmiədzin qəzasında da bir o qədər, İrəvan şəhərində 13 min qaçqın və yerli əhali toplanıb. Novo-Bəyazid qəzasında Göyçə gölünün şərqi sahilini istisna etməklə müsəlman qalmayıb. Hazırda bütün qaçqınların sayı 70-80 min arasındadır və onlar, əsasən, Böyük Vedi, Başkənd, Yengicə və Naxçıvanda cəmləşiblər. A.Makinski qaçqınların vəziyyətinin həddindən artıq ağır olduğunu, çörək tapılmadığını, müsəlman kəndlərində Türkiyədən gələn erməni qaçqınlarının məskunlaşdığını, ev sahiblərinin isə evsiz-əşiksiz, ac-yalavac qaldıqlarını bildirdi. Məruzədə həmçinin, təkcə 1919-cu il avqustun 2-ci yarısında Eçmiədzin, Novo-Bəyazid və Sürməli qəzalarında 50-dən artıq müsəlman kəndinin dağıldığını da öz əksini tapmışdı.

Ermənistan ordusunun növbəti hədəfi özünümüdəfə dəstələrinin güclü olduğu Zəngibasar bölgəsi idi. Azərbaycan XİN-in dekabrın 27-də Ermənistan XİN-ə göndərdiyi teleqramda deyilirdi: "Bu gün aldığımız məlumata görə, dekabrın 21-də Ermənistan hökuməti Zəngibasar rayonunun müsəlmanlarına qarşı hərbi əməliyyatlara başlayıb. Həmin gün Qarğabazar kəndi talan edilib və dağıdılıb. Ayın 22-də həmin əqibəti Uluxanlı kəndi yaşayıb. İndi döyüşlər Çobankərə və Qaraqışlaq kəndlərində gedir. Əgər bunlar doğrudursa, deməli, Ermənistan hökuməti danışıqları pozmuşdur. Azərbaycan XİN Ermənistan XİN-ə Zəngibasarın müsəlman kəndlərinə erməni hücumlarını dayandırmaq haqqında teleqramın surətini Fransanın və İtaliyanın hərbi missiyalarına və Müttəfiq Dövlətlərin Qafqazdakı Ali Komissarına və Britaniyanın Ali Komissarına da göndərmişdi.

Azərbaycanın Ermənistanıdakı diplomatik nümayəndəliyindən Mir Mahmud Mirbabayev 25 yanvar 1920-ci ildə Azərbaycan XİN-ə göndərdiyi məxfi məktubunda göstərirdi ki, "erməni silahlı birləşmələri Zəngəzuru müsəlmanlardan tamamilə təmizləməklə Paris Sülh Konfransını fakt qarşısında qoymaq istəyirlər. Zəngəzürə Oxçu, Şabadın və Gıgı dərəsindəki kəndləri viran qoyan ermənilərin məqsədi Ordu-bəd istiqamətində irəliləyib Əylisdəki qüvvələrlə birləşdikdən sonra Naxçıvanı ələ keçirməkdir.

İrəvan quberniyasının Zəngibasar nahiyəsinin müsəlmanlarının müvəkkilləri Mir Mahmud Mirbabayev və Məhəmməd Rzayev 3 yanvar 1920-ci ildə Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayən-

dəliyinə göndərdikləri məktubda Müttəfiq Dövlətlərin Ali Komissarı ilə görüşə bilmədiklərindən, onların Zəngibasar müsəlmanlarının vəziyyətinə dair məruzələrini Ali Komissara çatdırmağı xahiş edirdilər. Onlar hər bir gecikilən saatın minlərlə müsəlman ailəsinin məhvi demək olduğunu öz müraciətlərində ifadə edirdilər.

İrəvan qrupunun rəhbəri, general-mayor Şelkovnikovun 8 mart 1920-ci ildə Ermənistan qoşunlarının komandanına göndərdiyi məktubunda bildirilirdi ki, Zəngibasar müsəlmanlarının tutduqları mövqenin təhdidəci və İrəvan şəhərinə yaxın olmasını nəzərə alaraq tərkisilah əməliyyatının keçirilməsi və onların diz çökdürülməsi zəruridir. Əgər diplomatik təsirlər nəticəsiz qalsın, onda hərbi gücə əl atmaq və həmin ərazinin əhalisini zor gücünə köçürmək və Zəngibasar rayonunu müsəlman ünsürlərindən tamamilə təmizləmək lazım gələcək.

Ə.Haqverdiyev Ermənistanda daimi nümayəndə vəzifəsindən istefa verdikdən sonra martın 16-da onun yerinə Himayədarlıq Nazirliyinin Ermənistandakı müvəkkili Teymur bəy Makinski təyin edilmişdi.

Teymur bəy Məhəmmədqulu xan oğlu Makinski 1874-cü ildə İrəvan şəhərində anadan olmuşdu. İrəvanda yaşayan Maku xanlarının törəmələrindən idi. O, İrəvan gimnaziyasını, 1916-cı ildə Varsava Universitetinin hüquq fakültəsini birinci dərəcəli diplomla bitirmişdi. İctimai-siyasi xadim Teymur bəy Makinski Cənubi Qafqaz Seyminin Müsəlman fraksiyasının və Azərbaycan Milli Şurasının üzvü olmuşdu. Milli Şuranın 19 noyabr 1918-ci il tarixli "Azərbaycan Məclisi-Məbusanının (parlamentinin) təsisinə haqqında" Qanununa əsasən, seçkiliz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdi. T.Makinski 1918-ci ilin iyun-oktyabr aylarında Azərbaycan hökuməti ədliyyə nazirinin müavini, oktyabrın 20-dən dekabrın sonunadək Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ermənistan hökuməti yanında diplomatik nümayəndəliyində fəaliyyət göstərmişdi. O, İrəvan quberniyasında yaşayan azərbaycanlıların erməni zülmündən qorunması məqsədilə 1919-cu ilin yanvarında Bakıda təsis edilmiş İrəvan Quberniyası Həmyerliləri Cəmiyyəti İdarə Heyətinin sədri seçilmişdi. Teymur bəy Makinski 1918-ci il dekabrın 26-dan 1919-cu il martın 14-ə qədər Fətəli xan Xoyskinin 3-cü hökumət kabinəsində ədliyyə naziri vəzifəsini icra etmişdir. O, 1919-cu ilin iyunundan 1920-ci ilin yanvarına qədər Azərbaycan hərbi məhkəməsinin sədri, 1920-ci ilin

martından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ermənistan hökuməti yanında diplomatik nümayəndəsi olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonrakı dövrdə onun taleyi haqqında səhifə məlumat yoxdur.

1920-ci ilin aprelində Azərbaycanda bolşeviklərin hakimiyyəti ələ almasından sonra yaranmış firsətdən istifadə edən ermənilər Azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinə hərbi təcavüzü daha da genişləndirmişdilər.

Makinski 2 may 1920-ci ildə yazdığı hesabatında fəaliyyətə başladığı gündən yüzlərlə soydaşımızın onun yanına gəlib ermənilərin onları məruz qoyduqları vəhşilikərdən şikayətləndiklərini qeyd edir. O, yazırdı: "Ermənilər dinc əhalinin evlərinə hücum edib, çox zaman onları öldürür, həbs edir, əmlaklarını müsadirə edirlər. İndiyədək zorakılığa görə kimsə cəzalandırılmayıb. Martın 21-də müsəlman əhalinin vəziyyəti barədə Ermənistan XİN-ə məlumat vermişəm. Bundan bir neçə gün sonra Eçmiədzin qəzasının Təkiyə, Üşü, Nəzravan və digər kəndlərin darmadağın edilməsi barədə məlumat aldım... Martın 19-da erməni silahlı qüvvələrinin Vedibasara hücumu başlandı. Mən dəfələrlə bu barədə notalar verdim. Lakin nəticəsi olmadı. Əksinə, yənidən başladı. Bütün bunlar onu göstərir ki, Ermənistan hökumətindən müsəlman əhaliyə qarşı xoş münasibət gözləmək mümkün deyil." T. Makinski həmçinin hesabatında diplomatik nümayəndəliyin əməkdaşlarının qarşılaşdıqları zorakılıqlardan da bəhs edir.

Azərbaycan hökuməti İrəvan quberniyası ərazisində mövcudluğu-nu qoruya bilən azərbaycanlı əhalini aclıqdan, səfalətdən qurtarmaq, erməni silahlı dəstələrinə qarşı duruş götürmək üçün diplomatik nümayəndəlik vasitəsi ilə Zəngibasara Milli Şurasına mütəmadi olaraq pul göndərirdi. 1920-ci il aprelin 4-də diplomatik nümayəndəliyin əməkdaşlarının Zəngibasara apardıqları pulları Ermənistan kəşfiyyatı ələ keçirmişdi. Bu barədə Ermənistanın baş naziri A.Xatısov həmin vaxt Tiflisdə Azərbaycan nümayəndələri ilə danışıqlar apararaq xarici işlər naziri A.Ohancanyana İrəvandan göndərdiyi məktubunda belə məlumat verir: "Makinski aprelin 4-də üç nəfərlə, öz maşını ilə Zəngibasara 600000 rubl göndərmişdir. Bizim yoldakı postumuz onları yaxalamış, həbs etmiş və İrəvana məruzə etmişdir. Yolda onlar hər şeyi anlamış və Makinskiyə ələ vermişlər. İş məhkəmədə böyük

hay-küy yaradacaq. Makinsinin hələlik onların ifadələrindən xəbəri yoxdur, lakin hiss edir ki, biz hər şeyi bilirik. Müstəntiq onu dindir-mişdir. O, işarə vurur ki, onun missiyasında hansısa "hadisə" baş vermişdir və deyir ki, Xoyski ilə görüşməlidir. O, sabah Tiflisə gedir. Bu barədə yalnız nümayəndə heyətində və Tumanovdan başqa heç kimsə deməyin. Daha başqa izlərə düşmək üçün hələ ki, iş məxfi aparılır."

Həbs ediləcəyini hiss edən T.Makinski mayın 28-də İrəvanı qə-fildən tərk edir və diplomatik nümayəndə vəzifəsini Adil Qiyasbəyov icra etməyə başlayır. İyunun 15-də Ermənistan XİN Azərbaycanda bolşevik hökumətinin qurulmasını səbəb göstərərək, diplomatik nümayəndəliyin fəaliyyətinə xitam verildiyini bildirir.

Bakıya qayıdan T.Makinski Sovet Azərbaycanının Xarici İşlər Komissarlığına yazdığı məlumatda diplomatik fəaliyyətlə məşğul olduğu dövrdə xərclənmiş pulların dəqiq hesabatını verir və bununla da bolşevik hökuməti qarşısında maliyyə hesabı verməklə, gələcəkdə ona qarşı sürüləcək ittihamları önləməyə çalışır.

Çox təəssüflər olsun ki, Azərbaycanın Ermənistandakı daimi nümayəndəliyində saxlanılan sənədlərin sonrakı aqibəti məlum deyil. Ola bilsin ki, nümayəndəliyin əməkdaşları təhlükəsizlikləri baxımın-dan ya həmin sənədləri məhv etmiş, ya da daşnak hökumətinin əlinə keçmişdir.

*"Xalq qəzeti",
28, 30 may 2015-ci il*

Azərbaycanın Ermənistandakı ilk diplomatik nümayəndəsi Məhəmməd xan Təkinski

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə bir çox görkəmli dövlət xadimləri diplomatiya tariximizə parlaq səhifələr yazmışlar. Lakin onların fəaliyyəti haqqında yalnız Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra yeni əsərlər qələmə alınmış, tədqiqatlar aparılmışdır. Bu məqalədə Məhəmməd xan Təkinskinin diplomatik fəaliyyətindən söhbət açılır.

Sovet hakimiyyəti illərində istər Azərbaycanda, istərsə də Ermənistanda xüsusi xidmət orqanlarının 1918-1920-ci illərdəki fəaliyyəti ilə bağlı sənədlər "Tam məxfi" qریف altında tədqiqatçıların üzünə bağlı olmuşdur. Hazırda isə arxivlər açılmış, məxfi sənədlər elmi-tədqiqat dövrüyyəsinə cəlb edilmişdir. Mütəsir Ermənistanın milli arxivinin fondlarında və "Daşnaksütyun" partiyasının birinci Ermənistan Respublikası dövrünə aid ABŞ-ın Boston şəhərindəki arxivində xüsusi xidmət orqanlarının Azərbaycan əleyhinə fəaliyyətlərinə dair kifayət qədər materiallar mövcuddur. Həmin dövrdə Ermənistanda hakimiyyətdə təmsil olunan daşnak hökumətinin ayrı-ayrı nümayəndələrinin əsərlərində və xüsusi xidmət orqanlarının xarici ölkələrə mühacirət edən əməkdaşlarının xatirə yazılarında bu barədə ətraflı məlumat verilmişdir.

1918-1920-ci illərdə Azərbaycanla Ermənistan arasında diplomatik münasibətlər Ermənistanın ərazi iddiası və azərbaycanlı əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti səbəbindən həmişə gərgin olmuşdur. 1918-ci ilin mayında Azərbaycan və Ermənistan dövlət müstəqilliklərini elan etsələr də, iki dövlət arasında birbaşa diplomatik münasibətlərin qurulması mümkün olmamışdı. Azərbaycanla Gürcüstan arasında diplomatik münasibətlər 1918-ci ilin iyununda qurulsa da, Azərbaycanla Ermənistan arasında diplomatik münasibətlər 1919-cu ilin əvvəllərində reallaşdırılmışdır. Həmin vaxtdakı Azərbaycanla Ermənistan arasında diplomatik əlaqələr hər iki dövlətin Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəlikləri tərəfindən həyata keçirilirdi. Azərbaycan hökuməti Ermənistanda və sərhəd bölgələrdə erməni silahlı birliklərinin törətdikləri qarğınların dayandırılması üçün Tiflisdəki diplomatik nümayəndəliyimiz vasitəsilə Ermənistan hökumətinə etiraz məktubları və diplomatik notalar göndərirdi.

Azərbaycan hökuməti 1919-cu il yanvarın 29-da Məhəmməd xan Təkinskini Ermənistanda diplomatik nümayəndə təyin edir. "Azərbaycan" qəzetinin rusca variantının 1919-cu il 31 yanvar tarixli sayında yazırdı ki, andlı vəkil M.X.Təkinski Ararat Respublikasında Azərbaycanın diplomatik nümayəndəsi təyin olunmuşdur.

Görkəmli siyasətçi, diplomat, dövlət xadimi Məhəmməd xan Təkinski 1879-cu ildə Mərkəzi Asiyada Axal-Təkə vadisində anadan olmuşdur. 1881-ci ildə rusların türkmənlərlə Göytəpə qalasını ələ keçirmək uğrunda apardıqları mübarizə zamanı valideynlərini itirdikdən sonra polkovnik Ehsan xan onu tapmış və oğulluğa götürmüşdür. Tiflis birinci kişi gimnaziyasını, 1908-ci ildə isə Odessada yerləşən Novorossiya İmperator Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdir.

Tarix üzrə elmlər doktoru Ataxan Paşayevini verdiyi məlumata görə, Novorossiysk Universitetinin hüquq fakültəsinin tələbəsi olduğu zaman tərtib edilən "Şəxsi iş"ində Məhəmməd xan Təkinskinin atasının adı qrafasında - "Ehsan xan Təkinski", qəyyumu qrafasında isə: "Cəfərqulu xan Naxçıvanski" yazılmış, milliyətinin türkmən, dini etiqadının müsəlman olduğu qeyd edilmişdir.

Dövlətçilik və hər b tariximizə adları qızıl hərfələrlə həkk olunan Naxçıvanskilərin ailəsində mükəmməl şəxsiyyət kimi yetişən Məhəmməd xan Təkinski nəyə qadir olduğunu Xalq Cümhuriyyəti dövründə göstərmişdir. O, 1918-ci il iyulun 15-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin Gəncədə yaratdığı Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasında andlı iclasçı kimi fəaliyyətdə olmuşdur.

Ermənistan hökuməti 1919-cu il fevralın 1-də Azərbaycanın diplomatik nümayəndəliyinin fəaliyyətə başlamasına razılıq vermişdi. Diplomatik nümayəndəliyimizin fəaliyyətə başlamasınadək İrəvan quberniyası ərazisində ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər barədə beynəlxalq təşkilatları, Azərbaycan hökumətini və mətbuatını İrəvan Müsəlman Milli Şurası, Himayədarlıq Nazirliyinin İrəvandaqı nümayəndəliyi, İrəvan Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti, İrəvan Quberniyası Həmyerliəri Təşkilatı məlumatlandırır.

Arxiv sənədləri göstərir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə İrəvanda fəaliyyət göstərən diplomatik nümayəndəliyin və ayrı-ayrı İrəvan ziyalıların və imkanlı şəxslərin fəaliyyəti Ermənistan xüsusi xidmət orqanlarının daim nəzarəti altında olmuşdur.

Erməni kaşfiyyatçısı Tıqran Devoyans "Həyatımdan parçalar" ("Hayrenik", Boston) jurnalı, 1945, N 4) adlı xatirələrində yazır ki, Azərbaycanın İrəvanda çox yaxşı kaşfiyyat şəbəkəsi var idi. O, qeyd edir ki, İrəvandakı Azərbaycanın diplomatik missiyası nəinki Tiflisdə və Bakıya Ermənistan ordusunun dislokasiyası və qoşunların yerdəyişməsi və təminatı haqqında təcili məlumatlar göndərir, həmçinin onun əlinin altında Ermənistan hökumətinin məxfi qərarları və təlimatları da olurdu.

Erməni tarixçisi Vanik Virabyan "1918-1920-ci illərdə Ermənistan Respublikasının dövlət təhlükəsizliyi sisteminin yaradılması və fəaliyyəti" əsərində (İrəvan, 2015, ermənicə) Tıqran Devoyansın xatirələrindən belə bir sitat gətirir: "Ermənistan parlamentinə azərbaycanlıların seçilməsi üçün Azərbaycan hökuməti 40.000 rubl göndərmişdi. Azərbaycanlı deputatların çoxsaylı casusları hər gün İrəvanın müsəlman məhəlləsinin arxasındakı Toxmaq göl tərəfdən gizli yolla Şərur-Dərələyəzə, Vədi və Zəngibasarə gedirdilər. İrəvandan oralara silah-sursat aparılır, təlimatlar, xəbərlər göndərilirdi".

Ermənistanın xüsusi xidmət orqanları hesab edirdilər ki, məxfi məlumatların Azərbaycana ötürülməsində Ermənistan parlamentində təmsil olunan azərbaycanlı deputatların əli vardır.

Qeyd edək ki, 1918-ci il avqustun 1-də açılan ilk Ermənistan parlamentində 6 azərbaycanlı deputat təmsil olunurdu. 1919-cu il iyunun 21-23-də keçirilən parlament seçkilərində isə cəmi iki azərbaycanlı deputat parlamentin üzvü idi.

3 may 1919-cu ildə M.Təkinski Azərbaycan hökumətinin başçısına göndərdiyi teleqramda Ermənistan ordusunun Naxçıvana yeridilməsi ilə bağlı Azərbaycan hökuməti adından Ermənistanın xarici işlər nazirinə etiraz məktubu göndərdiyini bildirirdi.

Mayın 16-da M.Təkinski Azərbaycan hökumətinin başçısına yolladığı şifralı teleqramda göstərirdi ki, erməni polkları Naxçıvan üzərinə hücumə keçmişlər. Ermənistanə təzyiq etmək üçün M.Təkinski təklif edir ki, qoşunları Ermənistanla sərhəddə cəmləşdirmək lazımdır.

4 iyun 1919-cu ildə Azərbaycan xarici işlər nazirinin müavini Adil xan Ziyadxanov Ermənistandakı diplomatik nümayəndə M.Təkinskiyə göndərdiyi teleqramda Fövqəladə Parlament İstintaq Komissiyası yaratmaq üçün İrəvan quberniyasında ermənilərin törətdikləri

qırğınlar barədə İrəvan Milli Şurası ilə birlikdə məlumat toplamağı tapşırırmışdı. Bu məqsədlə parlamentin 10 milyon vəsait ayırmaq istədiyi də teleqramda qeyd olunmuşdu. Verilmiş təlimata uyğun olaraq M.Təkinskiyənin yardımı ilə İrəvan müsəlman Milli Şurası təcili şəkildə İrəvan quberniyasında yaşayan azərbaycanlıların dözülməz vəziyyəti haqqında Avropa və Amerikanın böyük dövlətləri üçün məlumat hazırlayıb Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdi. Xarici İşlər Nazirliyi isə həmin məlumatı Versaldə olan Azərbaycan nümayəndələri vasitəsilə Avropa və Amerika dövlətlərinin Parisdə olan nümayəndələrinə çatdırdı. Məlumatda qeyd edilirdi ki, mübahisəli əraziləri nəzərə almadan azərbaycanlılar Ermənistan əhalisinin yarısını təşkil edir. Lakin bu əhalinin ən elementar insani hüquqları yoxdur. Orada deyilirdi: "Erməni silahlı quldur dəstələri şəhərlərdə, qozalarda və kəndlərdə, hətta Ermənistan Respublikasının paytaxtı İrəvan şəhərində ac qurdlar kimi müsəlmanlara hücum edir, hər axşam üç, dörd müsəlman evi dağıdırlar və talan edilir, sakinləri öldürürlər".

M.Təkinski İrəvanda özünü cəsarətlə aparır, azərbaycanlı əhaliyə qarşı Ermənistan hökumətinin yeritdiyi etnik təmizləmə siyasətinin qarşısını almağa, Azərbaycan hökumətinin mümkün köməyinin əldə edilməsinə çalışırdı. O, qırğınların dayandırılmasına və azərbaycanlı əhalinin hüquqlarının qorunmasına nail olmaq üçün dəfələrlə Ermənistanın baş naziri, xarici işlər naziri, Eçmiədzin katolikosu, müttəfiq dövlətlərin Ermənistandakı missiyasının başçıları ilə görüşmüşdü.

M.Təkinski 7 iyun 1919-cu ildə xarici işlər naziri Məmməd Yusif Cəfərova göndərdiyi şifralı teleqramda ermənilərin Rusiyanın cənubundakı Könüllü ordunun (Denikin ordusunun) irəliləyərək Bakını ələ keçirəcəyinə ümid bəslədiklərini yazır və əlavə edirdi ki, iyunun 1-də Ermənistanın baş naziri A.Xatsovla etdiyi birgə nahar zamanı bu məsələ barədə ətraflı danışmışdır. M.Təkinski Könüllü ordu ilə Azərbaycan arasında münasibətlərin kəskinləşəcəyi təqdirdə Ermənistanın Azərbaycana qarşı düşmən mövqə tutacağını bildirir, bu təhlükəni nəzərə alaraq Şərur-Naxçıvan istiqamətindən Ermənistanı təhdid etməyin lazım gəldiyini və bu məqsədlə hərbi təşkilatlanma üçün təcili pul buraxmağın lazım olduğunu bildirirdi.

Şərur-Naxçıvan bölgəsində vəziyyətlə bağlı M.Təkinskiyənin

Azərbaycan xarici işlər nazirinə iyunun 13-də göndərdiyi şifrlə teleqramdan aydın olur ki, bölgədəki silahlı qüvvələrin maddi təminatını Azərbaycan hökuməti İrəvandanı diplomatik nümayəndəliyinin vasitəsi ilə həyata keçirmişdir. Teleqramda o da bildirilirdi ki, həmin bölgədə 6 min əsgər və süvaridən ibarət yarınzəmir qoşunlar mövcuddur. M.Təkinski qoşunların döyüş hazırlığının heç də erməni qoşunlarının hazırlığından geri qalmadığını ingilislərin də etiraf etdiklərini göstərirdi. Daha sonra M.Təkinski yazırdı ki, bölgədəki silahlı qüvvələrin sayını lazım gələrsə, hərbi əməliyyatlar zamanı 10 min nəfərə də çatdırmaq olar. Diplomatik nümayəndə Şəhur-Naxçıvan bölgəsindəki silahlı qüvvələrin əvvəlki mövqelərində qalmaqının və Zəngəzurla sərhəddəki dağlarda yerləşdirməyini vacibliyini qeyd edirdi.

Azərbaycanın diplomatik nümayəndəsi M.Təkinskinin fəvqəladə işgüzarlıqla göstərdiyi fəaliyyət Ermənistan hökumətini ciddi narahat edirdi.

Ermənistan daşnak hökumətinin sonuncu baş naziri Simon Vrasyan yazırdı: "Müstəqilliyin ilk günlərindən etibarən Azərbaycan Ermənistanı rahat buraxmadı. Türklərin təhriki ilə azərbaycanlılar Ermənistanın türk-müsəlman əhalisini erməni hakimiyyətinə qarşı qaldırdı. Azərbaycanın səfiri Xan-Təkinski bu işdə başlıca rol oynayırdı. Ölkənin müxtəlif yerlərində o, əməkdaşlar saxlayır, Bakıdan böyük pullar alır, öz hökumətinə məxfi məlumatlar göndərirdi. Ermənistan Xarici İşlər Nazirliyinin əməkdaşı P. Eyaqulyan tezliklə Təkinskinin öz hökuməti ilə mübadilə etdiyi teleqramların şifrəsini çözdü".

Simon Vrasyan daha sonra yazırdı: "Xan-Təkinski İrəvana gəldiyi ilk gündən Ermənistan Xarici İşlər Nazirliyi onun şifrəsini əldə etmişdi. Xan-Təkinskinin göndərdiyi və aldığı bütün teleqramlar onun özünə çatmadan əvvəl Ermənistan hökumətinə məlum idi. 1920-ci ildə Azərbaycan sovetləşəndən sonra həmin teleqramlar "Gizli sənədlər" adı ilə ayrıca kitab şəklində İrəvanda çap edilmişdir". Həmin kitabda M.Təkinskinin İrəvandan göndərdiyi və Ermənistan kəşfiyyatının ələ keçirdiyi 75 şifrlə teleqramın mətni öz əksini tapmışdı.

M.Təkinskinin ermənilərin Şəhur-Naxçıvanı Ermənistanla birləşdirmək iddialarına qarşı kəskin fəaliyyəti də Ermənistan hökumətini ciddi narahat edirdi. Ona görə də hər vaxt onu Ermənistandan uzaqlaşdırmağa çalışırdılar.

İş o yerə çatmışdı ki, Ermənistan hökuməti xüsusi xidmət orqanlarının əli ilə Azərbaycanın İrəvandanı diplomatik nümayəndəliyinə göndərilən pulları ələ keçirməklə öz problemlərini həll etməyə çalışırdı. 1919-cu il noyabrın 5-də Ermənistanın xüsusi xidmət orqanlarının əməkdaşları Azərbaycanın diplomatik nümayəndəliyinin nəzdində xüsusi tapşırıqlar üzrə zabit-kapitan Qasımbəyovun evində yarım milyon rubl aparmışdılar. Həmin pullar Azərbaycan hökuməti tərəfindən qaçqınlara yardım edilməsi üçün göndərilmişdi.

Ermənistanın kəşfiyyət orqanlarının təcili ehtiyacların qarşılınması üçün nə qədər vəsaitin olması barədə başı qaragahın kəşfiyyət şöbəsinin müdiri kapitan Şneurun 1919-cu il sentyabrın 13-də Maliyyə Nazirliyinə göndərdiyi sorguya cavab olaraq Maliyyə Nazirliyindən bildirilmişdi ki, İrəvan bankında xüsusi təlimatla qorunan və içərisində Azərbaycan pulları olan möhürlü dəri çanta saxlanılır.

Azərbaycanın Hərbi Nazirliyi Ermənistandakı daimi nümayəndəlikdə hərbi attaşə vəzifəsinə layiqli şəxs tapa bilmədiyindən, Ermənistan ordusu barədə məlumatların toplanması işi 8 aprel 1919-cu ildən Gürcüstandakı daimi nümayəndəlikdə çalışan hərbi attaşə Məhəmməd bəy Əliyevə həvalə edilmişdi. M.Təkinski Ermənistan ordusu barədə çətinliklə əldə etdiyi məxfi məlumatları öncə şifrlənmiş məktubla M.Əliyevə göndərirdi.

Ermənistanın Bakıdakı daimi nümayəndəliyində çalışanların əksəriyyəti isə kəşfiyyət və əks-kəşfiyyət işində təcrübəsi olan rus ordusunun keçmiş zabitlərinin hücumlarını formalaşdırılmışdı. Ona görə də Ermənistan hökuməti Azərbaycanda gedən proseslərdən anındaca xəbər tuturdu.

1919-cu il iyulun 11-də M.Təkinskinin Azərbaycan xarici işlər nazirinə göndərdiyi şifrlə teleqramda bildirilirdi ki, Böyük Vedədə erməni qoşunlarının hücumlarının qarşısı alınmış, erməni ordusu artilleriyası ilə birlikdə dəmir yol xəttinə çəkilib. İrəvana çoxlu erməni yaralıların daşındığı, öldürülən erməni əsgərlərinin sayının 200-dən artıq olduğu, yaranılan və öldürülən erməni zabitlərinin sayının 10 nəfərdən çox olması teleqramda ifadə edilmişdi. Ermənilər öz uğursuzluqlarını Vedibasarda türk əsgərlərinin olması ilə izah edirdilər. İngilislər də ermənilərə inanırdılar. Orada Osmanlı əsgərlərinin olmasını M.Təkinski qəti surətdə təkzib etmişdi. M.Təkinski İrəvandanı ingilis hərbi nümayəndəliyinin açıq-aşkar ermənipərəst mövqə tutduğunu yazırdı.

A.Xatisyan M.Təkinski barəsində Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi etiraz məktublarında onun Ermənistanın daxili işlərinə müdaxilə etdiyini bildirir və geri çağırılması xahiş olunurdu. Lakin Azərbaycan hökuməti M.Təkinskiyə göndürdüyü işləri yüksək qiymətləndirir və onun fəaliyyətini davam etdirilməsini istəyirdi. Nəhayət ki, M.Təkinski Ermənistan hökumətinin daxili işlərinə müdaxilə bəhanəsi ilə Ermənistan hökuməti tərəfindən "persona nongrata" elan edilmişdi.

Bundan sonra M.Təkinski Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinə istefa barədə raport yazmaq məcburiyyətində qalmış və hökumət onun istefasını qəbul etmişdi. Xarici işlər naziri M.Y.Cəfərov 28 sentyabr 1918-ci ildə M.Təkinskiyə göndərdiyi cavab məktubunda onun Azərbaycanın naminə fədakarcasına fəaliyyətinin hökumət tərəfindən yüksək qiymətləndirildiyini bildirmişdi.

M.Təkinskiyə istefasına nail olunduqdan sonra Miryusif Mirbəyev bir müddət diplomatik nümayəndə vəzifəsini icra etmişdi.

1919-cü il oktyabrın 1-də Məhəmməd xan Təkinski Azərbaycanın xarici işlər nazirinin müavini vəzifəsinə təyin olunmuşdur.

M.Təkinski Ermənistanın "persona nongrata" olunmasının əvəzini erməni diplomatının Bakıdan qovulmasına nail olması ilə çıxarmışdı. Belə ki, o, xarici işlər nazirinin müavini olduğu vaxt Ermənistanın Bakıdakı diplomatik nümayəndəliyinin əməkdaşı Arşak Sarkisovun zərərli fəaliyyətinə görə Azərbaycan ərazisindən qovulması qərar alınmışdır. Bu barədə 23 fevral 1920-ci il tarixində xarici işlər naziri Mustafa Vəkilovun adından yayılan məlumatda bildirilmişdi.

Məhəmməd xan Təkinskiyə Ermənistan hökuməti yanında diplomatik nümayəndəsi vəzifəsinə əvvəlcə Dağlı Respublikasında diplomatik nümayəndə olmuş görkəmli Azərbaycan yazıçısı və ictimai-siyasi xadimi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev təyin edilmişdir. Ermənistan hökumətinin Ə.Haqverdiyevə qarşı törətdiyi cinayət barədə "Azərbaycan" qəzetinin 4 may 2018-ci il tarixli sayında bu məqalənin müəllifinin "Səfir Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev Ermənistan hökumətinin sifarişli ilə qərar edilmişdi" başlıqlı məqaləsində ətraflı şərhət açılmışdır.

Ə.Haqverdiyevdən sonra Himayədarlıq Nazirliyinin Ermənistandakı müvəkkili Teymur xan Makinski Azərbaycanın Ermənistanında diplomatik nümayəndəsi təyin edilmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan və İrəvandakı diplomatik nümayəndəliyin fəaliyyətinin dayandırılmasından sonra İrəvan quberniyasının və Qars vilayətinin türk-müsəlman əhalisinə Azərbaycan hökuməti tərəfindən edilən hər cür yardımlar kəsilmişdi. Daşnak hökumətinin ordusu yalnız 1920-ci ilin iyun ayında ikinci yarısında Zəngibasar və Vedibasar bölgələrini tamamilə işğal edə bilmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Ermənistanında fəaliyyət göstərən diplomatik nümayəndəliyin fəaliyyətinin dərindən araşdırılması həm diplomatiya tariximizin, həm də yaxın keçmişimizin qaranlıq səhifələrinin dərindən öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

*"Azərbaycan" qəzeti,
27 may 2018-ci il*

Diplomat Teymur bəy Makinski

Bəzi sənədlərdə adının qarşısında “xan” titulu yazılan Teymur bəy Məhəmmədqulu bəy oğlu Makinski 1874-cü ildə İrəvan şəhərində anadan olmuşdur. Maku xanlarının nəslindən olan Makinskilər İrəvan xanının şəcərə davamçıları İrəvanskilərlə yaxın qohum idilər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularından biri olan Teymur bəy Makinski gimnaziyanı, sonra isə Varşava Universitetinin Hüquq fakültəsini 1916-cı ildə birinci dərəcəli diplomla bitirmişdir.

Teymur bəy Makinski XX əsrin əvvəlində Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının fəal iştirakçılarında olmuşdur. İctimai-siyasi xadim Teymur bəy Makinski Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman fraksiyasının üzvü idi. Milli Şuranın 19 noyabr 1918-ci il tarixli “Azərbaycan Məclisi-Məbusanının (Parlamentinin) təsisi haqqında qanun”una əsasən, seçkisiz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin tərkibinə daxil edilmişdir. T.Makinski 1918-ci ilin iyun-oktyabr aylarında Azərbaycan hökumətində ədliyyə nazirinin müavini olmuşdur. İrəvan quberniyasında yaşayan azərbaycanlıların erməni zülmündən qorunması məqsədilə 1919-cu ilin yanvarında Bakıda təsis edilmiş İrəvan Quberniyası Həmyeriləri Cəmiyyətinin İdarə heyətinin sədri seçilmişdir.

Teymur bəy 1918-ci il dekabrın 26-dan 1919-cu il martın 14-nə qədər Fətəli xan Xoyskinin 3-cü hökumət kabinetində ədliyyə naziri vəzifəsini icra etmişdir. O, 1919-cu ilin iyunundan 1920-ci ilin yanvarına qədər Azərbaycan Hərbi Məhkəməsinin sədri, 1920-ci ilin martından isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ermənistan hökuməti yanında diplomatik nümayəndəsi olmuşdur.

Tədqiqatçı alim Ədalət Tahirzadə arxiv sənədlərinə əsasən məlumat verir ki, Teymur bəy Makinski Xalq Cümhuriyyəti dövründə azərbaycanlı gənclərin xarici ölkələrdə ali təhsil almalarını da kömək göstərmişdir. İtaliyaya göndərilən İrəvan şəhərinin sakini Əhməd Rəcəbova (*sonralar məşhur akademik Əhməd Rəcəbli- N.M.*) onun təhsilini davam etdirməsi üçün heç bir vəsaitinin olmaması haqqında 9 avqust 1919-cu ildə verilən arayışı İrəvan Quberniyası Həmyeriləri Cəmiyyətinin İdarə heyətinin sədri kimi Teymur bəy Makinski imzalamışdır.

“Azərbaycan” qəzeti 2 mart 1920-ci il tarixli sayında xəbər verirdi ki, Hərbi Məhkəmənin sədri Teymur bəy Makinski Azərbaycanın

Ermənistan hökuməti yanında diplomatik nümayəndəsi təyin edilmişdir.

Ermənilərin xislətinə yaxşı balad olan və onların dilini bilən Teymur bəy Makinskinin fəallığı öz sələfləri Məhəmməd xan Təkinski və Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev kimi, Ermənistan hökumətini ciddi narahat edirdi. Xüsusi xidmət orqanları onun hər addımını izləyir və bir bəhanə tapıb həbs etmək istəyirdilər.

Azərbaycan hökuməti Zəngibasaradakı mühasirə şəraitində yaşayan azərbaycanlı əhalinin ən zəruri ehtiyaclarının ödənilməsi üçün diplomatik nümayəndəliyə ümumi miqdarda 600.000 rubl göndərmişdi. Diplomatik nümayəndəliyin gizli yazışmalarını və şifralı teleqramlarını ələ keçirən Ermənistanın xüsusi xidmət orqanları bu məsələdən xəbər tutmuşdular. 1920-ci il aprelin 4-də diplomatik nümayəndəliyin əməkdaşlarının Zəngibasara aparıldıqları pulları Ermənistan kəşfiyyatı ələ keçirmişdi. Həmin vaxt Ermənistanın baş naziri olan Aleksandr Xatisovun xarici işlər naziri Hamo Ohancanyana 26 may 1920-ci ildə yazdığı məktubunda T.Makinskinin həbsinə hazırlıq görüldüyü haqda məlumat verilir. A.Xatisov yazır: “Aprelin 4-də T.Makinskinin öz məşinində üç nəfərlik Zəngibasara göndərdiyi 600.000 rubl yolda qoyulan postda ələ keçirilmişdir və həmin şəxslər həbs edilmişlər. O, dindirilmə zamanı həbs edilənlərin Makinskini ələ verdiklərini yazır. A.Xatisov yazır ki, hay-küylü məhkəmə olacaq. Baş nazir hələlik Makinskinin tutulanların verdikləri ifadədən xəbərsiz olduğunu, lakin onların bizim hər şeyi bildiyimizi artıq güman etdiyini qeyd edir. A.Xatisov daha sonra yazır ki, müstəntiq Makinskini dindirmişdir, lakin o, onun missiyasında hansısa “hadisənin” baş verdiyinə eyman vurur və bildirir ki, F.Xoyski ilə görüşmək istəyir və bunun üçün ertəsi Tiflisa getməlidir. Bu barədə nümayəndələrdən və Tumanovdan başqa heç kimə deməyin, daha başqa izlərə düşmək üçün iş gizli aparılır”.

A.Xatisov “nümayəndələr” dedikdə, aprelin 9-da Tiflisdə Cənubi Qafqaz respublikalarının növbəti konfransında Ermənistanı təmsil edən nümayəndələri nəzərdə tuturdu.

T.Makinski xarici işlər naziri F.Xoyski ilə görüşmüş, məsələnin mahiyyəti haqqında ətraflı məlumat vermişdi. F.Xoyski 14 aprel 1920-ci ildə Ermənistanın xarici işlər nazirini göndərdiyi notada bu məsələ ilə bağlı bildirdi: “Diplomatik nümayəndəliyimizdən alınan məlu-

mata görə, aprelin 4-də Ermənistan hakimiyyəti tərəfindən Eçmiədzin yolunda 3 kavas (yəni diplomatik nümayəndəliyin mühafizəçi-polisləri - N.M.) üzərlərindəki pullarla həbs edilmişlər. Onlarla birlikdə sürücüyə də süni ittiham irəli sürülmüşdür. Ermənistan hökumətinin bu cür hərəkətləri beynəlxalq hüquq normalarına ziddir, ona görə də xəhiş edirəm ki, kavasların və sürücünün dərhal azad edilmələri və diplomatik missiyanın məşinının və pullarının geri qaytarılması üçün təcili sərəncam verəsiniz”.

Lakin Azərbaycanın xarici işlər nazirinin notasına əhəmiyyət verilməmiş, diplomatik nümayəndəliyin əməkdaşlarına qarşı qaldırılan süni cinayət işinə məhkəmədə baxılmış və onlara hökm oxunmuşdu. Erməni tarixçi V.Virabyan bu hadisə haqqında yazır: “1920-ci il iyunun 3-də Ermənistan Respublikasının Hərbi Məhkəməsində müxtəlif cinayətlərdə ittiham edilən Azərbaycanın Ermənistandakı nümayəndəliyinin əməkdaşları Məşədi Məmmədov, Məşədi Hüseyn oğlu, Hüseyn Vəli oğlu, Musa Məşədi Məmməd oğlu, nümayəndəliyin sürücüsü İvanenkonun ifadələri dinlənilib. Onlar Azərbaycanın səlahiyyətli diplomatik nümayəndəsi Teymur bəy Makinskinin tapşırığı ilə Zəngibasar üsyançılarına yardım etməkdə və onları qanunsuz əməllərə təhrik etməkdə təqsirləndirildilər. Onlar vəd vermişdilər ki, Zəngibasar üsyançıları üçün ayrılan 600 mindən artıq Azərbaycan və Zaqafqaziya bonunu (daha dəqiqi, 449.750 Azərbaycan bonu və 117.050 Zaqafqaziya bonu) Zəngibasar “hökumətinin” başçısı Molla Qasıma çatdıracaqlar. Lakin Cəfəbədad (*indi Arqavana*) kəndindən keçərkən Eçmiədzin qəzasının milisi tərəfindən həbs edilmişlər. Onlar misioner Hambarsum Hakopyana 100 rubl rüşvət təklif etsələr də, o, bundan imtina etmiş və onları hüquq orqanlarına təhvil vermişdir. Ermənistan Hərbi Məhkəməsinin qərarı ilə Hüseyn Vəli oğlu ömürlük sürgün edilmiş, Məşədi Hüseyn oğlu və Musa Məşədi Məmməd oğlu isə 10 il katorqa ilə cəzalandırılmışdılar”.

Erməni tarixçi V.Virabyan bu hadisə haqqında əlavə məlumat verərək yazır ki, Azərbaycanın diplomatik nümayəndəliyinin əməkdaşlarının həbsi ilə məsələ bitməmişdi: “Azərbaycan cavab addımları atmış, Ermənistanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəliyinin bir neçə əməkdaşı həbs edilmişdi. Bu bərədə Ermənistan XİN-in Bakıdakı diplomatik nümayəndəliyinə göndərdiyi teleqramda bəhs edilir. Nəha-

yət, azərbaycanlılar razılaşırlar ki, Ermənistanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəliyinin əməkdaşlarını Ermənistan hökuməti tərəfindən İrəvanda həbs edilən Azərbaycanın diplomatik nümayəndəliyinin məxfi əməkdaşlarının azad edilməsi müqabilində sərbəst buraxsınlar”.

T.Makinski Gürcüstanın İrəvandakı daimi nümayəndəliyinin yardımı ilə İrəvanı gizlicə tərk edərək mayın 28-də Tiflisə gedir. Teymur bəy İrəvanı qəfilən tərk etdikdən sonra qısa müddətdə diplomatik nümayəndə vəzifəsini Adil Qiyasbəyov icra edir.

Mayın 15-də Ermənistan XİN Azərbaycanda yeni hökumət qurulmasını səbəb göstərərək diplomatik nümayəndəliyin fəaliyyətinə xitam verildiyini bildirir.

İrəvandakı diplomatik nümayəndəliyimizin fəaliyyətini dayandırmasından sonra, 1920-ci il mayın 21-22-də Ermənistan XİN-in informasiya şöbəsi “Daşnaksütyun” bürosuna, Ədliyyə, Daxili İşlər və Hərbi nazirliklərin başçalarına, parlamentin sədrinə, Tiflisdəki diplomatik nümayəndəyə, Batumdakı konsula, Parisdəki Ermənistan nümayəndə heyətinə, Ermənistanın Parisdəki, Londondakı, Vaşinqtondakı və digər ölkələrdəki səfirlərinə göndərdiyi teleqram-məlumatda bildirdi ki, Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik nümayəndələri və onların əməkdaşlarının mübadilə etdikləri bütün məxfi yazışmalar Ermənistan XİN tərəfindən “Gizli sənədlər” adı altında kitab şəklində çap edilmişdir. Həmin məlumatda qeyd edildiyi ki, çap olunan məlumatlar Azərbaycan hökumətinin və onun nümayəndələrinin Ermənistan və ermənilər əleyhinə yönəlmiş fəaliyyətlərindən yazır, hansı ki, onlar guya Ermənistanın rayonlarında dövlət əleyhinə cərəyanları və çıxışları təşkil edir, Ermənistan dövlətinin sütunlarını laxlatmaq istəyir, Zəngibasarda üsyanın dərinləşməsinə, Ermənistan hakimiyyətinin nüfuzdan salınması və yıxılmasını istəyir, Ermənistanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Zəngibasar rayonunu Azərbaycanın zorla ələ keçirməsinə çalışırlar. Halbuki Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti və onun Ermənistandakı diplomatik nümayəndəliyi mövcud olduğu müddətdə azərbaycanlı əhalinin hüquqlarının qorunmasına, onlara qarşı Ermənistan dövləti tərəfindən həyata keçirilən soyqırımının və etnik təmizləmə siyasətinin qarşısını almağa çalışırdı.

Ermənistan XİN həmçinin İrəvanda çap edilən qəzetlərin redak-

siyalarına müraciət etmişdi ki, həmin kitabın materiallarını dərc etsinlər.

Ermənistan hökumətinin bu addımları Azərbaycanın diplomatik nümayəndəliyinin əməkdaşlarına qarşı edilən hüquqazidd addımlara bəraət qazandırmaq, Zəngibasar və Vedibasarı işğal etmək üçün zəmin hazırlamaq məqsədini güdürdü.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra İrəvan quberniyasının və Qars vilayətinin türk-müsəlman əhalisinə Azərbaycan hökuməti tərəfindən edilən hər cür yardımlar kəsilmişdi. Zəngibasarı və Vedibasarı ələ keçirmək üçün daşnak ordusunun müəyyən fasilələrlə iki illik hücumları 1920-ci ilin iyun ayının ikinci yarısında qələbə ilə nəticələnmiş, Ermənistan ordusu nəhayət ki, Zəngibasarı və Vedibasarı bölgələrini işğal edə bilmişdi. Erməni tarixçi Anahid Lalayan daşnak xadimlərindən birinin 21 iyun 1920-ci ildə baş nazir Həmə Ohancanyana yazdığı məruzəsində aşağıdakı sitatı gətirir: "Zəngibasarı bizimkilər ələ keçirildilər. Bu ölkə ələ varlıdır ki, bizim borclarımızı dəfələrlə qapatmaq iqtidarındadır. Artıq iki gündür ki, burada görünməmiş talanlar həyata keçirilir - taxıl, arpanı, düyünü, samovarlari, xalçaları, pulları və qızilları ələ keçirirlər".

Ermənistan hökumətinin əlindən çətinliklə qurtulan Teymur bəy Makinski, çox güman ki, Tiflisdə qalır. O, Azərbaycanda yeni qurulan sovet-bölshevik repressiya rejiminin əlinə fürsət verməmək üçün xalq xarici işlər komissarının adına, bir növ, hesabat göndərmişdir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin 28 sayılı fondunda saxlanılan iki sənəd Teymur bəy Makinskinin məruzəsini əhatə edir. O, birinci məruzəsində Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müdafiə Komitəsinə Naxçıvan və Zəngibasarı üçün ayrılmış vəsaitin hesabatını verdiyini qeyd etmişdir. T.Makinski 1920-ci ilin 15 martından mayın 2-dək diplomatik nümayəndəliyini 4.993.500 rubl vəsait aldığı və onun nümayəndəliyini rəhbəri olduğu vaxt həmin vəsaitin 956.946 rublunun hansı məqsədlə xərcləndiyini 8 bənddə təfəssilə ilə izah etmişdir. O, martın 21-də 100 min rublun N rayonuna (rayonun adı məxfi saxlanılıb), 6 yüz min rublun isə aprelin 4-də Naxçıvan və Zəngibasarı qəçqinlərinə göndərdiyi zaman Ermənistan hökuməti tərəfindən həbs edildiyini yazır. Hansı ki, biz yuxarıda həmin məsələdən təfəssilə ilə bəhs edirik. Daha sonra o, həmin vəsaitdən 130 min rublun P.Sulta-

nova (*kimliyini açıqlamayıb* - N.M.) verdiyini qeyd edir. T.Makinski məruzəsində bəzi xərclələmələrin sonunda "imzalar məhv edilib" ifadəsini yazır. Görünür, diplomatik nümayəndəlikdə vəsaiti alanların Ermənistan hökuməti tərəfindən təqib edilmələrini önləmək məqsədilə onların imzalıları sənədləri çıxdax edirlərmiş.

Lakin görünür ki, Teymur bəy Makinskinin birinci məruzəsi Xalq Xarici İşlər Komissarlığının əməkdaşlarını qane etmədiyi üçün o, yenidən yazılı məruzə etmişdir. Məruzəsində T.Makinski yazır: "İyunun 30-da göndərdiyim məruzəyə əlavə olaraq bildirim ki, iyunun 28-də Qiyasbəyovla təsadüfi görüşüm zamanı dedi ki, mənim İrəvanı qəfilədən tərək etməyimdən sonra, onun diplomatik nümayəndə vəzifəsini icra etdiyi zaman ona Ermənistan XİN-dən məlumat vermişlər ki, Azərbaycan yeni hakimiyyət meydana gəlmişdi üçün Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik nümayəndəliyini buraxılmışdır. Diplomatik nümayəndəlikdə axtarış aparılması və orada olan pulların müsadirəsindən ehtiyat edərək o, həmin pulları müxtəlif şəxslər arasında paylanmışdır: 1) 1.500.000 rubl Azərbaycan bonunu və 419 min Zaqafqaziya bonunu mayın 15-də Gürcüstanın Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsi general Qaralova; 2) 1.200.000 rubl Azərbaycan bonunu Mirbabayevə (*nümayəndəliyini əməkdaşı Miryusif Mirbabayev nəzərdə tutulur* - N.M.); 4) qalan 250 min Azərbaycan manatı və Zaqafqaziya bonu diplomatik nümayəndəliyini ehtiyacları üçün xərclənib; o, sonradan general Qaralovdan 100 min rubl Zaqafqaziya bonu götürdüynə görə Qaralovda 1.500.000 rubl Azərbaycan bonu və 319 min Zaqafqaziya bonu qalır".

Teymur bəyin 1885-ci ildə anadan olan qardaşı Zülfüqar bəy 1904-1911-ci illərdə Peterburq Universitetinin Hüquq fakültəsində təhsil almışdır. Himayədarlıq Nazirliyinin İrəvanda müvəkkil vəzifəsində işləmişdir. Makinskilər nəslinin başqa bir nümayəndəsi, Teymur bəy Makinskinin əmisi oğlu, 1888-ci ildə İrəvan şəhərində anadan olan Abbasəli bəy Makinski 1908-ci ildə Peterburq Universitetinin Hüquq fakültəsini bitirmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Ədliyyə Nazirliyində müvəkkil işləmişdir. O, bir müddət Azərbaycan hökumətinin İrəvandakı daimi nümayəndəliyində də çalışmışdır. Rus, ingilis, fransız və alman dillərini bildiyi üçün diplomatik danışıqlarda

azərbaycanlıların hüquqlarını müdafiə etmişdir. Abbasəli bəy Makinski 1918-ci ilin payızında Naxçıvanda qurulan Araz-Türk hökumətinin fəallılarından olmuşdur. Dövlət arxivində Abbasəli bəy Makinski-nin imzası ilə o dövrün mənzərəsini əks etdirən bir sıra qiymətli sənədlər saxlanılır.

Çox təəssüf ki, Teymur bəy Makinski-nin sovet hakimiyyəti illərində əqibəti haqqında əlimizdə səhii məlumat yoxdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Ermənistan hökumətinin Azərbaycan əleyhinə və onun İrəvanda ki diplomatik nümayəndəliyinə, ayrı-ayrı məsul əməkdaşlarına qarşı göstərdiyi cinayətkar fəaliyyətinin dərindən araşdırılması həm diplomatiya tariximizin, həm də onun qaranlıq səhifələrinin dərindən öyrənilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

*“Azərbaycan” qəzeti,
İyun 2018-ci il*

1918-1920-ci illərdə Ağbaba və Şörəyel nahiyyələrində ermənilərin törətdikləri soyqırımı

1918-1920-ci illərdə erməni silahlı dəstələri tərəfindən Bakı, Gəncə və İrəvan quberniyalarında, Qars vilayətində 1000-ə yaxın yaşayış məntəqəsi yerlə-yeksan edilmiş, yüz minlərlə azərbaycanlı qətlə yetirilmiş, bir milyondan artıq türk-müsəlman əhalisi öz tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınmışdır. Bu yazıda ermənilərin 1918-20-ci illərdə Qars vilayətinin Şörəyel və Ağbaba nahiyyələrində törətdikləri soyqırımından bəhs edilir.

XIX əsrin əvvəllərində rus qoşunlarının Şimali Azərbaycan xanlıqlarını işğalından sonra İrəvan xanlığı ilə həmsərhəd olan Qars paşalığı Azərbaycan türklərinin ən çox sığındıqları bölgə halına gəlmişdi. 1877-78-ci illər rus-türk müharibəsi nəticəsində Qars paşalığının Rusiyanın təbəçiliyinə keçməsindən sonra müsəlmanların həmin ərazidən sıxışdırılıb çıxarılması, onların əvəzində ermənilərin və rus sektantlarının məskunlaşdırılması siyasəti yeridilsə də, Qars vilayətinin əhalisinin əksəriyyətini yenə də müsəlmanlar təşkil edirdi. Qars vilayəti Ərdahan, Qars, Qağızman və Oltu qəzalarına bölünmüşdü və 800-dən artıq yaşayış məntəqəsini əhatə edirdi. Qars qəzasına Ağbaba, Zərşad, Qars, Soğanlıq və Şörəyel nahiyyələri daxil idi. Ağbaba və Şörəyel nahiyyələri Arpa çayın sağ sahilində yerləşir, şərqdən Aleksandropol (Gümrü) qəzası ilə, şimaldan isə Gürcüstanla həmsərhəd idilər.

1917-ci ildə Ağbaba nahiyyəsində mövcud olan 39 kənddən yalnız ikisində ermənilər, Şörəyel nahiyyəsində isə 59 kənddən 24-də ermənilər və molokanlar yaşayırdılar. Ermənilər və molokanlar Şörəyeldə 1877-ci il rus işğalından sonra məskunlaşdırılmışdılar.

Həmin ilin noyabrında Rusiyada baş verən dövlət çevrilişindən sonra Qarsın işğaldan azad olunması şansı yaranmışdı. Lakin Şərqi Anadoludan geri çəkilən rus ordusunun silahlarına sahib olan erməni silahlı dəstələri işğal altında olan ərazilərdə müsəlmanlara qarşı kütləvi qırğınlar törədir, “Daşnaksütyün” partiyasının etnik təmizləmə siyasətini həyata keçirirdilər. Dekabrın 16-da Rusiya Xalq Komissarları Soveti Stepan Şaumyanı Qafqaz işləri üzrə fəvqəladə komissar təyin etmişdi. Sovet hökuməti dekabrın 29-da “Türkiyə Ermənistanı haqqında” dekret qəbul etmişdi. Bu dekret Türkiyə ərazisində özlərinə dövlət

yaratmaq üçün ermənilərin iştahını artırmışdı.

1918-ci il fevralın 12-də türk ordusu ermənilərin Şərqi Anadoluda törətdikləri qırğınlarla son qoymaq üçün əks hücumə keçmişdi. Erməni qanıçənləri Andranik, Hamazasp, Dro və Njdehin silahlı qüvvələri türk qoşunlarının əks hücumuna tab gətirməyərək geri çəkildikcə, müsəlman yaşayış məntəqələrinə talan edir, əhalisini soyqırırma məruz qoyurdular. Erməni qoşunları əsasən Qars-Gümrü dəmiryol xətti boyunca geri çəkildirdi. Dəmiryol xətti Şörəyel nahiyəsinin ərazisindən keçdiyi üçün həmin bölgədə yerləşən müsəlman kəndlərində kütləvi qırğınlar törədilmişdi.

Erməni silahlılarının törətdikləri qırğınların miqyası o həddə çatmışdı ki, Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyaları aprelin 15-də Qars vilayətində yaranan ağır vəziyyəti müzakirə etmək məcburiyyətində qalmışdı. Müzakirənin protokolunda yazılır: "Qaçqın yunanlar xəbər verirlər ki, hücum edən türk qoşunlarının qarşısından çəkilən erməni hərbi hissələri və silahlı fərariləri yollarda rast gəldikləri müsəlman kəndlərini tam məhv edir, hər şeyi yandırır, əhalini qılıncdan keçirir, təsvir edilməsi mümkün olmayan vəhşiliklər törədirlər. Onlar qadınları lüt-üryan edir, süngülərə keçirilmiş südəmər körpələri hərbi qənimət kimi aparır "qalib" erməni qoşunlarının keçməli olduğu böyük yolların kənarına düzürdülər". Yunanlar deyirlər: "Gərək qeyri-insani əsəblərin ola ki, bu cəhənnəm əzabını, dəlilik dərəcəsinə çatdırılmış qadınların və uşaqların qəlbə dağlayan nələsinə, köməksiz qocaların iniltilərini eşidə və dəyə biləsən... Təxmini hesablamalara görə 82 kənd təsvirolunmaz dağıntılara məruz qalmışdır. Çiçəklənən Qars vilayəti kapitan Movsesyanın və general Arəşovun dəstəsinin vəhşi tūğyanı sayəsində indi təəssüf ki, 1915-ci ilin əvvəlindəki dəhşətləri xatırladır. İndi bütün Qars vilayəti törədilmiş qəddar vəhşiliklərdən, həmişəlik insanlıq sifətini itirmiş ermənilərin riyakarlığından, vəhşilliyindən və alçaqlığından xəbər verən nəhəng qəbiristanlığa çevrilib." (ARDA, f. 970, siy. 1, i, 1, v. 28-29).

Türk ordusunun şərq cəbhəsinin komandanı Kazım Qarabəkir Paşanın "Soykırım Yalanı: Ermeni Mezalimi, 1917-20 Arasında Erzincandan Erivana" (İstanbul, 2005) kitabında ermənilərin törətdikləri kütləvi qırğınlar sənədlərin dili ilə qələmə alınmışdır. K. Qarabəkir Paşa yazır ki, türk qoşunlarının erməniləri Qarsda mühasirəyə almaq-

dan və onları təqib etməkdən vaz keçməsinə baxmayaraq yenə də ermənilər razılığı pozaraq şəhərdə qırğınlar törətmişdilər. "Aprelin 25-də axşam Qarsı geri aldıq. Şəhəri doladım. Hər tərəf yanır, stansiyada yüzə qədər əsir əsgərimiz işgəncə ilə öldürülmüşdü. Qarsı Müdafiə Komandanlığı dairəsinin 20 metr qərbində (kiçik hövzədə) Qars çayına atılmış 50-yə qədər müsəlmanın cəsədini tapdıq." Müəllif daha sonra yazır ki, 1918-ci il mayın 1-də yüzə qədər erməni atlı Şiştəpə və Düzəkənd ətrafında (indiki Amasiya rayonunun ərazisində) 60 uşaq, qadın və kişini öldürmüşlər.

Brest-Litovsk müqaviləsinə (3 mart 1918-ci il) əsasən Üç Sancaqda (Batumi, Qars, Ərdahan) plebisit (rəy sorğusu) keçirmək qərarə alınmışdı. İyunun 12-də keçirilən plebistin nəticələrinə görə, bölgələrin əhalisi, o cümlədən də Ağbaba və Şörəyel nahiyələrinin əhalisi yenidən Türkiyəyə birləşmək arzusunı ifadə etmişdi. Sasvermənin nəticələrini İstanbula təqdim etmək üçün nümayəndə heyəti göndərilmişdi. Ağbaba nahiyəsinə Köhnə İbiş kəndinə olan və bölgədə böyük nüfuz sahibi olan Hacı Abbas oğlu Kərbəlayi Məhəmməd ağa təmsil etmişdi. Heyət avqustun 15-də VI Sultan Vahidəddin tərəfindən Dolmabahçə sarayında qəbul edilmişdi. Bundan sonra, bütövlükdə Qars vilayətində olduğu kimi, Ağbaba və Şörəyel qaçqın əhalisi də tədricən öz yerlərinə qayıtmışdı.

Birinci Dünya müharibəsində məğlubiyət nəticəsində bağlanan Mudros sazişinin (30 oktyabr 1918-ci il) şərtlərinə əsasən, Türkiyə öz qoşunlarını 1914-cü il sərhədlərinə geri çəkməli olur. Geri çəkilən türk qoşunlarının komandanı Yaquə Şevki paşanın məsləhəti ilə türk zabitlərinin bir qismi Qars vilayətində qalıb yerli özünümüdafiə dəstələrinin təşkili və əhalinin silahlandırılması ilə məşğul olurdular.

Türk qoşunları geri çəkildikdən sonra bölgəyə nəzarət ingilis qoşunlarının əlinə keçir. Lakin ermənilər fürsətdən istifadə edib silahlı gücünə həmin ərazilərə sahib çıxmaq istəyirdilər.

1918-ci il oktyabrın 29-da Axıska bölgəsində Ömər Faiq Nemanzadənin başçılığı ilə Axıska Müvəqqəti Hökuməti qurulur. Noyabrın 3-də isə Naxçıvan qəzasını və İrəvan quberniyasının cənub hissəsini birləşdirən ərazidə Ömir bəy Əkbərzadənin başçılığı ilə Araz-Türk Hökuməti yaradılır. Bundan iki gün sonra Qarsda Piroğlu Fəxrəddin bəyin başçılığı ilə Qars İslam Şurası qurulur. Noyabrın 14-də Birinci Qars Konqresi keçirilir. Bölgələrin milli şuralarının rəhbərlərinin qatıldığı Konqresdə

Dağ Borçalının Kapanəçki kəndindən olan Emin ağa (Borçalinski) hökumət funksiyasını yerinə yetirən Qars Milli İslam Şurasına sədr seçilir.

İdarəçilikdəki parakəndəliyə son qoymaq, ermənilərin və gürcülərin bölgəyə hücumlarının qarşısını almaq üçün silahlı qüvvələrin bir əldən idarə olunmasına nail olmaq məqsədilə noyabrın 30-da Naxçıvan, Ordubad, Qəmərli, Sürməli (İqdir), Şərəyel, Axıska, Axıləkək, və Batum bölgələrindən gələn 60 nəfərlik nümayəndə heyətinin iştirakı ilə 2-ci Qars Konqresi keçirilir. Üç gün davam edən bu konqresdə Batumdan Ordubada qədər ərazidə Qars Milli İslam Şurası Hökumətinin qurulduğu elan edilir. On iki nəfərlik hökumət rəisliyinə əslən Gümrü şəhərindən olan İbrahim bəy Cahangirzadə (Cahangirov) seçilir. İ.Cahangirzadə əvvəllər rus ordusunun zabiti olmuşdu və Araz-Türk Hökumətinin hərbi naziri kimi bölgə əhalisinin silahlandırılmasına və özünümüdafia batalyonlarının təşkil edilməsinə rəhbərlik etmişdi. Noyabrın 30-da keçirilən 2-ci Qars Konqresində həmçinin Parlament funksiyasını icra edən Mərkəz Müməssisləri Heyəti seçilir.

2-ci Qars konqresinə qədər Ağbaba və Şərəyel Milli Şuraları təşkil edilmişdi. Hacı Abbas oğlu Kərbəlayi Məhəmməd ağa Şuranın sədri və konqresə nümayəndə seçilmişdi.

Ağbaba Milli Şurası bölgə əhalisinin erməni hücumlarından qorumaq üçün yerli səfərbərlik həyata keçirmiş və Ağbaba süvari alayı təşkil edilmişdi. Belə qayda qoyulmuşdu ki, əsgər verə bilməyən ailələr bir tufəngin pulunu və bir at, yaxud bir inək verməli idilər. Bu qaydaya əməl etməyənlər ciddi cəzalandırılmışdılar.

Geri çəkilən türk ordusunun zabiti yüzbaşı Xurşud bəy Ağbabada qalib, könüllü dəstələrin təlimi vəzifəsini öz üzərinə götürmüşdü. Ağbaba süvari alayı ermənilərə qarşı mücadilə edəcək bir gücə sahib olmuşdu.

1919-cu il yanvarın 13-də ingilis generalı Biç Qarsa gələrək, Ermənistan hökumətinin Stepan Korqanovu Qars vilayətinin başçısı təyin etdiyini bildirmişdi. Milli Şura hökumətinin rəhbərləri ingilis generalına bəyan etmişdilər ki, bölgə əhalisinin 85%-i türklərdən ibarətdir və vilayətin rəhbərliyinə erməninin təyin edilməsi Vilson prinsiplərinə ziddir. Bundan sonra general Biç Milli Şura hökumətini tanıdığını bildirmiş və Gümrüyə qayıtmışdı.

1919-cu il yanvarın 17-18-də 131 nümayəndənin iştirak etdiyi 3-

cü Qars konqresi hökumətin adını dəyişdirərək Müvakkata-i Milliyyəsi adlandırır. 18 maddədən ibarət Anayasa (Konstitusiyaya) qəbul olunur. Cümhuriyyətin 40 min kvadratkilometr ərazisi, 1,7 milyon nəfər (1,5 milyonu türk-müsəlman) əhalisi var idi. Dövlət dili olaraq türk dili qəbul olunmuşdu. Üçrəngli (ağ, yaşıl və qara), ay-ulduzlu bayrağı qəbul olunmuşdu. Batumda həftədə üç dəfə çıxan "Sədayi millət" qəzeti hökumətin rəsmi orqanı idi.

Cənubi-Qərbi Qafqaz Hökuməti 1919-cu il yanvarın 27-də Azərbaycan hökumətinə müraciət etmiş, ondan hərbi təlimlər keçmək üçün zabitlər, məmurlar və pul istəmişdi.

Martın 25-də Cənubi-Qərbi Qafqaz Hökuməti öz müstəqilliyini elan etmiş və özünü Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti (CQQC) adlandırmışdı.

Həmin dövrdə Qars vilayətində siyasi partiyalar fəaliyyət göstər-mədiyindən 65 bitərəf deputatdan ibarət parlament təsis edilmişdi. Doktor Əsəd bəy Hacıyev (Əsəd bəy Oktay) parlamentin sədri seçilmişdi.

Naxçıvan və Qarabağın mənsubiyyəti məsələsində olduğu kimi, Cənub-Qərbi Qafqaza münasibətdə də ingilislər ikili oyun oynayırdılar. Ermənistan daxili işlər naziri və hökumətin başçısı A.Xatısoy aprelin 6-da Tiflisdə general Tomsonla görüşmüş, Qars vilayətinin, Şərur-Dərələyəzin və Naxçıvan qəzalarının və Sürməli qəzasının Ermənistanın idarəçiliyinə verilməsi məsələsinə müzakirə etmişdilər. Həmin görüşdə Qars Milli Şurasının məsələsi ciddi müzakirə olunmuşdu. Tomson bildirmişdi ki, 10 gündən sonra general Mil gələcək və türklərə qarşı Ermənistanda və Qafqazda tədbirlər görülməkdir.

Xatısoy Tiflisdən qayıtdıqdan sonra Tomson Tiflisdən Ermənistan hökumətinin sədrinə göndərdiyi məktubda bildirdi ki, aprelin sonu-nadək erməni qaçqınları Qarsa və Naxçıvana qayıtdıqdan sonra ingilis qoşunları Qarsdan və Naxçıvandan geri çağırılacaq, ingilis missiyası isə qalacaq. O. general Devinin hazırda Qarsda olduğunu bildirmiş, mayın 1-dək hər bir rayonda erməni administrasiyası təşkil edilməsi üçün lazımı miqdarda erməni qoşunlarının olmasını tövsiyə etmişdi. Tomson erməni qoşunlarının Qarsa çatmasınadək ingilislərin Qars Milli Şurasının öhdəsindən gələcəyini, bunun üçün iki zirehli qatırın böyük köməyi olacağını bildirdi.

Gürcülər də üzdə ingilislər kimi ikili oyun oynayırdılar. Xatısov Tiflisdə olarkən aprelin 8-də Gürcüstanın daxili işlər naziri N. Ramişvili ilə də görüşür. Tomsonun da iştirak etdiyi həmin görüşdə erməni əsgərləri üçün 3000 komplekt verilməsi, Qarsın və Naxçıvanın işğal üçün paravozların və lazımı vasitələrin verilməsi, Denikinin yanına nümayəndələrin göndərilməsi razılaşdırılmışdı. Həmin vaxt Ermənistanla Gürcüstanın maraqlarının tamamilə üst-üstdə düşdüyü nəzərə çarpır. Həmin görüşdə həmçinin Qarsın və Naxçıvanın tutulması planı müzakirə edilir. Ermənistanın hərbi naziri Araratovun Qarsın tutulması ilə bağlı Stepan Korqanov verdiyi xəritə üzərində plan müzakirə edilir.

Aprelin 9-da Xatısovun Bellə görüşündən sonra o, Qarsa gedir və ingilis komandanlığının Qarsın işğalı barədə təlimatını polkovnik Deviyə çatdırır. Bell Qarsdan Xatısova teleqram göndərir ki, hərbi nazirliyin nümayəndələri və general qubernator Qarsa gətsinlər. Qars vilayətinin Ermənistanın təbəçiliyinə verilməsi üçün ingilis dəmiryol batalyonunun 2 rotası və stansiyanın mühafizəsi üçün hindlilərdən (indus) ibarət rota artıq göndərilmişdi. Həmin vaxt Qars vilayətində 3000 əsgər var idi.

Aprelin 12-də ingilislər ermənilərin arzusunu yerinə yetirərək Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin parlament binasını mühasirəyə almış, 30 nəfər parlament üzvünü və hökumət nümayəndəsini həbs etmiş, baş nazir İbrahim bəy Cahangirov başda olmaqla 11 nəfəri Malta adasına sürgün etmək üçün Batuma göndərmişdilər. Bundan sonra CQQC-nin 12 bölgəsində milli şuralar yerli hökumətlər şəklində müstəqil fəaliyyət göstərirdilər. Ağbaba Milli Şurası yenə də Hacı Abbas oğlu Kərbəlayi Məhəmməd ağanın sədrliyi ilə öz işini davam etdirir.

Şörayelin kəndlərinin böyük əksəriyyəti erməni qoşunları tərəfindən işğal edildiyi üçün Şörayel Milli Şurası öz işini davam etdirə bilməmişdi. Milli Şuranın sədri Əsədulla İskəndərbəyov (Ağüzüm) Şörayel faciəsinin miqyasını dünyaya çatdırmaq üçün Tiflisə getmiş, Azərbaycanın Gürcüstandakı daimi nümayəndəliyinin vasitəsilə müttəfiq dövlətlərin Qafqazdakı missiyalarının başçılarına müraciətlər etmiş, Tiflisdə dərc olunan qəzetlər vasitəsi ilə ermənilərin törətdikləri vəhşilikləri dünya ictimaiyyətini nəzərinə çatdırmağa çalışmışdı. Qars vilayətində törədilən erməni vəhşiliklərinin miqyasını xarici dövlət-

lərin nəzərinə çatdırmaq, qaçqınların problemlərini yüngülləşdirmək üçün 10 oktyabr 1919-cu ildə Tiflisdə " Qarslılar Həmyerliləri Cəmiyyəti" yaradılmışdı. Noyabr ayında Tiflisdə dərc olunan "Obnovlenie" qəzetində Qars vilayətində ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər haqqında silsilə məqalələr dərc edilmişdi.

İngilislərin CQQC-ni süquta yetirməsindən dərhal sonra Ermənistan ordusunun 1-ci və 4-cü piyada polkları general Osipyanın komandanlığı altında, daşnak hökumətinin Qars valisi təyin etdiyi Stepan Korqanovla birlikdə respublikanın sərhədlərinə daxil olurlar. Aprelin 30-da daşnak hökuməti Qarsda öz fəaliyyətinə başlayır və qəza təşkilatlarını qurmaq üçün öz nümayəndələrini bölgələrə göndərir.

Bu zaman Qarsda Məşədi Səməd ağanın başçılığı ilə Korqanovun hakimiyyətini qəbul edən yeni oyuncaq Müsəlman Milli Şurası qurulur. Həmin şuranın üzvləri Qarsın nahiyələrini gəzərək yerli əhali arasında təbliğat aparırlar ki, silahları təhvil versinlər və Ermənistan hakimiyyətini tanısinlər.

Qubernator Stepan Korqanov CQQC hökumətinin üzvlərinin Malta adasına sürgün edilmələrindən xeyli müddət sonra da vilayətin bütün ərazisində idarəçiliyi öz əlinə ala bilməmişdi. Yerli müsəlman əhali onun təyin etdiyi nahiyə rəislərini yaxına buraxmır, erməni idarəçiliyini tanımaq istəmirədilər. Çünki ermənilər verdikləri vədlərə əməl etmir, əhalisi tərkisilah olunan bölgə kəndlərini əhalisini müsəlmanlardan təmizləyir və onların mal-mülkünü sahib çıxırırlar.

1919-cu il oktyabrın 1-də qubernator S.Korqanov Ermənistan hökumətinin sədrinə ünvanladığı "Tam məxfi" qriffli məktubunda Ağbaba, Şörayel, Zərşad bölgələrinin əhalisinin tamamilə "tatarlardan" (yəni azərbaycanlılardan-N.M.) ibarət olduğunu yazır və kütlənin arasında böyük həmrəyliyin mövcud olması səbəbindən bölgəni özünə təbə etdirməyin asan olmadığını qeyd edir. Korqanov Milli Şuranın keçmiş üzvü Məhəmməd Hacı Abbas oğlunun erməni idarəçiliyinə təb olmasından şikayətlənir. O, Məhəmməd Hacı Abbas oğluna yüksək vəzifə təklif etdiyini, lakin onun həmin təklifi bəyənmədiyini, könüllüdən həmin dağların hakimi olması keçirdiyini yazır. Korqanov həmin bölgələrdə şişlərlə sünnilərin qarışıq yaşadığını, Məhəmməd Hacı Abbas oğlunun şişə olduğu halda, sünnilərin də üzərində hakim olduğunu qeyd edir. "Parçala, hökm sür!" siyasəti yeritdiyini qeyd

edən qubernator, məzhəb çatışması salmaq yolu ilə Məhəmməd Hacı Abbas oğlunu zəiflətmək yolunu tutduğunu, bunun üçün sünni əhalisi olan Dələver kəndinin imkanlı sahibkarı İsmayıl Hacı Rüstəm oğlundan istifadə etdiyini yazır. O, sentyabrın 30-da ilk toqquşmanın baş tutduğunu və məzhəb çatışmasında hər iki tərəfdən 14 nəfərin öldüyünü və yaralandığını şədyanalıqla Ermənistan hökumətinə xəbər verir. (Vestnik Arxivov Armenii. №2 (106), Erevan, 2005, s. 25-26).

Şörəyel nahiyəsinin Ağbabaya bitişik kəndləri də Kərbalayı Məhəmməd ağanın döyüşçülərinin nəzarəti altında idi. Zərşad nahiyəsində də güclü özünümüdafiə dəstələri mövcud idi. Erməni hərbi hissələri bu nahiyələrdəki güclərlə üzbəüz döyüşlərdən ehtiyat edirdi. Ona görə də bu nahiyələri hər tərəfdən mühasirəyə alaraq onların xarici ələmlə əlaqələrini kəsmək istəyirdi. Erməni hərbi birlikləri bu nahiyələrin üzərinə 4 tərəfdən - Qars, Gümrü, Ərdahan və Gölə nahiyəsi tərəfdən hücumu hazırlayırdı. 1920-ci il yanvarın 28-də polkovnik Mazmanovun komandanlığı altında erməni hərbi hissəsi Çıldır nahiyəsinin Ərdahan istiqamətindəki kəndləri ələ keçirmişdi.

31 yanvar 1920-ci ildə Ağbaba Milli Şurasının Azərbaycanın Gürcüstandakı Daimi Nümayəndəliyinə göndərdiyi müraciətində deyilirdi ki, Qars vilayətinin Ərdahan qəzasında erməni əsgəri qüvvələri islamlar üzərinə hücum edərək şiddətli surətdə hərə açmış, Ağbaba, Zərşad və Şörəyel nahiyələrini mühasirə altına almışlar. Milli Şura "İslamların əhvalı qayət pərişan və təhlükəli olduğundan tez bir zamanda müavinətinizi istirham edəriz." - yazaraq yardım istəyirdi.

Fevralın 7-də Ağbaba nahiyəsinin kəndləri Qazançı kəndi istiqamətindən erməni artilleriyasının bombardmanına məruz qalır. Qaranamaz kəndində 6 qadın, 17 uşaq, 4 kişi öldürülür, 2 nəfər yaralanır. Balıqlı kəndinə atılan mərmiləməticəsində 4 nəfər öldürülmüş, 2 nəfər yaralanmışdı.

Azərbaycanın Gürcüstandakı Diplomatik Nümayəndəliyinin arxiv sənədlərinin içərisində Kərbalayı Məhəmməd ağaya, Məhəmməd bəy Qocayeva və Əsəd bəy Hacıyevə 13 fevral 1920-ci ildə verilən vəsiqənin surəti saxlanılır. Həmin sənəddə qeyd edilir ki, adları çəkilən şəxslər təcili olaraq Diplomatik Nümayəndəlik tərəfindən Bakıya ezam olunurlar ki, qaçqınlara yardım edilməsi məsələsini Himayəçilik Nazirliyi ilə müzakirə etsinlər. Sənəddə həmçinin dövlət orqanlarının

nümayəndələrindən xahiş edilirdi ki, onların Bakıya çatmaları üçün yolda hər hansı maneçilik törədilməsin.

Qars vilayətində fəaliyyət göstərən milli şuralara yardım üçün Azərbaycan hökuməti Himayəçilik Nazirliyinin əməkdaşı İsmayıl Nəzəraliyevi kifayət qədər maddi vəsaitlə bölgəyə ezam etmişdi. 1915-1917-ci illərdə Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin əməkdaş kimi Qars vilayətində müharibədən zərər çəkən soydaşlarımıza yardım göstərilməsində fəal iştirak edən Nəzəraliyev bölgəni yaxşı tanıyırdı. İsmayıl Nəzəraliyev Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi raportunda Ermənistan silahlı qüvvələrinin erməni hökumətini tanımayan Şörəyel, Ağbaba, Çıldır və Zərşad nahiyələrində tərtidkləri qırğınların miqyası ətraflı şərh edilmişdir. Hesabatda göstərilir ki, yuxarıda adları çəkilən nahiyələrin nümayəndələrinin yardım üçün fevralın 10-da Bakıya getmələrindən sonra Osipyanın komandanlığı altında erməni silahlı qruplaşmaları Zərşad nahiyəsinin "işini bitirmiş", sonra isə Şörəyelin kəndlərinin üzərinə hücumu keçmişlər.

Ermənilər fevralın 14-15-də qarlı-boranlı günlərdə Şörəyelin Şahnalar, Qaraxan, Möküz, Aslanxana, Kinəy, İlanlı, Ağüzüm kəndlərinin sakinlərini qətlə yetirmiş, evlərini talan etmişdilər. Talanlarda erməni qadınları da iştirak etdirmişlər. Ermənilərin silahları təhvil vermək tələbini Şörəyelin yalnız Sedidlə və Dilan kəndləri radd etmişdilər. Fevralın 26-da ermənilər bu iki kəndi də bombalamışdılar. Daha sonra erməni quldurları silahlarını təhvil verən və Ermənistan hökumətini tanıdığı bəyan edən kəndləri bombalamağa başlamışdılar. Kiçik Qımılı, Böyük Qımılı, Molla Musa, Vartanlı, Bacioglu, Oxçoglu, Məmmədabad, Aralıq, Qarakilsə kəndləri top atəşinə tutulmuşdu. Min nəfər əhalisi olan Aralıq kəndindən təkcə 11 nəfər qaçıb canını qurtara bilməmişdi. Qarakilsə kəndindən sağ qurtulan 260 nəfəri asir olaraq Gümrüyə aparmışdılar. Daha sonra Nəzəraliyev yazır ki, ermənilər martın ilk günlərində əvvəlcədən xəbərdar edilmədən Güllübulaq kəndini qəfilən bombalamağa başlamışlar. Kəndin sakinləri xeyli çox qurban verdikdən sonra malını, mülkünü buraxaraq canlarını götürüb qaçmışlar. İ.Nəzəraliyev həmin dövrdə Şörəyelin 28 kəndinin erməni vəhşiliyinin qurbanı olduğunu yazır.

Kazım Qarabəkir Paşa Türkiyə ordusunun Şərq cəbhəsi qarargahına 1920-ci il noyabrın 2-də göndərdiyi raportunda Korqanovun

dövründə erməni komandanlarından Baratov və Mazmanovun əsgərlərinin top və pulemyotlarla Şörayelin kəndlərində törətdikləri qırğınlar barəsində yazırdı ki, Anıda 40, Tencarda 30, Daynalıqda 60, Qaraxanlıda 150, Qaradaşda 70, Ərginədə 40, Gülviranda 50, İncədərədə 30, Kəpənəkdə 80, Surlucada 100, Aslanlıda 40, Şahnalarda 220, Ağüzümdə 70, Qaraxanda 200, Şahnalarda 30, Söyüdlüdə 18, Aralıqda 300, Keçiddə 30, Qarakilisədə 35, Hacıpiridə 30, Molla Musada 100, Kiçik Qımılıda 60, Bacıoğlunda 50, Ağbulaqda 30, Vartanlıda 100, Qaraməmmədə 20, Oxçoqluda 150, Kiçik Qızıldaşda 20, Güllübulaqda 300, Böyük Qızıldaşda 100, Məmmədəbadda 20, Cəbəciyə 150, Çaxmaqda 30, Mağaracıqda 100 evi viran qoymuş, əmlaklarını qarət etmiş, əhalisinin bir qismini qətl etmişlər.

Şörayel faciəsini öz gözləri ilə görən Aşıq Qəhrəman həmin tükürpədicə səhnəni belə təsvir etmişdi:

Məscid, mərək yanan insanla dolmuş,
Həpsi itə, qurda, quşa yem olmuş,
Neçə ocaq sönmüş, bir adı qalmış,
Sahibsiz vətənlər, insan qalmamış.

İrəvan quberniyası ərazisində qurulan daşnak hökumətinin törətdiyi qırğınlardan birtəhər qaçıb qurtulan azərbaycanlılar Qars vilayətinin 92 kəndində özlərinə sığınacaq tapmışdılar. Bu bədbəxt insanlar bir daha Qars vilayətində qırğınlara məruz qalmışdılar.

Ağbaba və Şörayel özünlümüdfə dastələrinin komandanı Kərbəlayi Məhəmməd ağanın çox gərgin məqamda bölgədən ayrılması vəziyyəti daha da ağırlaşdırmış, ermənilərin fəal hərəkətə keçməsinə təkan vermişdi. Onun Bakıya getməsinə Məşədi Səmədin başçılığı ilə Qarsda təşkil edilən oyuncaq Milli Şura fərarilik kimi qələmə vermiş, yerlərdə nümayəndələr göndərərək əhalin tərkisilah olmağa və Korqanovun hakimiyyətini tanımağa çağırmışdı. Hətta Ermənistan hökumətinin Azərbaycan hökumətinə Şörayel, Ağbaba və Zərşad nahiyələrində törədilən qırğınlarla bağlı göndərdiyi notasına Qarsdakı oyuncaq Milli Şuraya istinadən cavab olaraq bildirilirdi ki, bölgələrdən Bakıya gedən nümayəndələrin ermənilərin törətdikləri qırğınlar barədə söylədiklərinə və qəzetlərə verdikləri müsahibələrə inanmasınlar.

Kərbəlayi Məhəmməd ağa Bakıya getdiyi müddətdə milli Şuranın sədrliyi onun kiçik qardaşı, döyüşlərdə qəhrəmanlığı ad qazanan, adı ilə ermənilərin canına vahimə salan Mahmud ağaya həvalə edilmişdi. Lakin Mahmud ağanın siyasi sorişəsi az idi.

Ağbaba Milli Şurasının sədri Kərbəlayi Məhəmməd ağa vaxtında qonşu Axıləkəklə və Axıska bölgələrindəki Gürcüstan hökumətinin nümayəndələri ilə sıx əlaqə qura bilməmişdi. O, gürcü generallarına qızıl pul verərək onlardan silah-sursat alırdı. Ermənilərin aramsız hücumları o həddə çatmışdı ki, Ağbaba Milli Şurasının 20 fevral 1920-ci il tarixdə 35 kəndin nümayəndələrinin iştirakı ilə Təpəköy kəndində keçirilən iclasında qərarə alınmışdı ki, Ağbaba nahiyəsinin Gürcüstana birləşdirilməsi üçün Gürcüstan Respublikasının nümayəndələri ilə əlaqə qurulmuş və bunun əlaqənin qurulması üçün iki nəfər səlahiyyətli nümayəndə seçilmişdi. Rus dilində tərtib edilən və əslə Azərbaycanın Gürcüstandakı Daimi Nümayəndəliyinin arxiv sənədləri içərisində saxlanılan "İcma qərarı"nın mətni belə idi:

"İcma qərarı"

20 fevral 1920-ci il. Təpəköy kəndi.

Biz, Ağbaba sahəsinin Amasiya, Daşkərpü, Mumuxan, Sınıx, Mağaracıq, Çaxmaq, Güllübulaq, Dələver, Cəbəci, Qızıldaş, Düzəkənd, İlan, Qaranamaz, Təzəkənd, Balıqlı, Gölüü, Öksüz, Sultanabad, Təpəköy (böyük), Təpəköy (kiçik), Xançarlı, Güllüca, Elləroyuğu, Qarabulaq, Qızılıkış, Söyüdüü, Xozukənd, Baxçalı, Ördəkli, İbiş, Mustuxlu və Seldəğilən kəndlərinin əşəğüdə imna edən sakinləri, sasvermə hüququna malik olan min dörd yüz əlli dörd (1454) ev sahibləri, bu gün tamamilə toplaşaraq Ağbaba Müsəlman Milli Şurasının sədri Mahmud Hacı Abbas oğlunun iştirakı ilə ermənilərlə bir arada və Ermənistan Respublikası hökumətinin təbəçiliyində yaşamağın mümkün olub-olmaması müzakirə edildi və nəzərə alındı ki, qonşu Şörayel nahiyəsinin müsəlman kəndləri Ermənistan Respublikasının təbəçiliyini qəbul etmələrinə baxmayaraq, artilleriya bombardmanına, həm Ermənistan ordusu və administrasiyası, həm də erməni əhalisinin hər cür qeyri-qanuni zorakılıqlarına məruz qalmışlar. Ona görə belə qənaətə gəlmişik ki, Ağbaba nahiyəsi yalnız Gürcüstan ərazisinə birləşməklə müsəlman əhalisinin həyatını və əmlakını istənilən təərfin qəsdindən qoruya bilər və buna görə də birsəslə qərarə alındı:

Öz aramızdan Xozukənd sakini Məşədi Rüstəm oğlunu və Qızıldaş kəndinin sakini Niftali İbrahim Xəlil oğlunu seçərək onları vəkil edir və ixtiyar veririk ki, bizim Ağbaba nahiyəsinin Gürcüstanla birləşdirilməsi üçün Gürcüstan Respublikasının nümayəndələri ilə əlaqəyə girsinlər. Bir sözlə, adları çəkilən şəxsləri vəkil edirik ki, bizim ərazinin taleyini həll etmək üçün istənilən şəxsə əlaqəyə girsinlər və buna görə də imza edirik.

İmzalar:

*İcma hökmünün həqiqiliyini möhür yanında olmadığı üçün
imzamları təsdiq edirik:*

Milli Şüuranın sədri: Mahmud Hacı Abbas oğlu (imza).

Katib: Həsənov. (imza)."

26 fevral 1920-ci ildə Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi Ermənistan Xarici İşlər Nazirliyinə erməni silahlı birləşmələrinin Şörəyelin 12 kəndini darmadağın etməsi ilə əlaqədar etiraz teleqramı göndərmişdi. Fevralın 28-də Azərbaycan XİN Ermənistan qoşunlarının Şörəyel, Ağbaba, Çıldır və Zərşad nahiyələrinə hücumu ilə bağlı etiraz notası göndərmişdi. Ertəsi gün Azərbaycan XİN Fransa və İtaliyanın Qafqazdakı hərbi nümayəndəliyinə müraciət edərək Qarsda ermənilərin törətdikləri qırğınların qarşısının alınması üçün köməklik göstərmələrini istəmişdi.

Yanvar-fevral aylarında erməni silahlı qüvvələri Ağbabanı tam mühasirədə saxlamışdılar. Qarsdakı oyuncaq Milli Şüuranın adından İsmail Əzizov adlı birisini Qorqanov Ağbabaya göndərmişdi ki, əhalini tərkisilah olmağa və Ermənistan hökumətinin təciliyini qəbul etməyə razı salsın. Lakin Ağbaba Milli Şurası bu təklifi qəbul etməmişdi. 29 fevral 1920-ci ildə Ermənistan hökuməti adından Arpaçay xətti üzrə özünü müdafiə qüvvələrinin komandanı Saruxanovun imzası ilə Ağbaba nahiyəsinin əhalisinə müraciət etmişdi. Həmin müraciətdə deyilirdi: "Sizin nahiyənin əhalisinin tərkisilah olunması və bütün məsələlərin sülh yolu ilə həll edilməsi məqsədilə İsmayıl Əzizov vasitəsi ilə danışıqlar aparılması üçün Ermənistan hökuməti tərəfindən nümayəndələr göndərilməsi barədə istəyinizlə bağlı ərz edirik ki, Aleksandropol qrup qoşunlarının rəisi general Pirimovun, ikinci xüsusi briqadanın rəisi general Osepyanın və Əlahiddə atlı briqadasının rəisi

general Xaçaturovun əmri ilə mən bu gün yuxarıda ərz edilən məqsədlə Erməni Şiştəpəsi kəndinə gəldim və ona görə də təklif edirəm ki, martın 1-də saat 12-də bütün kəndlərdən sizin nümayəndələri danışıqlar aparmaq üçün Şiştəpə kəndinə göndərsiniz."

9 mart 1920-ci ildə Azərbaycan parlamentinin fəvqəladə iclasında Qars vilayətində ermənilərin törətdikləri qırğınlar müzakirə edilmiş və bəyanat qəbul edilmişdi. Azərbaycan hökumətinə tapşırılmışdı ki, qırğınların qarşısının alınması və qaçqınların vəziyyətinin yüngülləşdirilməsi üçün lazım olan tədbirləri görsün.

O dövrün sənədləri göstərir ki, Azərbaycan hökuməti diplomatik yolla və qeyri vasitələrlə (hərbiçilər və silah-sursat almaq üçün qızıl pul göndərməklə) Qars vilayətinə və o cümlədən ermənilərin işğal etdikləri və etmək istədikləri bölgələrə öz mümkün yardımını göstərmişdi.

İ.Nəzərəliyev Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi raportunda göstərdirdi ki, martın əvvəlində Şörəyel bütünlüklə, Zərşad nahiyəsinin 4 kəndi xaric qalan kəndləri tamamilə işğal edilmişdir. Ağbaba nahiyəsinin təmsilçiləri tərkisilah olunmaq barədə erməni komandanı Saruxanovla danışıqlara başlamışdılar. Ermənilərlə savaş durumunda təkcə Çıldır nahiyəsi qalmışdı. İ.Nəzərəliyev martın 9-da Ağbabaya getdiyini, bundan üç gün öncə isə Kərbəlayi Məhəmməd ağanın Bakıdan qayıtdığını yazır. O, Kərbəlayi Məhəmmədlə birlikdə keçmiş rus ordusunun zabiti polkovnik İsrail bəy Yedigərovun və minbaşı Xurşud bəyin də Ağbabaya gəldiklərini qeyd edir. Həmin vaxtdakı Ağbaba əhalisi ermənilərə 400-ə qədər silah təhvil vermiş, lakin ermənilər 1500 tüfəng təhvil edilməsi tələbinin aparılan danışıqların şərtlərinə bağlanmışdılar. İ.Nəzərəliyev yazır ki, erməni komandanlığı ağbabalıları martın 20-si gecə saat 12-dək silahların təhvil verilməsinə vaxt qoymuşdular. Həmin vaxt erməni silahlı birlikləri Zərşad istiqamətindən Çıldır nahiyəsinin kəndlərini işğal etməyə başlamışdılar. Martın 19-da erməni qoşunları Gümrünün şimalındakı mövqelərindən Ağbabanın ərazisinə daxil olur.

Lakin Azərbaycan hökumətinin yardımı ilə yenidən silahlandırılan Ağbaba və Çıldır nahiyələrini ələ keçirmək ermənilərə müyassər olmur. Bölgənin qeyri-rəsmi olaraq neytral zonaya çevrildiyini söyləmək olar.

Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri olmuş

Fəxrəddin Ərdöğan xatirələrində bu haqda yazır: "Çıldırda doktor Əsəd bəy, Ağbabada Hacı Abbas oğlu Kərbəlayi Məhəmməd bəy əl-lərindəki qüvvətlərini gecə-gündüz çalışıb yerləşdirdikdən sonra bura ermənilərin girməsinə mane oldular. Ermənilər də buralarda qaza təşkilatlarını qurmaq üçün alay komandanı Marzmanınovun idarəsində iki top, səkkiz ağır makinalı tüfənglə (pulemyot) bu qüvvətlər üzərinə hücumla başladı. Bu milli qüvvələrimiz birləşərək Marzmanaova qarşı çıxdılar. Marzmanınov 50 ölü və bir ağır makinalı tüfəng buraxaraq çəkilməyə məcbur oldu".

Daha sonra F.Ərdöğan yazır ki, milli təşkilatlarımız ermənilər ilə sıxışdırmışdılar ki, onlar "Böyük Ermənistan" xülyasından əl çəkib, kiçik qəzalarımızla barışıq əldə etmək məcburiyyətində qalmışdılar. Ağbaba və Çıldırda 8 maddəlik müqaviləni Hacı Abbas oğlu Kərbəlayi Məhəmməd və Qocaoğlu Məhəmməd bəy imzalamışdılar. Müqavilənin şərtləri belə idi ki, Arpaçay (Zərşad), Çıldır və Ağbaba qəzalarına ermənilər məmur göndərməyəcək, bu qəzaların xalqından əsgər istəməyəcək, tacirlər türk parası ilə sərbəstcə alış-veriş edəcək, bu qəzaların xalqı Gümrüdən istədikləri əşyaları ala biləcəklər. Bu müqaviləyə əməl edilməsi üçün hər iki tərəfdən üç nəfər girov müvafiq olaraq Ağbabada və Gümrüdə saxlanacaqlar.

F.Ərdöğanın yazdığına görə, bu müqaviləyə 1920-ci ilin oktyabr ayının 20-dək əməl edilmiş, Qarsın türk qoşunları tərəfindən azad edilməsini eşidən Gümrünün valisi Qaro Sasuni Çıldır və Ağbaba ilə bağlanan müqaviləyə əsasən Gümrüdə girov saxlanılan üç nəfəri yanına çağıraraq: "Artıq türk ordusu gəlir, sizinlə bizim aramızda düşmənlik ediləcək bir məsələ qalmadı, qüvvət türklərin əlindədir" - demiş və 8 atlı ilə onları Ağbabaya göndərmiş, bunun müqabilində üç erməni girovunu Gümrüyə gətirmişdilər.

Həmin dövrdə İrənin yeritdiyi siyasət də xoşməramlı deyildi. İrən istər İrəvan quberniyasında, istərsə də Qars vilayətində yaşayan və erməni zülmünə düşər olan əhalinin böyük əksəriyyətinin şüa məzhəbi olmalarından istifadə edərək onları əsasən Xoy və Səlməs əyalətlərinə köçürmək istəyirdi. İrən bununla ucuz işçi qüvvəsi əldə etməyə çalışır, bütöv bir xalqın faciəsindən iqtisadi mənfəət güdürdü. İrənin Gümrüdəki konsulluğunun əməkdaşları ermənilərin müşayiəti ilə Ağbaba və Şörəyelin kəndlərini gəzir, "şiri-xurşid" bayrağı altında onları İrana

köçməyə təşviq edirdilər. Blokada şəraitində olan, erməni zülmündən birdəfəlik qurtulmaq istəyən ağbabalı və şörəyellilər verilən vədlərə inanaraq İrana köçməyə razı olmuşdular. 1920-ci ilin yayında Ağbaba və Şörəyelin kəndlərindən minlərlə araba "şiri-xurşid" bayrağı altında, Ermənistan rəsmilərinin müşayiəti ilə Arpa çayını və Araz çayının sol sahilini boyunca İrana doğru hərəkət etmişdilər. Köç karvanı iyulun ortalarında Noraşen ərazisinə çatmışdı.

"Slovo" qəzetində M.Soroçinskinin imzası ilə dərc edilən "Ermənistan maktub" başlıqlı yazıda iyulun 17-nə olan vəziyyətlə bağlı bildirilir: "Noraşenin vəziyyətini Şaxtaxtıdan paromla İrənin Əlisar məntəqəsinə keçmək üçün gözləyən 6 minə qədər ağbabalı müsəlman köçkünlər daha ağırlaşdırır. Bu məsələni Ermənistan daxili işlər nazirinin müavini Xırmoyanın nəzərinə çatdırdım. Bu vəziyyətin tezliklə aradan qaldırılacağına ümid var." (10.09.1920, №206)

Lakin Arazdan İrana keçmək istəyən ağbabalıları dəhşətli faciə gözləyirdi. Erməni silahlı dəstələri gecə ikən qəfildən onlara silahlı hücum etmişdi. Sağ qalan və yeganə çıxış yolu kimi özünü çaya atmaqla canını qurtarmaq istəyən ağbabalıların çoxusu çayda boğularaq ölmüşdü. Əhalinin az bir qismi çayı keçə bilmişdi. İranda isə onları hər cür təhqiredici və məşuqəqli həyat gözləyirdi. Yalnız Qars müqaviləsinin imzalanmasından sonra ağbabalıların az bir qismi öz əvvəlki yer-yurdlarına qayıda bilmişdi.

1920-ci ilin sentyabrında türk qoşunlarının Qarsı azad etməsi ərəfsində Ağbabada ermənilərə qarşı üsyan qaldırılmışdı. Ermənistan hökumətinin üsyanı yatırmaq sayları bir nəticə verməmişdi.

Türk qoşunları 1920-ci ilin oktyabrında Qarsı azad etdikdən sonra Hacı Abbas oğlu Kərbəlayi Məhəmməd ağanın 700 nəfərlik silahlı dəstəsi türk qoşunları ilə birləşərək Gümrüdə azad edilməsində iştirak etmişdi.

1921-ci il Moskva və Qars müqavilələrinə əsasən, Türkiyə tərəfi Arpaçay rayonundan blokhaulzları (çöldə tikilən hərbi hissə istehkamları) Gümrü-İrəvan dəmiryol xəttindən 8 verst məsafədə geri çəkmişdi. Sərhəd xətti Ağbaba dağlarından müəyyən edildiyindən Ağbabanın Köhnə İbiş, Bəzircan, Dələver, Köhnə Qızılca, Cəbaci kəndləri Türkiyə tərəfdə qalmış, qalan ərazilər Ermənistan qatılmışdı. 1988-ci ilədək Ağbaba və Şörəyelin Ermənistan ərazisində qalan 22 kəndinin

azərbaycanlı əhalisi öz ata-baba torpaqlarından növbəti dəfə deportasiyaya məruz qoyulmuşdur.

Ermənilərin 1918-1920-ci illərdə Qars vilayətində, o cümlədən də Ağbaba və Şörəyel nahiyələrində törətdikləri soyqırımla bağlı istər Azərbaycan, Gürcüstan və Rusiya, istərsə də Türkiyə arxivlərində və o dövrün mətbuatında kifayət qədər materiallar mövcuddur.

*"Xalq qəzeti",
31 mart, 1 aprel 2012-ci il.*

1918-1920-ci illərdə İrəvan quberniyası ərazisində azərbaycanlıların soyqırımı

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra xalqımızın tarixi keçmişinin obyektiv mənzərəsini yaratmaq imkanı əldə edilmişdir. Uzun illər gizli saxlanılan, üzünə qadağa qoyulmuş həqiqətlər açılır, təhrif edilmiş hadisələr özünün əsl qiymətini alır. Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə törədilmiş və uzun illərdən bəri öz hüquqi qiymətini almamış soyqırımı da tarixin açılmamış səhifələrindən biridir.

Heydər ƏLİYEV

Ümummilli lider Ermənilərin və onların havadarlarının Birinci Dünya müharibəsi dövründə Şərqi Anadoluda müstəqil erməni dövləti yaratmaq niyyətlərinin baş tutmamasından və rus qoşunlarının 1917-ci il çövrülüşündən sonra Türkiyə torpaqlarından geri çəkilməsindən sonra Cənubi Qafqazda erməni dövləti yaratmaq ideyası gündəliyə gəlmişdi. Rus qoşunlarının tərkibində Qafqaz cəbhəsində Türkiyəyə qarşı vuruşan 120 mindən artıq erməni əsgər və zabiti, habelə hər birində 10 min silahını birləşdirən 4 erməni könüllü birlikləri (drujinaları) əllərində silah Cənubi Qafqaza qayıdırıldı. Üstəlik, ermənilərin "Qərbi Ermənistan" adlandırdıqları ərazilərdən 200 minə yaxın erməni qaçqınları da Cənubi Qafqaza gəlmiş, əsasən İrəvan quberniyasında özlərinə sığınacaq tapmışdılar. Bütün bunlar ermənilərin İrəvan quberniyasında silah gücünə azərbaycanlıların yaşadığı yaşayış məntəqələrini ələ keçirmək planlarını reallaşdırmağa şərait yaratmışdı.

Ermənilər azərbaycanlı yaşayış məntəqələrini silah gücünə ələ keçirmək təcrübəsini hələ 1905-1906-cı illər qırğınları zamanı əldə etmişdilər. O dövrdə Şərqi Anadoluda erməni üsyanlarının yatırılmasından sonra əlində silah 400 min erməni Cənubi Qafqaza gəlmiş, özlərinə yeni yaşayış məskənləri əldə etmək üçün İrəvan quberniyasında, Zəngəzur qəzasında və Qarabağda kütləvi qırğınlar törədərək təqribən 200 azərbaycanlı yaşayış məntəqəsini viran qoymuşdular.

Rusiyada 1917-ci il fevral inqilabından sonra çar üsul-idarəsi yıxılmış, müvəqqəti hökumət qurulmuşdu. 1918-ci il martın 9-da müvəqqəti hökumətin qərarı ilə Qafqaz Cənubi buraxılmış, fəvqəladə

Cənubi Qafqaz Komitəsi yaradılmışdı. Noyabrın 11-də Cənubi Qafqazda fəaliyyət göstərən siyasi təşkilatların Tiflisdə yığılacağı keçirilmiş və Cənubi Qafqaz Komissarlığı yaradılmışdı. Həmin ayda Azərbaycan fraksiyası təsis edilmişdi.

1917-ci il noyabrın 7-də Rusiyada bolşeviklər hakimiyyətə gəldikdən iki gün sonra Sovetlərin Ümumrusiya qurultayı sülh haqqında dekret qəbul edir. Millətlərin işləri üzrə Xalq Komissarlığı və onun nəzdində erməni məsələsi üzrə komissarlıq yaradılır. Dekabrın 16-da Rusiya Xalq Komissarları Soveti S. Şaumyanı Qafqaz işləri üzrə fəvqəladə komissar təyin etmişdi. Sovet hökumətinin sülh haqqında dekret qəbul etməsinə baxmayaraq, dekabrın 29-da "Türkiyə Ermənistanı" haqqında dekret qəbul etmişdi. Bu dekret "Qərbi Ermənistan" dövləti yaratmaq üçün ermənilərin iştahasını artırmışdı. 1918-ci ilin yanvarında Sovet Rusiyası hökuməti "Erməni qaçqınlarına təcili kömək göstərilməsi haqqında" erməni məsələləri üzrə komissarlığın bəyanatını müzakirə edərək qərar almışdı ki, bu məqsədlə təmənnasız olaraq 6194784 rubl vəsait ayrılın. Eyni zamanda, bütün inqilab komitələrinə, digər yerli orqanlara erməni könüllü dəstələri təşkil edərək, onları silahlandırmaq məqsədində Qafqaza göndərmək haqqında təlimat göndərmişdi. Göründüyü kimi, istər çar Rusiyası, istərsə də Sovet Rusiyası erməni könüllü dəstələrinin təşkilini və onların maliyələşdirilməsini öz üzərinə götürmüşdü. Məhz həmin təlimata əsasən əldə edilən silahlarla və Qafqaz cəbhəsindən qayıdan erməni silahlılarının iştirakı ilə sonralar Cənubi Qafqazın müxtəlif bölgələrində azərbaycanlılara qarşı soyqırımlar törədildi.

1917-ci ilin dekabrın 5-də Ərzincanda Cənubi Qafqaz Komissarlığı ilə Türkiyə hərbi komandanlığı arasında barışıq sazişi imzalanmışdı. Dekabrın ortalarından etibarən rus qoşunlarının Şərqi Anadoludan özbaşına geri çəkilməsindən istifadə edən ermənilər komandanlığı və silah-sursatı ələ keçirməyə başlamışdılar. Geri çəkilən rus-erməni birlikləri müsəlman əhalisini vəhşicəsinə qırmaq-çatır, kəndləri yandırdı. Həmin dövrdə Tiflisdə çıxan qəzetlər tərxis edilmiş rus ordusunun "adamyeyənlər bandasına" çevrilərək Sarıqamışdan Gümrüyədək kəçdikləri əraziləri dağıdıb, xaraba qoyduqlarını yazırdılar.

Fevralın 12-də türk ordusu ermənilərin Şərqi Anadoluda törətdikləri qırğınlara dözməyərək əks hücumla keçir. Andranikin, Hama-

zaspın, Dronun, Njedin qoşunları türk qoşunlarının önündən geri çəkildikcə müsəlman yaşayış məntəqələrini talan edir, əhalisini soyqırıma məruz qoyurdular. 1918-ci ilin mart ayınadək erməni silahlı dəstələri təkcə İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında 32, Əçmiadzin qəzasında 84, Novo-Bəyazid qəzasında 7 və Sürməli qəzasında 75 kəndi – üst-üstə 198 kəndi darmadağın etmiş, həmin qəzalarda təqribən 135 min nəfər soydaşımızı soyqırıma məruz qoymuşdu.

1918-ci il aprelin əvvəlində Gümrü şəhərinə daxil olan Andranikin qoşunları ayın 18-də Axılkalək istiqamətində hərəkət etmiş. Ağbaba nahiyəsinin Arpaçay boyunca yerləşən Böyük Şitəpə, İlanlı, Düzəkənd, Qaranamaz, Təzəkənd kəndlərini viran edikdən sonra qoşu Xocabəy (sonralar Boqdanovka) nahiyəsinin türk kəndlərini xaraba qoymuşdur. Axılkaləkdə türk qoşunlarına məğlub olan Andranikin qoşunu may ayının 14-dən 18-dək İrəvan quberniyasına bitişik ərazilərdə Voronsovka (sonralar Kalinin) və Cəlaləqlu (sonralar Stepanovna) nahiyələrinin azərbaycanlı kəndlərini viran qoyur. Andranikin qoşunu həmin bölgənin Şabandilər, Qızılkilsə, Kəkkliyən, Səfərli, Hamamlı, Yuxarı Azman, Aşağı Azman, Mamişlı, Əngirval, Qamışlı, Saatlı, Muğanlı, Sarıyar, Molla Eyyublu, Soyuqbulaq, Xocakənd, Yırğancaq, İlimzli, Qaraqala, Qara İsə kəndlərini talan etmiş, əhalisini kütləvi surətdə qırğınlara məruz qoymuşdu. Mayın 21-22-də Voronsovka və Cəlaləqluda türk qoşunlarına məğlub olan Andranikin qoşunu Loru bölgəsindən Dilicəna keçir. Oradan Qaraqoyunlu dərəsi ilə irəliləyərək İyunun 12-də Göycə gölünün sol sahilindəki Axta nahiyəsinin azərbaycanlı kəndlərini darmadağın etmiş və sonra isə Novo-Bayazid (Kəvər) qəzasının kəndlərini viran qoymuşdur.

İyunun 20-də Şəhur-Dərələyəz istiqamətindən Naxçıvana daxil olan Andranikin qoşunu orada da qırğınlara törədərək Culfa istiqamətindən Cənubi Azərbaycana daxil olmuşdur. İyunun 24-də Xoy şəhərində soyqırım törədən Andranikin qoşunu Urmiya üzərinə hücum etmiş və türk qoşunları ilə qarşılaşmaqdan qorxaraq yenidən Naxçıvana qayıtmış, avqustun əvvəlində Oxçu vadisi ilə Zəngəzurda daxil olmuşdur. 1919-cu ilin aprel ayınadək Andranikin qoşunu Ərzurumdan Zəngəzurədək hərəkət trayektoriyası üzərində yerləşən 500-dən artıq türk-müsəlman yaşayış məntəqəsini viran qoymuşdur. Zəngəzuru ələ keçirməklə Andranik, Qərb dövlətlərinin Türkiyə ilə türk dünyasının əla-

qəsini kəsmək niyyətlərini reallaşdırmış oldu. Sovet Rusiyası isə Zəngəzurun Ermənistana verilməsini rəsmiləşdirdi, Naxçıvan Azərbaycanıdan ayrı sahəndi.

Erməni silahlı dəstələri 1918-ci ilin Novruz bayramı günlərində İrəvan quberniyasının azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinə basqınlar etmiş, əhalini yer-yurdlarından didərgin salmışdılar. Pəmbək nahiyəsinin 9 kəndində 1000-dən çox soydaşımız vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdi. Nahiyənin bütün azərbaycanlı kəndləri qarət edilmiş və yandırılmışdı. Təkcə Arcut kəndində 60 nəfər qətlə yetirilmiş, onlardan 12 nəfərinin başı kəsilmişdi. Gözlərdə kəndi yandırıldıqdan və kişilər qətlə yetirildikdən sonra sağ qalan qadınlar meşəyə qaçmış, ermənilərə əsir düşməsinlər deyər özlərini öldürmüşdülər.

Türk qoşunlarının qarşısından çəkilən erməni qoşunlarının İrəvan quberniyasında törətdikləri qırğınlar haqqında Türkiyə arxivlərində də kifayət qədər sənədlər saxlanılır. Kazım Qarabəkir Paşanın "1917-20 arasında Ərzincandan İrəvana erməni zülmü" kitabında ermənilərin törətdikləri kütləvi qırğınlar sənədlərin dili ilə qələmə alınmışdır. K. Qarabəkir Paşa yazır:

- 29.04.1918-ci ildə Gümrükdən 500 araba ilə Axılkalaya köçürülməkdə olan 3000-ə qədər qadın, qoca, uşaq və kişi öldürülmək yox edilmişdir;

- min əsgər, iki pulemyot və iki topla silahlanmış ermənilər Qağızmanın şərqindəki Qulp (Duzluca) və İrəvan bölgəsindəki islam kəndlərini dağıtmış, qadın, uşaq və kişiləri qırmışlar;

- 01.05.1918-ci ildə yüzə qədər erməni atlısı Şiştəpə və Düzkənd ətrafında (indiki Amasiya rayonunun ərazisində) 60 uşaq, qadın və kişini öldürmüşlər;

- 01.05.1918-ci ildə Axılkalək ətrafındakı kəndlərdə Acaraca, Danqal, Mulanıs, Murcahet, Padızka, Havur və Gümrıs kəndləri yandırılmış, əhalisi məhv edilmişdir. Arpaçay üzərindəki Bacoğlu ilə İrəvanın şimali şərqindəki kəndlərin xalqı ermənilər tərəfindən qırılmış, kəndlər tamamilə yandırılıb dağıdılmışdır.

Türk ordusunun önündən qaçan erməni silahlı dəstələri ən böyük qətləmlərdən birini 1918-ci ilin aprelində Gümrüdə törətmişdilər. Türklərin gəlişindən öncə ermənilər şəhərdə yaşayan azərbaycanlı ailələrinin təhlükəsiz şəkildə Qars vilayətinə keçməyə şərait

yaradacaqları vədi ilə aldadıb onları gecə ikən yola düşməyə vadar etmiş və Arpaçayın sahilində 500-dən artıq azərbaycanlı ailəsini məhv etmişdilər. Həmin qətləmdən tək-tük azərbaycanlı gənc Arpaçayı keçərək salamat qalmışdı.

1918-ci il mayın 15-də Kazım Qarabəkir Paşanın komandanlığında türk qoşunları Gümrüyə daxil olmazdan əvvəl ermənilərə ultimatum vermişdi ki, şəhərdəki türkləri gətirib türk ordusuna təhvil verin və sonra da şəhəri təslim edin. Ermənilər qorxularından Gümrüdə yaşayan 250 türk ailəsini arabalara mindirib Arpaçay üzərindəki körpüdə keçirərək türklərə təslim etmişdilər. Kazım Qarabəkir Paşa Gümrüdə ancaq 8-10 imkansız türk ailəsinin qaldığını yazır.

Gümrüyə daxil olan türk ordusu iki istiqamətdə irəliləmişdi. Qoşunların bir qismi İrəvan istiqamətində, bir qismi də Qarakilsə (sonralar Kirovakan, hazırda Vanadzor şəhəri) istiqamətində hərəkət etmişdi. Mayın 21-də türk qoşunları Sərdarabadi və İrəvan yaxınlığındakı Qamışlı (sonralar Yeğəknut) dəmiryol stansiyasını ələ keçirir. Ayın 24-də türk qoşunları Hamamlını (sonralar Spitak) erməni silahlılarından təmizləyir. General T. Hazarbekovun komandanlığı altında geri çəkilən erməni korpusu Birinci Dünya müharibəsi gedişində rus qoşunlarının Anadoluda əsir aldığı və həmin vaxt Qarakilsədə saxlanılan 3 min türk hərbi əsirlərindən 2 minini diri-diri yandırır. Qalan əsirlər türk ordusu Qarakilsəni ələ keçirdikdən sonra xilas edilmişdi.

Qaçqınlar problemi ilə məşğul olmaq üçün hələ 1918-ci ilin martında Cənubi Qafqaz Seymi nəzdindəki Müsəlman fraksiyasının qaçqınlar şöbəsi yaradılmışdı. Müsəlman fraksiyası Seym hökuməti qarşısında məsələ qaldırmış, İrəvan quberniyasında müsəlmanlara qarşı edilən qırğınlara son qoyulması məqsədində nümayəndə heyəti göndərilməmiş, arasdırmaqların natiçələri Seymin iclasında müzakirə edilmiş, qaçqınların vəziyyətinin müəyyən dərəcədə yüngülləşməsinə nail olunmuşda da, qırğınları dayandıрмаq mümkün olmamışdı.

İrəvan quberniyasında yaşayan müsəlmanları ermənilərin törətdikləri qırğınlarından xilas etmək üçün Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Osmanlı ordusunun 36-cı Qafqaz diviziyası komandanlığına etdiyi müraciətində deyirdilər: "İrəvan quberniyası ərazisindəki işləmlərin qırılıb, yox edilməkdə olduqları, otuzdan çox müsəlman kəndinin yandırılıb, əhalisinin qırıldığı və İrəvandan qaçaraq gələn yarı

və xəstə köçkünlərin sayının gündən-günə çoxalmaqla və yoxsulluqla bağlı olaraq, ermənilərin sayının gündən-günə azalmaqla, bunlara sığınacaq və daldalanacaq yerinin göstərilməsi rica olunmaqdadır”.

Bütün bu qırğınları ermənilər Cənubi Qafqazda üç müstəqil dövlət yarandırdılar. 1918-ci il mayın 26-da Cənubi Qafqaz Seymi özünü buraxmış və Gürcüstan müstəqilliyini elan etmişdi. Həmin gün Seymin erməni fraksiyası İrəvan şəhərinin ermənilərə paytaxt kimi verilməsi üçün Müsəlman fraksiyasına müraciət etmişdi. Çünki müstəqillik aktının elan olunması üçün Ermənistanın paytaxtı yox idi. Mayın 27-də keçirilən Müsəlman Milli Şurasının iclasında Nəsih bəy Yusifbəyov bildirir ki, Batum konfransında təmsil olunan Türkiyə nümayəndə heyətinin qənaəti belədir ki, Cənubi Qafqaz müstəqilliyini qorunmalıdır, onun birliliyinin və həmrəyliyinin qorunması üçün ermənilərə bir qədər torpaq güzəşt olunmalıdır. Mayın 28-də Azərbaycanın və Ermənistanın müstəqilliyi elan edilir.

Mayın 29-da Müsəlman Milli Şurasının iclasında İrəvanın siyasi mərkəz kimi Ermənistanla güzəşt edilməsi haqqında qərar qəbul edilir. İrəvan Müsəlman Milli Şurası bu güzəştə dərhal öz etirazını bildirir. İyunun 1-də keçirilən Milli Şuranın iclasında Şuranın İrəvandan olan üzvləri Mir Hidayət Seyidov, Bağır Rizayev və Nəriman bəy Nərimanbəyov İrəvanın Ermənistanla güzəşt edilməsi haqqında qərar yazılı şəkildə etirazlarını bildirsələr də noticəsi olmur. İrəvan quberniyasından alınan həyəcanlı xəbərləri yerində döyrənmək üçün nümayəndə heyəti göndərmək qərarı alınır.

İyunun 4-də Türkiyə ilə Ermənistan arasında Batumda sülh müqaviləsi imzalanır. Bu müqaviləyə əsasən Ermənistan Respublikasının ərazisi təqribən 10 min kv. km, əhalisi isə 321 min nəfər (o cümlədən 230 min erməni, 80 min müsəlman, 5 min yezidi kürdləri, 6 min digər millətlər) təşkil edirdi. Bu respublikanın ərazisinə Novo-Bayazid qəzası, İrəvan qəzasının beşdə üçü, Əcmiədzin qəzasının dördüdə biri, Aleksandropol qəzasının dördüdə biri daxil idi. Lakin erməni silahlı dəstələri ətraf bölgələrin azərbaycanlı yaşayış məntəqələrini silah gücünə ələ keçirməklə respublikanın ərazisini genişləndirmək yolunu tutmuşdular.

Milli Şuranın iyunun 13-də keçirilən iclasında ermənilərin müsəlmanlara qarşı törətdikləri qırğınlar barədə İrəvandan gələn xəbərlər

müzakirə edilir. İrəvan quberniyası ərazisində ev-əşiklərdən didərgin salınan və ac-yalavac dolanan qaçqınların sayının 150 min nəfərə çatdığı, ermənilərin 206 kəndi dağıtdığı bildirilir. Milli Şura İrəvan quberniyasında qaçqınların maddi yardım göstərilməsi üçün nümayəndə göndərməyi qərara alır. Həminin İrəvan quberniyası ərazisində mövcud olan türk qoşunlarının komandanlığından xahiş edilmişdi ki, qaçqınlara ərzaq yardımı etsin və onların öz yer-yurdlarına qayıtmaları üçün Ermənistan hökumətinə təsir göstərsin.

Türk qoşunlarının nəzarətindən xaric bölgələrdə ermənilər qırğınları bir gün də olsa dayandırmamışdılar. Azərbaycan hökumətinin başçısı F. Xoyski Gürcüstandakı daimi nümayəndəyə 1918-ci il avqustun 28-də göndərdiyi teleqramda Novo-Bayazid qəzasının Çamırlı, Şorca, Qayabaşı, Sarıyaqub, Daşkənd, Təzaqəşabulaq, Nokit, Yuxarı Alqalı və Kərkibaş kəndlərini nümayəndələrinin onun yanına şikayətə gəldiklərini və ermənilərin həmin kəndlərə hücum etdiklərini, kəndləri yandırdıqlarını, əhalinin dağlara çökildiyini, əkin sahələrinin məhsulunu ermənilərin yığdıqlarını bildirmiş, Azərbaycan hökumətindən yardım istədiklərini bildirmişlər. F. Xoyski daimi nümayəndəyə Ermənistan hökumətinə etiraz verilməsini tapşırır. Avqustun 30-da Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi Ermənistan nümayəndəsinə Azərbaycan hökumətinin sədrinin Novo-Bayazid qəzasında müsəlmanlara qarşı zorakılıqlara qarşı etiraz məktubunu təqdim edir.

Andranikin qoşununun Zəngəzuru ələ keçirməsi, Ermənistan hökumətinin Dağlıq Qarabağı mübahisəli ərazi hesab etməsi Azərbaycan diplomatiyasını adekvat addım atmağa vadar etmişdi. Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi Ermənistanın Gürcüstandakı nümayəndəsinə məktubunda Qarabağın mübahisəli zona hesab edilməsi haqqında Ermənistanın iddiasının tərəflər arasında əldə olunmuş razılığın pozulması demək olduğunu, Azərbaycan tərəfinin də İrəvan şəhərinə, İrəvan quberniyasının Əcmiədzin, Novo-Bayazid və İrəvan qəzalarının bir hissəsinə ərazi iddiası hüququnu özündə saxladığını bildirmişdi. Göründüyü kimi, Azərbaycan tərəfi diplomatik yazışmalara güc verdiyi vaxtda, ermənilər silaha güc verib, azərbaycanlı yaşayış məntəqələrini ələ keçirməkdə, xalqımıza qarşı soyqırım törətməkdə idilər.

Erməniler 1918-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarında Yelizavetpol (Gəncə) qəzasının Novo-Bayazid qəzasına bitişik 9-cu sahəsini ələ

keçirmək, orada Qarsdan və Gümrüdən olan qaçqınları məskunlaşdırmaq istəyirdilər. Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi Ermənistanın Gürcüstandakı müvəqqəti işlər vəkiliyə göndərdiyi məktubda bildirdirdi ki, Gəncə qəzasının 9-cu sahəsinin pristavı Gəncə şəhərinə gələrək bildirmişdir ki, oktyabrın 12-də Novo-Bəyazid qəzasının komissarı Basarkeçər kəndinə gəlib, kənd sərşinalarını və ruhaniləri toplayaraq bəyan edib ki, 9-cu sahə bundan sonra Ermənistanla tabe olacaq. Özünü pristav elan edən Çayxorski tələb edib ki, bir həftə ərzində vergilər ödənilsin, silahlar təhvil verilsin, bu tələbləri yerinə yetirməyənlər ərazini tərk etsinlər.

30 oktyabr 1918-ci ildə imzalanan Mudros sazişinə əsasən türk qoşunları 1914-cü il sərhədlərinə geri çəkilmək məcburiyyətində qalmışdı. IX ordunun komandanı Yaqub Şevki Paşa İrəvan quberniyasının və Qars vilayətinin müsəlman əhalisinin özünümüdəfisi üçün geri çəkilən türk ordusunun komandanlığına tapşırırmışdı ki, yerli milli şuralara lazımı qədər silah versinlər və türk zabitlərindən bir qismi həmin ərazilərdə qalıb yerli əhalinin təlimləri ilə məşğul olsunlar. Həmin tapşırığa əsasən noyabrın 12-də 2000 ədəd iriçaplı rus tüfəngi Naxçıvan və İqdır əhalisinə, noyabrın 15-də isə 3000 rus tüfəngi Qəmərliyə göndərilmişdi. Həmin ərazilərin ermənilər tərəfindən işğal təhlükəsi yarandığından, Ordubaddan Sürməliyədək ərazinin nümayəndələri noyabrın 3-də Qəmərlı (indiki Artaşat) qəsbəsinə toplaşaraq Araz-Türk Hökuməti qurmaq haqqında qərar çıxarırlar. Hökumət rəisi naxçıvanlı Əmir bəy Əkbərzadə, hərbi nazir isə sonralar Cənub-Qərbi Qafqaz hökumətinin (Qars hökuməti) başçısı olmuş İbrahim bəy Cahangirzadə seçilir. İbrahim bəy dərhal işə başlayıb özünümüdəfisi üçün yerli əhalidən ibarət 20 tabur təşkil edir. Bu taburlardan 4-ü Naxçıvanda, 3-ü Şərur-Dərələyəzdə, qalanları isə Vedibasar, Qəmərlı və Zəngibasarda yerləşdirilir və həmin bölgələrin əhalisini erməni qırğınlarının müdafiə edir.

Ermənilərin İrəvan quberniyası ərazisində azərbaycanlılara qarşı kütləvi qarət-qırğınları türk qoşunlarının geri çəkilməsindən dərhal yenedən intensivləşmişdi. Azərbaycan hökuməti dekabrın sonlarında Məhəmməd xan Təkininski Ermənistanda diplomatik nümayəndə təyin edir. Ermənistan hökuməti 1919-cu il fevralın 1-də nümayəndəliyinin fəaliyyətə başlamasına razılıq verir. Azərbaycanın Ermənistanda diplo-

matik nümayəndəliyi fəaliyyətə başlayanadək İrəvan quberniyası ərazisində ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər barədə beynəlxalq təşkilatları, Azərbaycan mətbuatını və rəsmi dairələrini İrəvan Müsəlman Milli Şurası, İrəvan Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti və İrəvan Quberniyası Həmyeriləri Təşkilatı məlumatlandırır.

İrəvan Quberniyası Həmyeriləri Təşkilatının sədri Teymur bəy Makinskinin 4 yanvar 1919-cu ildə göndərdiyi məlumatda deyilirdi ki, 1917-ci ilin dekabrından 1918-ci ilin iyun ayına - yəni türk qoşunlarının gəlişinədək İrəvan quberniyasında erməni hərbi dəstələri tərəfindən 200-dən çox müsəlman yaşayış məntəqəsi dağıdılmış, qarət edilmiş, yandırılmış, əhalisinin bir qismi öldürülmüş, bir qismi də dağlara qaçaraq aclıqdan və soyuqdan məhv olmuşlar. Onun məlumatına görə erməni silahlı dəstələri Sürməli qəzasını bütünlüklə, İrəvan, Eçmiədzin, Şərur-Dərələyəz qəzalarının bir hissəsini ələ keçirərək Naxçıvan istiqamətində hərəkət edirlər. Təqsirsiz müsəlman əhalisi ya məhv edilir, ya da öz kəndlərindən qovularaq dağ yolları ilə İrana qaçırırlar ki, bu da ələ labüd ölüm deməkdir. Teymur bəy Makinski zorla boşaldırılmış müsəlman kəndlərində Türkiyədən gələn erməni qaçqınlarının məskunlaşdığını yazır.

Azərbaycan xarici işlər nazirinin müavini Adilxan Ziyadxanov İrəvan quberniyasında ermənilərin törətdikləri qırğınlar və zorakılıqlarla bağlı Ermənistan XİN-ə nota göndərmişdi. Notada deyilirdi: "İrəvan quberniyasında çoxsaylı erməni silahlı qüvvələri tərəfindən müsəlmanlar zorakılığa məruz qalıb, şəhərlərdə və kəndlərdə onlar tərkisilah edilir, öldürülür və qarət edilir, zor gücünə onları özlərinə tabe etdirməyə çalışırlar... Alınan məlumatlara görə, təkə ermənilərin təqibindən yaxa qurtarmaq üçün Araz çayını keçmək istəyərkən boğulanların sayı 300 nəfərə çatır." Həmçinin notada bildirilirdi ki, Azərbaycan hökuməti erməni qoşunlarının müsəlmanlara qarşı törətdikləri zorakılıqlara qarşı çıxır və erməni qoşunlarının ələ keçirdikləri İrəvan quberniyasının müsəlmanları yaşayan ərazilərini özünün ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edir.

İrəvan quberniyasından gələn xəbərlər o qədər ciddi və həyəcanlı idi ki, Azərbaycan parlamenti 8 yanvar 1919-cu ildə keçirdiyi 7-ci iclasında İrəvan quberniyası müsəlmanlarının əhvalı haqqında məsələ müzakirə etmişdir. "Azərbaycan" (rusca) qəzeti 10, 11, 12 yanvar

1919-cu il tarixli nömrələrində İrəvan müsəlmanlarının ağır vəziyyəti haqqında materiallar dərc etmişdir.

İrəvan quberniyası müsəlmanlarının nümayəndələri adından 1919-cu ilin yanvar ayında Mir Hidayət Seyidovun Azərbaycan hökumətinin başçısına ünvanlanmış müraciətində qeyd edilir ki, Ermənistan hökuməti silah gücünə erməni qaçqınlarını müsəlmanlara məxsus ərazilərdə məskunlaşdırır. Məqsəd ondan ibarətdir ki, mümkün olan qədər müsəlmanları məhv edərək bütün qəzalardan onları təmizləsinlər ki, Paris konfransında həmin ərazilərin ermənilərə məxsusluğunu sübut edə bilsinlər.

12 fevral 1919-cu ildə Azərbaycan XİN-in Ermənistan XİN-ə göndərdiyi notada bildirdi ki, Ermənistan silahlı dəstələri başda erməni zabiti olmaqla Göyçə gölü ətrafında sərhədi keçərək Azərbaycan ərazisinə daxil olmuş, Qızılvəng, Subatan, Zağalı, Şahab və s. müsəlman kəndlərini viran etmişdir. Adları çəkilən kəndlərin kişilərinin bir hissəsini öldürmüşlər, bir hissəsi də qaçaraq canlarını qurtarmışlar.

Həmin günlərdə Vedibasara da ermənilərin hücumları genişlənmişdi. Azərbaycan XİN müavini (əvəzi) Ziyadxanov Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi M.Y. Cəfərova 21 fevral 1919-cu ildə göndərdiyi teleqramda bildirdi ki, erməni dəstələrinin Qaraxaç, Qədili, Qarabağlar, Ağasıbəyli, Dəhnəz və Şahabli kəndlərini dağıdan zaman yüzlərlə müsəlman qadın və qızlarını əsir götürmüşlər. Onlar hazırda İrəvan qəzasının Vedibasar rayonunda erməni dəstələrinin əlindədirlər. Teleqramda müttəfiqlərin Ali Komandanlığının qarşısında əsirlərin azad olmaları üçün ciddi addımlar atılması tələb edilirdi.

Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsinin martın 31-də Azərbaycan XİN-ə göndərdiyi cavab məktubunda bildirilirdi ki, o, martın 28-də general Biçlə görüşmüş, İrəvan quberniyasında bir neçə yüz müsəlman qadının əsir götürülməsi barədə teleqramı ona təqdim etmişdir. General onun verdiyi xəritədə hadisənin baş verdiyi yerlə tanış olmuş, kəndlərin adlarını yazıb götürmüş, teleqrafla ingilis komandanlığının İrəvanda nümayəndəsinə tapşırıq vermişdir ki, qadınların azad olunması üçün tədbirlər görsün.

Novo-Bəyazid qəzasının 26 azərbaycanlı kəndinin sakinlərinin 1919-cu il martın 26-da keçirdikləri icma yığıncağında Azərbaycan hökumətinə və xalqına qəbul olunmuş müraciətdə qeyd edilirdi:

“Ararat Respublikasının qoşunları, erməni şovinist və quldur dəstələri tərəfindən dəfələrlə dinc müsəlman kəndlərinə hücumlar edilərək kəndlər dağıdılıb, sakinlərin başlarına görünməmiş müsibətlər açılıb və qeyri-insani hərəkətlərlə təhqir edilir. 270-dən çox müsəlman kəndi dağıdılmışdır ki, bundan başlıca məqsəd İrəvan quberniyasında qalan müsəlman əhalisini sıxışdırıb tamamilə qovmaqdan ibarətdir. Müsəlman qardaşlar! Sonuncu dəfə sizə müraciət edirik. Ümidsiz vəziyyətimizi nəzərə alın, nə ilə kömək etmək mümkündürsə bizə kömək edin. İrəvan quberniyası ərazisində qalan 60 minlik bədbəxt müsəlman əhalisinin tiran, şovinist və daşnaksakanlar tərəfindən məhv edilməsinə yol verməyin”.

Gəncə qəzasının dağlıq hissəsinin 5-ci sahəsinin müsəlman əhalisinin müvəkkili İsmayıl Sultanov Gəncə qəza rəisinə ünvanladığı 1919-cu il 22 aprel tarixli məlumatında yazırdı: “Aprelin 13-dən etibarən Ararat Respublikasının qoşunları Novo-Bəyazid qəzasının Göyçə rayonunun şərq və şimal bölgəsinin müsəlman kəndlərini təmizləmək məqsədilə hücumlara başlamışdır. İndiyədək Göyçənin 60 minə yaxın əhalisi olan 22 kəndi dağıdılmış, yandırılmış və əhalisi təmizlənməmişdir...Ermənistan Respublikası öz məqsədinə çatmışdır, artıq Göyçə rayonunda müsəlman qalmamışdır. Novo-Bəyazid qəzasının 84 müsəlman kəndi məhv edilmişdir ki, onlardan da 22-si aprelin 13-20-si arasında dağıdılmışdır. Daşkənd, Qoşabulaq, Səriyaqub, Baş Şorca, Ayaq Şorca, Söyünquluəğalı, Ağkilsə, Zod, Quluəğalı, Böyük Qaraqoyunlu, Kiçik Qaraqoyunlu, Zərzibil, Canəhməd, İnekdağı, Qaraiman, Kəsəman, Başkənd, Bala Məzrə, Böyük Məzrə, Şişqaya, Qayabaşı, Hacı Qərib kəndlərində 15 min evin əhalisinin mal-mülkü talan edilmiş və ermənilərə qismət olmuşdur.”

Erməni müəllifi A. Lalayan “Daşnaksutyun” partiyasının quldur dəstələrinin Basarkeçərdə törətdiklərini erməni zabiti Vahramın dili ilə belə təsvir etmişdir: “Mən Basarkeçərdə heç nəyi nəzərə almadan türk əhalisini qırdım – deyə, daşnak “başkəsəni” lovğalanırdı. – Lakin bəzən gülləyə heyfim gəlirdi. Bu itləyə qarşı ən yaxşı üsul odur ki, döyübdən sonra salamat qalanların hamısını su quyusuna doldurub, üstündən ağır daşları tökəsen ki, onlardan əsr-əlamət qalmasın. – Bandit sözlünə davam edərək deyir: – Mən elə də etdim: bütün kişiləri, qadınları və uşaqları öldürüb doldurdum quyuya və üstündə də daşla

doldurdum...” Beləliklə, A. Lalayan daşnak könüllülər hərəkatının nəticələrindən birinin on minlərlə türk zəhmətkeşinin qırılması ilə nəticələndiyi qənaətinə gəlir.

Lalayan daha sonra yazır: “Ermənilər tərəfindən azərbaycanlıların qırılması çoxdan başlamış, dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılmış və Azərbaycanın hüduqlarından kənara çıxmışdır. Onda təəccüblənməyə dəyərmi ki, ancaq Ermənistanda daşnak hökuməti ”özünün 30 aylıq hakimiyyəti dövründə (may 1918 - noyabr 1920) Azərbaycan əhalisinin 60 faizini qırmışdır.” Q. Muradyan erməni hökumətinin Göyçə gölünün şimal sahilində olan azərbaycanlı kəndlərini dağıdan bandit dəstələrinin bədi təsvirini verərək yazmışdır: “...Bizim hökumətin gördüyü tədbirlər nəticəsində...bu kəndlərin (Toxluca, Ağbulaq, Ardaniş və b.) əhalisi Ermənistanın sərhədlərini tərk etmişdir. Mən sahsibz qalan kəndləri gördüm, orda bir neçə pişik, habelə sarsıdici sakitlikdən heyərlənən itlərin qəribə hürüşməsinə gördüm. Bu kəndlərin əhalisi çox böyük sahələrdə kartof, buğda və arpa ekini qoyub getmişlər. Hökumət bu kəndlərdən iki milyon pud buğda və yarım milyon pud kartof götürə biləcək.”

4 iyun 1919-cu ildə Azərbaycan xarici işlər nazirinin müavini A. Ziyadxanov Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsinin M. Təkin-skiyə göndərdiyi məktubda Fövqəladə Parlament Komissiyası yaratmaq üçün İrəvan quberniyasında ermənilərin törətdikləri qırğınlar barədə məlumat toplamağı tapşırır. İyunun 23-də Azərbaycan XİN əvəzi A. Ziyadxanov Ermənistan XİN-ə göndərdiyi teleqramda qaçqınlar probleminin həlli üçün və Ermənistan-Azərbaycan münasibətlərinin nizamlanması üçün hər iki respublikanın nümayəndələrindən ibarət qarışıq parlament-hökumət komissiyasının yaradılmasını təklif edir. 25 iyun 1919-cu ildə Ermənistan XİN Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi cavab məktubunda bildirir ki, Ermənistanla Azərbaycan arasında mehriban qonşuluq münasibətləri qurulması üçün Azərbaycan hökumətinin təklifini qəbul edir və hökumətlərarası qarışıq parlament komissiyasının yaradılmasına razıdır. Hər iki tərəfdən 2 nəfər və müttəfif dövlətlərin nümayəndəsinin iştirakı ilə yaradılacaq komissiya Azərbaycanda ermənilərin və Ermənistanda müsəlmanların vəziyyətini yoxlamaq məqsədilə təşkil edilir.

Lakin Ermanistan hökumətinin bu cavabı Azərbaycan hökü-

mətinin başını diplomatik yazışmalarla qatmağa xidmət edirdi. Arxiv sənədləri sübut edir ki, ermənilər birçə gün də olsun işğalçılıq hərəkatlarından qalmamışdılar. “Azərbaycan” (rusca) qəzetində 29 iyun – 1 iyul 1919-cu il tarixlərində dərc edilmiş “Ermənistanda müsəlmanların vəziyyəti” məqaləsində deyilir: “Ermənistan Respublikasında müsəlmanların vəziyyəti faciəvidir. İrəvanda gözəl evlərin və bağların böyük əksəriyyəti müsəlmanlara məxsus idi... Türk qoşunları İrəvana yaxınlaşdığı zaman şəhərin müsəlman əhalisi nadənsə qorxaraq şəhəri tərk etmişdi. Onların malına, mülkünə Türkiyədən olan qaçqınlar sahib çıxmışdılar. Ermənistan hakimiyyətini qəbul edən müsəlmanlar şəhərə geri qaıydırdən yollarda erməni silahlıları tərəfindən tamamilə qarət edilmişdilər...Varlı bağlara, gözəl evlərə malik müsəlmanları erməni qaçqınları öz evlərinə buraxmadıqlarından qışdan bu yana məscidlərdə sığınacaq tapmışlar...Ermənistan hökuməti minlərlə qarət edilmiş, acayılacaq, xəstə müsəlmanları açıq havada yaşamağa məcbur edir...”

Müsəlmanların çəkdiyi işgəncələri təsvir etmək çətindir. Çoxları buna dözmür və dəli olurlar...Müsəlmanların evlərini zəbt edən ermənilər onlardan külli miqdarda vəsait aldıqdan sonra evlərini qaytarır və müsəlmanlar bundan sonra sıyındıqları məscidlərdən evlərinə qaıyda bilirlər.

Ermənistan hökuməti qəsdən və düşünlümüş surətdə erməni qaçqınlarını müsəlman məhəllələrində və evlərində məskunlaşdırır...

Əhalisinin əksəriyyətini müsəlmanlar təşkil edən Zəngibasar və Gərnibasar rayonlarının kəndləri Ermənistan hakimiyyətini qəbul etdikdən sonra belə, erməni qaçqınlarını qəbul etmək məcburiyyətində qalıblar. Onların ərzağı insafsızcasına müsədirə edilir, mal-qarası, müxtəlif bəhanələrlə pulları əllərindən alınır. Müsəlman əhli ucdantutma acından ölüv və təxirə salınmadan kəmək diləyir. Göyçə və Dərəçöçək rayonlarının əhalisinin vəziyyəti daha ağlamlıdır. Bu rayonların əhalisi Ermənistanın indiki hərbi naziri “general Silikovan hərbi dəstələrinin basqınlarına tab gətirməyərək öz ocaqlarını tərk etmişlər.

Azərbaycanın Gürcüstandakı nümayəndəsinin müavini 12 iyul 1919-cu ildə Britaniya qoşunlarının Cənubi Qafqazdakı Komananına göndərdiyi məktubda bildirir ki, onun hökuməti İrəvan quberniyasında müsəlmanlara zülm edilməsi barədə hər gün məlumatlar alır. Ermənistan nizami ordusu müsəlman kəndlərinə hücumlar edir, qadınlar və

uşaqlara belə rəhm etmir. Hər gün yüzlərlə qaçqın Tiflisdən keçərək Azərbaycanda sığınacaq axtarırlar. İrəvan quberniyasının müsəlmanları onların iradəsinin ziddinə olaraq, böyük dövlətlərin sayəsində müvəqqəti olaraq Ermənistan hökumətinin idarəçiliyinə verilmişlər. Bu aktın dərc edilməsindən sonra ingilis komandanlığı bir sıra ictimai təşkilatlardan məsələnin bu cür həllinə qarşı etiraz almışdır. Bu etirazlarda bildirilirdi ki, onlar Ermənistan hökumətinin düşmənçilik münaşibətindən çox qorxurlar. Bu narahatılığın əsaslı olduğu son hadisələrdə özünü göstərdi. Azərbaycan hökuməti adından Ermənistan hökumətinin dinc müsəlman əhalisinə qarşı zorakılıqlarına və repressiyasına son qoyulmasını tələb edir.

"Azərbaycan" qəzeti (rusca) etibarlı mənbələrə istinadən yazırdı ki, iyulun 4-də gecə erməni qoşunları Böyük Vedi, Çimənkənd, Daştığoravan, Yengicə və Vedi-Avşar kəndlərini ağır artilleriyadan atəşə tutmuşdur. Böyük Vedi, Çimənkənd və Goravan sakinləri ağır artilleriyanın və iki zirehli qatarın köməyi ilə məhv edilir. Döyüşlər davam edir. Əhali ingilis missiyasının vasitəsilə Ermənistan hökumətinə təsir göstərməyi xahiş edir. Daha sonra qəzet yazırdı: "Erməni quldur birləşmələri Böyük Vedi kəndinə yaxınlaşmışlar. Müsəlman ağsaqqalları ilə "görüş" üçün rəsmi danışıqlar aparılmalı idi. Gözlənilmədən ermənilər tərəfindən atəşlər açılmışdır. Böyük Vedi kəndinin iki nümayəndəsi - Zeynalabdin Şıxəli oğlu və Nəsulla bəy Bəşirbəy oğlu öldürülmüşdür..."

Silahsız azərbaycanlı kəndlilər dinc əhaliyə qarşı hətta artilleriyadan istifadə edən saqqallılara qarşı qəhrəmancasına müqavimət göstərmişlər. 1919-cu ilin yayı ərzində erməni quldur birləşmələri 300 Azərbaycan kəndini yağmalamış və yandırmışlar. On minlərlə adam - kişilər, qadınlar və uşaqlar həlak olmuşdur.

"Azərbaycan" qəzeti (rusca) 9 iyul 1919-cu ildə "İrəvan və Qarabağ" məqaləsində yazırdı: "Daşnakların İrəvan quberniyasında müsəlman əhaliyə qarşı törətdiyi cinayətlər cəzasız qalıb və na ictimaiyyətə, nə də mətbuata bəllidir. 1918-ci ilin martında "Bütün müsəlmanlara ölüm" məqsədini elan edən daşnaklar tərəfindən İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasının bütün müsəlman kəndləri məhv edilmiş və yandırılmışdır. Qəzanın sakinləri ucdantutma məhv edilmişdir. Quluna, Yayı, Oba, Qazıqışlaq, Amarat kəndlərinin demək olar ki,

bütün əhalisi doğranmışdır. Möcüzə nəticəsində qurtulan 6000 nəfər Diza kəndinə toplaşırırlar ki, Araz çayından keçib İrəvan quberniyasına gəlsinlər. Erməni qoşunları bu kəndi mühasirəyə alıb, əhalini qırırlar. Bədbəxt qurbanların qanını məciddin hovuzuna axıtmışlar...Sürməli qəzasında daş-daş üstə qalmayıb...

Digər qəzaların - Novo-Bəyazid, Eçmiadzin və İrəvan qəzalarının müsəlmanlarının vəziyyəti daha acınacaqlıdır. Bu qəzalarda qirginlər daha dəhşətli həyata keçirilmişdir. Burada süngülərlə hücum və bombardman edilməklə əsl müharibə gedib. Qəhrəman oğulların sayəsində ermənilərin hücumlarının qarşısını "Qurd qapısı"nda alınması sayəsində yalnız Şərv və Naççıvan salamat qalmışdır...İrəvanın və qəzalarda kütləvi surətdə Qarsa köçən müsəlman əhalisinin vəziyyəti ermənilərə ora gəlməsindən sonra daha da ağırlaşmış. Onlar Anadolu dağlarında sığınacaq axtarmağa məcburdurlar. Görünür, azsaylı erməni xalqına İrəvan quberniyasında müsəlman əhaliyə törətdiyi dəhşətlərin miqyası kiçik gəlir. Xaricdən aldıkları köməklə daşnaklar İrəvan faciəsini Qarabağda da törətməyə çalışırlar.

Azərbaycandakı ermənilərin vəziyyəti ilə İrəvandakı müsəlmanların vəziyyətini müqayisə etmək maraqlı olardı. Ermənilər bizim respublikamızda tamhüquqlu vətəndaşdurlar. Onlar bütün vətəndaş azadlıqlarından istifadə edə bilərlər, parlamentdə və hökumətdə təmsil olunublar, övladlarının təhsili üçün dövlət külli miqdarda vəsait xərcləyir, heç kim onlara toxunmur və digər quberniyalarda özlərinə sığınacaq axtarmırlar. İrəvan müsəlmanlarının isə bir hissəsi məhv edilmiş, bir hissəsi səpələnmişlər və özlərinə heç yerdə sığınacaq tapa bilmirlər." Bu məqalə Azərbaycanda yaşayan ermənilərlə İrəvan quberniyasında yaşayan ermənilərin fərqi ayni şəkildə ifadə edirdi.

Məqalədə adıçəkilən Vedibasarla Şərurun sərhəndindəki "Qurd qapısı"nda Araz-Türk hökumətinin özünümüdfə dastələri ilə polkovnik Doluxanovun komandanlığında erməni hərbi hissələri qarşılaşmış və ermənilər böyük itki verərək məğlub olmuşdular. Bundan sonra erməni hissələri Dəvalı istiqamətindən Böyük Vedi üzərinə hücum keçirlər. Döyüşlər Qaralar, Cadqıran, Şirazlı, Reyhanlı və Avşar kəndləri ətrafında gedir. Ermənilər yenə böyük itki verərək geri çəkilirlər. Bir müddət sakitlik olur. İyulun 4-də ermənilər polkovnik Aprosimovun komandanlığında üçüncü dəfə Böyük Vedi üzərinə

hücumə keçirlər. Erməni komandanlığı vedililərlə danışıq aparmaq üçün nümayəndə göndərir. Danışıqlar gedən zaman ermənilər firsətdən istifadə edib irəliləyirlər. Vedililər ermənilərdən geri çəkilməyi tələb edirlər. Lakin ermənilər Böyük Vədiyə doğru irəlilədikdə vedililər əks-hücumə keçirlər. Ermənilər bir zabit və 42 süvari itki verərək meydana qaçırlar. Vedililər 4 pulemyot, 400 tüfəng, xeyli miqdarda sursat ələ keçirirlər. Bundan sonra Ermənistan müdafiə nazirinin müavini Dronun komandanlığında nizami ordu 4-cü dəfə Vədiyə hücum edir. Vədi qoşununun komandanı Abbasqulu bəy Şadlinski döyüşə əlverişli mövqeyə malik olan Vedinin özündə başlamağı qərar alır. Ermənilər ələ güman edirlər ki, kənd boşalıb, sürətlə irəliləyirlər. Bu zaman vedililər ermənilərin özlərindən ələ keçirdikləri pulemyotlarla atəş açırlar. Bir saata yaxın əlbəyaxa döyüş davam edir. Ermənilər 1000 döyüşçüdən artıq (təqribən əsgərlərinin yarısını) itirərək Yuva kəndinə geri çəkilirlər. Bu zaman ingilis komandanlığı atəşkəs təklif edir və yenidən sakitlik başlayır.

İngilis qoşunlarının Qafqazdan çəkilməsindən bir müddət sonra erməni silahlı qüvvələri quldurbaşı Yaponun komandanlığında Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında kütləvi qırğınlar törədirlər. İyulun sonu, avqustun əvvəlində erməni silahlı qüvvələri Dəvəli istiqamətindən yenidən hücumə keçərək əvvəlcə Şirazlı, sonra isə qonşu Şidli, Xalisa, Avşar, Cadqıran, Qaralar, Kiçik Vədi, Şıxlar kəndlərini və Əliməmməd kəndinin bir hissəsini ələ keçirərək artilleriya vasitəsilə evləri darmadağın edirlər. Öz qüvvələrini cəmləşdirdikdən sonra erməni ordusu Milli Dərəsi istiqamətindən hücumə keçərək Çimənkəndi ələ keçirmiş, oradan 5-ci dəfə Böyük Vədi üzərinə hərəkətə keçmişdi. Erməni ordusu 4000 döyüşçü itkisi verərək Araz çayı xətti boyunca mövqə tutmuşdu. Avqustun əvvəlindən etibarən İqdir və Eçmiadzin qəzaları müsəlman kəndlərinin qırğınları başlanmışdı. Həmin bölgələrdə ermənilər 60 kəndi darmadağın etmişdilər. Erməni silahlı qüvvələrinin Vedibasarda törətdiyi qırğınlara etiraz əlaməti olaraq 12 iyul 1919-cu ildə Azərbaycan XİN Ermənistanın Bakıdakı diplomatik nümayəndəsinə etiraz notası göndərmişdi. Notada Ermənistan qoşunlarının Böyük Vədi, Çimənkənd, Gelevan, Paşalı və digər müsəlmanların kəndlərini mühasirəyə alaraq artilleriyadan atəş tutduğunu və bunun məsuliyyətinin Ermənistan hökumətinin üzərinə düşdüyünü bildirdi.

Ermənistanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəsi T. Bekzadyan Azərbaycanın XİN-ə cavab notasında bildirir ki, iyulun 12-də Azərbaycan hökumətinin Böyük Vədi rayonunda baş verən hadisələrlə bağlı etiraz məktubunu almışdır. O, Azərbaycan tərəfinin yanlış informasiyaya malik olduğunu və hadisənin Ermənistanın mübahisəsiz ərazisində baş verdiyini bildirir. T. Bekzadyan guya iyulun 1-də Böyük Vədi və Dəvəli kəndləri arasında 9 erməni əsgərinin və 12 erməni kəndlisinin yerli müsəlmanlar tərəfindən qətlə yetirildiyini qeyd etməklə, ermənilərin törətdiyi Vedibasər qətləminə haqq qazandırmağa çalışır.

Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik missiyası avqustun 12-də Azərbaycan hökumətinin Böyük Vədi hadisələri ilə bağlı notasının surətini İtaliyanın hərbi missiyasına, Amerikanın Cənubi Qafqazdakı missiyasına, Fransanın hərbi missiyasına, Britaniya qoşunlarının Cənubi Qafqazdakı missiyasına göndərmişdi. Lakin ermənilər İrəvan quberniyasında törətdikləri qırğınlara son qoymamışdılar. Əksinə, qırğınlar Eçmiadzin qəzasında daha sistemətik xarakter almışdı.

Azərbaycan hökumətinin Eçmiadzin qəzasında avqust-sentyabr aylarında baş vermiş hadisələrin istintaq edilməsi ilə bağlı tələbinə əsasən Ermənistan hökumətinin 16 oktyabr 1919-cu ildə Ali Komissar polkovnik Haskelə göndərdiyi məktubunda İrəvan quberniyasında erməni ordusunun törətdiyi qırğınlarla dolayısı ilə haqq qazandırılırdı. Məktubda deyilirdi: "Avqustun əvvəllərində Naxçıvanda və Şərurda müsəlmanların əhalinin üsyanın baş qaldırmasından sonra Eçmiadzin qəzasında da Ermənistan hökuməti əleyhinə üsyanlarla hazırlıq barədə məlumat daxil olub. Yerlərdən alınan məlumatlarda bildirilir ki, bölgəyə çoxlu sayda Türkiyə və Azərbaycan agentləri gəliblər və ayrı-ayrı türk zabitləri müsəlman kəndlərinə toplaşaraq əhaliyə Naxçıvan və Şərur üsyanlarına qoşulmaq üçün hədə-qorxu gəlirlər." Daha sonra məktubda qeyd edilirdi ki, çobankəralilər avqustun 19-da 4 erməni polisini öldürüblər. Avqustun 20-də üsyançı qarxanlılar körpünü yandırdılar. Avqustun 23-də üsyançıların Qamışlı kəndindən Qarxına axışdıqları, müsəlmanların Uluxanlıda toplaşdıqları, avqustun 26-da Kərimxan kəndinin tatarlarının da üsyançılara qoşulduğu qeyd edilirdi. Guya Qurduqlu (sonralar Hoktemberyan) rayonunda iğtişaların bəiskəri Cənfida və İydəli kəndlərinin tatarları olubarmış. Cənfida

kəndinin müsəlmanlarını Ermənistan hökumətinə tabe olmağı tələb etdikdə atışma baş verdiyi, bir neçə erməni milisionerinin yaralandığı, 16 tatarın öldürüldüyü, Kərimax kəndinin əli silah tutan kişilərinin kəndi tərk edərək üsyançılara qoşulduqlarından 480 qadın, qoca və uşaq kənddən sürüldüyü (əslində girov götürüldüyü-N.M) həmin maktubda etiraf edilmişdi.

Himayəçilik Nazirliyinin Ermənistandakı müvəkkili Teymur bəy Makinskinin 11 noyabr 1919-cu ildə Himayəçilik Nazirliyinə mürasidən Ermənistan hökumətinin əsl siması açıldı: "1918-ci ilin fevralından davam edən qırğınlar nəticəsində 0,5 milyon əhali dilənçi vəziyyətinə düşüb. (Naxçıvan qəzasından, Şərur məntəqəsindən, Sürməli məntəqəsinin 2-3-cü polis sahələrindən və Zəngibasar rayonundan başqa). Həmin ərazilərdə müsəlman əhli hər şeyini itirib. Dağınıtıya məruz qoyulan rayonlarda əhali 200 min nəfərdən artıqdır. Onlar xəstəlikdən və aclıqdan məhv olurlar, dəfələri təlanlara və qırğınlara məruz qalıblar. Bu kateqoriyaya İrəvan şəhərinin müsəlmanları, Zəngibasarın Göykümbət, Arbat, Ağcaqışlaq və Çarbaq kəndləri aiddir. Qəti demək olar ki, ölənlərin sayı 100-120 min nəfərdir. 50 min nəfər Azərbaycana qaçqın kimi gəlib. Təqribən bir o qədər İrəvanda, Zəngibasar rayonunda, Sürməli qəzasının 2 məntəqəsində və Eçmiədzində yaşayırlar. Qalan qaçqınlar Naxçıvan qəzasına, Şərur məntəqəsinə, Sürməli qəzasının 3-cü sahəsinə və Qars vilayətinin Qağızman dairəsinə sığınıblar. Bazıları Maku xanlığına və Türkiyə ərazisinə köçüblər. İndiki məqamda 50 min nəfərə ərzaq yardımı (un, taxıl və çörək şəklində) göstərilmişdir.

İrəvan şəhərində aclıq keçirən əhəlinin sayı 8 min nəfərdir."

1919-cu il noyabrın 23-də Tiflisdə üç Cənubi Qafqaz respublikasının təmsilçilərinin iştirakı ilə sülh konfransı keçirilmişdi. Ermənistanla Azərbaycan arasında bağlanan sazişi Azərbaycan və Ermənistanın baş nazirləri N. Yusifbəyli və A. Xətisov, təminatçı sifəti ilə ABŞ tərəfindən C. Rey və Gürcüstanın xarici işlər naziri E. Gegeçkori imzalamışdılar. Sazişdə Ermənistan və Azərbaycan hökumətləri razılığa gəlmişdilər ki, bundan sonra silaha əl atmayacaqlar, hər iki hökumət Zəngəzura gedən yolların açılması üçün tədbirlər görəcəək, sərhəd məsələləri də daxil olmaqla bütün mübahisəli problemlər sülh konfransının qərarına qədər yalnız sülh yolu ilə həll ediləcək, barışıq əldə

edilmədikdə polkovnik Ceyms Rey münəfiqlər məhkəməsi sifətində tədbirlər görəcək, danışıqlar aparmaq üçün iki ölkə bərabər sayda nümayəndələr seçəcək və mübahisəli məsələlər müzakirə ediləcək, tərəflər bu sazişin müddəalarına vicdanla əməl edəcəklər. Lakin əvvəllər olduğu kimi, bu dəfə də ermənilər yaranmış fürsətdən istifadə edərək yeni-yeni Azərbaycan ərazilərini işğal etdilər.

Xarici işlər naziri M.Y. Cəfərov dekabrın 3-də Ermənistan XİN-nə göndərdiyi teleqramda bildirdi ki, noyabrın 23-də Azərbaycan hökuməti ilə Ermənistan hökuməti arasında razılaşma əldə edilib ki, hərbi toqquşmalar dərhal dayandırılın və bütün mübahisəli məsələlər Ermənistan - Azərbaycan sülh konfransının sərəncamına verilsin. Buna baxmayaraq, indicə məlumat alınıb ki, sizin hökumətin qoşunları Zəngəzur qəzasının Oxçupir, Davidan, Atqız, Şəbədək, Anişu və Quşçular kəndlərini dağিদib kütləvi qırğınlar törədib. Girətağ və onun ətraf kəndləri mühasirəyə alınıb və ətrafla əlaqələri kəsilib. Dərələyəz qəzasında isə Köçbəy, Qısır, Martiros, Qayalı, Leyliqaçan, Vəlyalar, Göyərcin, Çimkənd və İtdil kəndlərinə hücum zamanı 300 kişi öldürülüb və 30 qadın əsir götürülüb. Həmin istiqamətdə nizami qoşunların göndərilməsi davam edir. Azərbaycan hökuməti adından tələb edir ki, qoşunların göndərilməsini dərhal dayandırın və müsəlman kəndlərinin dağıdılmasına son qoysun. Lakin erməni tərəfi Azərbaycan tərəfinin tələblərinə məhəl qoymadan işğalı davam etdirmiş və 1920-ci ilin yanvarında Zəngəzurun bütün kəndlərini işğalını başa çatdırmışdı.

Himayəçilik Nazirliyinin müvəkkili Makinskinin və doktor Qənzadənin 21 dekabr 1919-cu ildə nazirliyə göndərdikləri hesabatlar əsasında hazırlanan məruzədə bildirildi ki, 1919-cu ilin payızına qədər İrəvan quberniyasında və Cənub-Qərbi Azərbaycanda qaçqınların sayı 150 minə çatır. İrəvan qəzasında 25 mindən artıq, Eçmiədzin qəzasında da bir o qədər, İrəvan şəhərində 13 min qaçqın və yerli əhali toplanıb. Novo-Bayazid qəzasında Göyçə gölünün şərq sahilini istisna olmaqla müsəlman qalmayıb. Hazırda bütün qaçqınların sayı 70-80 min arasında və onlar əsasən Böyük Vedi, Aralıq, Başkənd, Yengicə və Naxçıvanda cəmləşiblər. Makinski qaçqınların vəziyyətinin həddindən artıq ağır olduğunu, çörək tapılmadığını, müsəlman kəndlərində Türkiyədən gələn erməni qaçqınlarının məskunlaşdığını, ev sahiblərinin isə evsiz-əşiksiz, ac-yalvac qaldıqlarını bildirdi.

Məruzədə həmçinin təkcə 1919-cu ilin avqustun 2-ci yarısında Eçmiədzin, Novo-Bəyazid və Sürməli qəzalarında 50-dən artıq müsəlman kəndinin dağıldığı öz əksini tapmışdır.

Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsinin himayəçilik nazirinə göndərdiyi məktubda dekabrın 20-də Tiflisdə İrəvan quberniyası və Qars vilayətindən gələn qaçqınların söylədiklərinə əsasən tərtib edilmiş protokolun mətni əks olunub. Protokolda qeyd olunur ki, qaçqınlara yardım göstərilməsi üçün Himayəçilik Nazirliyinin Sonaində, Aleksandropolda (Gümrü), Qars vilayətində və Uluxanlı stansiyasında qaçqınların qəbulu və göndərilməsi üçün məntəqələr açılmalıdır. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin, nümayəndəliyin əməkdaşları Teymur bəy Makinskinin və Nəsrulla Şeyxovun verdikləri məlumata görə, Araz və Tarasum çaylarının o biri sahilində, Uluxanlı stansiyasından 17 verst məsafədə, daha təhlükəsiz yerdə mal-mülk talan edilmiş və tamamilə yandırılmış 50 min qaçqın toplaşmışdır. Nümayəndəliyin sərəncamında 14 nəfər əməkdaş var ki, onları da vəzifəsi İrəvandakı qaçqınları himayə edərək, onları göndərməkdən ibarətdir. İrəvandan 20 verstdən artıq uzaq məsafədə olan qaçqınların isə tələyin hökmünə buraxılıqları protokolda qeyd edilirdi.

Ermənistan ordusunun növbəti hədəfi özünümüddafə dəstələrinin güclü olduğu Zəngibasar bölgəsi idi. Azərbaycan XİN-in dekabrın 27-də Ermənistan XİN-nə göndərdiyi teleqramda deyilirdi: "Bu gün aldığımız məlumata görə dekabrın 21-də Ermənistan hökuməti Zəngibasar rayonunun müsəlmanlarına qarşı hərbi əməliyyatlara başlayıb. Həmin gün Qarğabazar kəndi talan edilib və dağıdılıb. Ayın 22-də həmin əqibəti Uluxanlı kəndi yaşayıb. İndi döyüşlər Çobankorə və Qaraqışlaq kəndlərində gedir. Əgər bunlar doğrudursa, deməli Ermənistan hökuməti danışıqları pozub." Azərbaycan XİN Ermənistan XİN-ə Zəngibasarın müsəlman kəndlərinə erməni hücumlarını dayandırmaq haqqında teleqramın surətini Fransanın və İtaliyanın hərbi missiyalarına və müttəfiq dövlətlərin Qafqazdakı Ali Komissarına və Britaniyanın Ali Komissarına da göndərmişdi.

Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsindən Mir Mahmud Mirbabayev 25 yanvar 1920-ci ildə Azərbaycan XİN-ə göndərdiyi məxfi məktubunda göstərir ki, "erməni silahlı birləşmələri Zəngəzuru müsəlmanlardan tamamilə təmizləməklə Paris Sülh Kon-

fransını fakt qarşısında qoymaq istəyirlər. Zəngəzurda Oxçu, Şabadin və Gıgı dərəsindəki kəndləri viran qoyan ermənilərin məqsədi Ordubad istiqamətində irəliləyib Əylisdəki qüvvələrlə birləşdikdən sonra Naxçıvanı ələ keçirməkdir. Vedibasar hadisələrindən sonra general Dro (Drastamat Kananyan) Eçmiədzin və Sürməli qəzalarının rəisi təyin edilmişdir. Çox keçmədi ki, 60-dan artıq müsəlman kəndi tar-mar edildi və əhalisi qətlə yetirildi. Oradan o, Zəngəzura yollanı.

İran tərəfi ingilislər və ermənilərlə əlaqəyə girərək, böyük şirnikləndirici vədlər verməklə naxçıvanlıları İrana köçürməyə təşviq edir ki, Naxçıvan zəifləsin və ermənilər oraya soxulmaq imkanı qazansınlar. Naxçıvan təşkilatının fəaliyyəti (Milli Şura və yaxud Araz-Türk hökuməti nəzərdə tutulur-N.M.) Böyük Vedi və Aralıq rayonlarını əhatə edir, Zəngibasarla əlaqə qurulub. Sürməli və Eçmiədzində törədilən qırğınlardan sonra Zəngibasar əhalisi silahlanmaq məcburiyyətində qalmış və hərbi təlimlər keçirmək üçün təlimatçılar dəvət etmişdir.

Zəngibasar da 12 kənddə tamamilə müsəlmanlar yaşayırlar və İrəvandan 8-12 verst məsafədə yerləşirlər və bir ucu Araz çayına çatır.

Təqribən, dekabrın 20-də ermənilər Kolanı kəndinə hücum edib, əhalini kənddən çıxarmaq istəmişlər. Bu kənddə 800 müsəlman qaçqın üçün Amerikanın qida məntəqəsi fəaliyyət göstərir. Sonra ermənilər Qarğabazar kəndinə hücum etmişlər.

Dekabrın 28-də ermənilər Eçmiədzin qəzasının Əkərək kəndini dağıtmışlar. Mən amerikalılarla oraya getdim. Əhalinin əmlakını və zərərkəənləri aparmışlar. 8 ölü və 5 yaralı aşkar eddik, bir çoxlarının əqibəti isə hələ də məlum deyil. 10 gün keçməmiş ermənilər Haxıs kəndinə hücum etmişlər. Toxanşalı kəndi ikinci dəfə hücumə məruz qalıb. İrəvan şəhərində müsəlmanların vəziyyəti daha ağırdır: müsəlman mağazaları yoxdur, evlər dağıdılıb, təhlükəsiz yaşayış üçün heç bir zamanət yoxdur."

Azərbaycan Parlamentinin 5 yanvar 1920-ci ildə keçirilən iclasında qaçqınların məsələsi müzakirə edilmiş, Ermənistandan 300 min qaçqının gəldiyi qeyd olunmuşdur.

Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik nümayəndəliyinin Ermənistan XİN nazirinə göndərdiyi 12 fevral 1920-ci il tarixli müraciətdə deyilirdi ki, fevralın 6-dan 7-nə keçən gecə ermənilər Uluxanlı stansiyasından 5-6 verst məsafədə yerləşən Qarğabazar kəndinə hücum

etmişlər. Əhali vahimə içərisində müxtəlif səmtə üz tutmuşdur. 7-si səhər ermənilər kəndi ələ keçirmiş, onu talamış, müxtəlif tərəflərdən kəndi yandırmış və çəkilmişlər. Kənddən 13 kişini, 34 qadını, 26 uşağı öldürmüşlər. 38 kişini və 15 uşağı özləri ilə aparmışlar. Kəndə vurulan ziyanın miqyası təqribən 15 milyondur. Ermənilərin geri çəkilməsindən sonra sağ qalanlar kəndə qayıtmışlar ki, meyitləri dəfn etsinlər. Ermənilər müxtəlif mövqelərdən kəndi atəşə tutur və imkan vermirlər ki, çöllərə səpələnmiş meyitləri yığsınlar.

İrəvan qrupunun rəhbəri Şelkovnikovun 8 mart 1920-ci ildə Ermənistan qoşunlarının komandanına göndərdiyi məktubunda bildirilir ki, Zəngibasar müsəlmanlarının tutduqları mövqenin təhdidədiyi və İrəvan şəhərinə yaxın olmasına nəzərə alaraq tərkisilah əməliyyatının keçirilməsi və onların diz çökdürülməsi zəruridir. Əgər diplomatik təsirlər nəticəsiz qalsa, onda hərbi gücə əl atmaq və həmin ərazinin əhalisini zor gücünə köçürmək və Zəngibasar rayonunu müsəlman elementlərindən tamamilə təmizləmək lazım gələcək.

O bildirirdi: "Bunun üçün 2 min süngü (əsgər), 2 batalyon və 100 atlı lazımdır. Əsas zərbə (1 süngü və 1 batalyon) İrəvan-Parakər tərəfdən cənub və cənub-qərb istiqamətdən endirilməlidir. Bu əməliyyata yardım üçün qısa cinah zərbələri Qarxın tərəfdən və Ağhamzəli tərəfdən (1 batalyon, 300 süngü və 1 artilleriya taboru) endirilməlidir.

Zəngibasarı bu yolla Süleyman-Dizə-Ramazan xətti boyunca sıxışdırıb çıxarmaq lazımdır.

Bu əməliyyatı keçirmək üçün 600 süngü 2-ci piyada polkunda, 150 süngü isə xüsusi sərhəd briqadasında vardır. Çatışmayan 1250 süngünü isə təcili olaraq Nuxalılardan və Ərəşlilərdən ayrıca nizami batalyonlar da köməyə gələ bilər...

Dəstə kifayət qədər texniki vasitələrlə, rabita vasitələri ilə yük maşınları və ərzaqla təchiz edilmişdir. Bütün sadalananlarla təmin edildikdən sonra yalnız Daşburun-Həsən xan-Ramazan istiqamətində əməliyyatlara başlayıb Qəmərli və İqdir dəstələri ilə möhkəm əlaqə qurmaq, bununla da müsəlmanların şimal xətti boyunca əlaqələrini kəsmək olar. Hesab edirəm ki, süngülərin sayını 3000-ə çatdırmaq lazımdır."

Ermənistan qoşunlarının komandanı Nazarbekov müdafiə nazirinə göndərdiyi 10 mart tarixli cavab məktubunda general Şelkovnikovun

Zəngibasar tatarlarının tərkisilah edilməsi planı ilə tamamilə razı olduğunu bildirir. Əməliyyatın uğurunu təmin etmək üçün süngülərin (əsgərlərin) sayının 3000-ə çatdırılmasının zəruriliyi vurğulanır. O, bu ərazidə yaşayan və Təza Qarxın (Şərifabad) kəndlərini tutmaqdir, artıq olduğunu və sayıqlıqla qorunduqlarını bildirir: "Əməliyyat sürətlə həyata keçirilməlidir, əks-təqdirdə mənfəi psixoloji təsiri ola bilər. Əməliyyatın əsas vəzifəsi Haçaparax, Hacı Elyas, Şorlu Dəmirçi, Şorlu Mehmandar və Təza Qarxın (Şərifabad) kəndlərini tutmaqdır."

Dekabrın 16-da Ermənistan Nazirlər Soveti Zəngibasara hücum məsələsini müzakirə etmişdi. 1918-ci ildə ermənilər İrəvan quberniyasında kütləvi qırğınlar tərəfdən zaman 82 kəndin azərbaycanlıları Qars vilayətinə qaçaraq orada özlərinə sığınacaq tapmışdılar. 1918-ci ilin noyabrında Qarsda Milli Şura, sonra isə Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra İrəvan quberniyasında olan qaçqınlar bir neçə ay dinclik tapmışdılar. Lakin 1919-cu il aprelin 12-də ingilislərin köməyi ilə Cənubi-Qərbi Qafqaz hökuməti devrildikdən və vilayətdə Stepan Korqanovun başçılığı ilə erməni hakimiyyəti qurulduqdan sonra qaçqınların vəziyyəti daha da ağırlaşmışdı. Ermənilərin yeni qırğınlarından qurtulmaq üçün azərbaycanlı qaçqınların bir qismi Türkiyənin içərilərinə doğru hərəkət etmiş, bir qismi də Gürcüstandan keçməklə Azərbaycanda özlərinə sığınacaq tapmışdılar.

Borçalı qəzasının Qaçaqan kəndində sığınacaq tapan İrəvan quberniyasının Qarakilsə qəzasının Xancıgəz, Saral və Arcut kəndlərinin 60 sakininin imzası ilə 1920-ci il martın 15-də Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsinə təqdim edilən müraciətdə deyilirdi ki, türk qoşunlarının 1918-ci ilin payızında Qafqazdan geri çəkilməsindən sonra adları çəkilən kəndlərin sakinləri Qars vilayətinin Şörəyel məntəqəsinin Qaraxan kəndində məskunlaşmışdılar. 1920-ci ilin fevralında erməni silahlı qüvvələri həmin kəndə hücum edib onu darmadağın etmiş və əmlaklarını qarət etmişlər. Qaçqınlar ermənilərin onlara vurduqları ziyanın məbləğinin 17,9 milyon rubl olduğunu göstərən siyahını diplomatik nümayəndəyə təqdim etmişdilər.

Gəncənin qubernatoru X. Rəfiyayovun Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi M. Vəkilova aprelin 27-də göndərdiyi teleqramda bildirirdi ki, "Gəncə qəzasının 2-ci sahəsinin pristavının verdiyi məlumata görə, Novo-Bəyazid erməniləri Şişqaya kəndinin

üzərinə hücumə keçmiş və bütün əhalini ucdantutma məhv etmişlər. Gədəbəyə və Qabaxatana yaralılar gəlmişlər. Hazırda Cil kəndində döyüşlər gedir. Müsəlmanların vəziyyəti ciddidir. Kəmək gözəlyirlər.”

Tiflis-İrəvan qatarında İrəvana gedərkən martın 7-də Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev yolda erməni quldurları tərəfindən qarət edilmiş, onun diplomatik missiya üçün apardığı 2 milyon Cənubi Qafqaz bonunu və 3,4 milyon Azərbaycan bonunu, 40 min manatlıq şəxsi vəsaitini silahlı təzyiqlə əlindən almışdılar. Ə. Haqverdiyev bu hadisədən bir müddət sonra Ermənistanda daimi nümayəndə vəzifəsindən istefa vermişdi. Onun yerinə Himayəçilik Nazirliyinin Ermənistandakı müvəkkili Teymur bəy Makinski təyin edilmişdi. Azərbaycanda bolşeviklərin hakimiyyəti ələ almasından sonra yaranmış fürsətdən istifadə edən ermənilər azərbaycanlıların yaşayış məntəqələrinə hərbi təcavüzü daha da genişləndirmişdilər.

T. Makinski 2 may 1920-ci ildə yazdığı hesabatında fəaliyyətə başladığı gündən yüzlərlə soydaşımızın onun yanına gəlib ermənilərin onları məruz qoyduqları vəhşiliklərdən şikayətləndiklərini qeyd edir. O yazırdı: “Ermənilər dinc əhalinin evlərinə hücum edib, çox zaman onları öldürür, həbs edir, əmlaklarını müsadirə edirlər. İndiyədək zorakılığa görə kimsə cəzalandırılmayıb. Martın 21-də müsəlman əhalinin vəziyyəti barədə Ermənistan XİN-ə məlumat vermişəm. Bundan bir neçə gün sonra Eçmiədzin qəzasının Təkiyə, Üşü, Nəzravan və digər kəndlərin darmadağın edilməsi barədə məlumat aldım... Martın 19-da erməni silahlı qüvvələrinin Vedibasara hücumu başladı. Mən dəfələrlə bu barədə notalar verdim. Lakin nəticəsi olmadı. Əksinə, yenidən başladı. Bütün bunlar onu göstərir ki, Ermənistan hökumətindən müsəlman əhaliyə qarşı xoş münasibət gözləmək mümkün deyil.” T. Makinski həmçinin hesabatında diplomatik nümayəndəliyin əməkdaşlarının qarşılaşdıqları zorakılıqlardan da bəhs edir.

Mayın 28-də T. Makinski İrəvanı qəfilən tərk edir və diplomatik nümayəndə vəzifəsini Qiyasbəyov icra etməyə başlayır. İyunun 15-də Ermənistan XİN Azərbaycanda yeni hökumət qurulmasını səbəb göstərərək diplomatik nümayəndəliyin fəaliyyətinə xitam verildiyini bildirir.

Azərbaycanın Gürcüstandakı fəvqoladə və səlahiyyətli nümayəndəsinin Ermənistanın XİN-ə göndərdiyi 5 iyul 1920-ci il tarixli teleq-

ramda bildirilirdi ki, Ermənistanın hərbi hissələri Zəngibasarı darmadağın etdikdən və bölgəni müsəlman kəndlilərindən təmizlədikdən sonra Naxçıvan-Şərur rayonuna hücumə keçib. Həmçinin bildirilirdi ki, iyulun 5-də səhər saat 4-də Ermənistan hərbi hissələri Qazax qəzasına hücumə keçmişdir. Azərbaycan hökuməti bunu iyulun 2-də əldə edilmiş razılığın pozulması və Sovet Azərbaycanına qarşı açıq hücum kimi qiymətləndirmişdir.

Ermənistan ordusunun Vedibasara 1919-cu ilin iyulunda ikinci hücumundan sonra Abbasşulu bəy Şadlinskiyin başçılıq etdiyi “Qırmızı tabor” döyüşə-döyüşə İran sərhədinə çəkilmişdi. Bundan sonra Vedibasarin qalan əhalisi də İrana keçmişdi. 28 iyul 1920-ci ildə Naxçıvanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Hərbi İnqilab Komitəsinin dəvəti ilə A. Şadlinskiyin başçılıq etdiyi tabor noyabr ayında Naxçıvana gəlmişdi. “Qırmızı tabor” 1921-ci ilin fevralında Ermənistanda daşnak qiyamının yatırılmasında iştirak etmişdi. Bundan sonra Vedibasarin İranda qaçqın kimi yaşayan əhalisinin bir qismi təcridcən öz yer-yurdlarına qayıtmış, çoxları da erməni qaçqınlarının məskunlaşdırıldıqları kəndlərdə onlarla birgə yaşamağa məhkum olmuşdular.

Ermənilərin Zəngibasarda törətdikləri qırğınlar Türkiyə Böyük Millət Məclisinin də müzakirəsinə çıxarılmışdı. 1920-ci il avqustun 14-də Əzurumdan olan millət vəkillərinin sorğusuna cavab olaraq olaraq Mustafa Kamal Atatürkün verdiyi izahatdan aydın olur ki, onun Ermənistanda soydaşlarımıza qarşı törədilən qırğınlar haqqında müfəssəl məlumatı var imiş. Atatürk deyir ki, Gəncədə bolşeviklərə qarşı Nuru paşanın komandanlığı altında üsyanın baş verməsindən istifadə edən erməni qoşunları iki istiqamətdə – 19 iyun tarixində Oltu Milli Şurası üzərinə, digər qismi də Zəngibasar Milli Şurası üzərinə hücumə keçdilər. Onun sözlərinə görə, həm Zəngibasar Şurası, həm də Oltu Şurası gerçəkdən Ermənistan Cümhuriyyətinə təhdid etmək durumunda idilər. Atatürk ermənilərin hücumuna qarşı türk ordusunun bəzi önləmlər almaq məcburiyyətində qaldığını söyləyir və əlavə edir ki, Bayazid istiqamətindən gərəklı qədər qüvvəni Zəngibasar Milli Şurasının silahlı qüvvələri daxilinə keçirmişlər. Arazın güneyinə çəkilmiş Milli Şura qüvvələri ilə Türkiyədən göndərilən qüvvələrin birləşməsindən sonra həm Zəngibasara, həm də Oltuya qarşı hücumə keçən erməni qüvvələrinin qarşısı alınmışdı. Bundan sonra erməni silahlı qüvvələri zirehli

qatardan istifadə edərək iyulun 10-dan etibarən İrəvan-Culfa dəmir-yolu boyunca güneyə doğru irəliləyir.

Məhz türk ordusunun hərbi yardımını sayəsində Zəngibasar Milli Şurasının silahlı dəstələri bölgə əhalisinin bir qismini erməni qırğınlarından xilas edə bildi.

Bəzi erməni müəlliflərinin özləri də "Daşnaksutyun" partiyasının 1918-1920-ci illərdə qanlı əməllərini etiraf etmişlər. Ermənistan daşnak hökumətinin baş naziri olmuş Ovanes (Ruben) Kaçaznuni 1923-cü ildə "Daşnaksutyun" partiyasının qurulduğunda etdiyi hesabat məruzəsində (bu məruzə rus dilində kitab halında çap olunmuşdur) partiya-daşnakların hakimiyyəti illərində daşnakların Zəngəzurda, Ağbada, Vedibasarda, Naxçıvanda, Şərurda kütləvi surətdə müsəlman əhalisini qırıqlarını, yaşayış məntəqələrini darmadağın etdiklərini etiraf etmişdi.

Bakıda rus dilində nəşr olunan "Kommunist" qəzetində Avis adlı müəllif "Ermənistan üsyana qədər" məqaləsində yazırdı: "Zəngəzur, Qarabağ, Əylis, Ağbaba, Zəngibasar imperialist "Daşnaksutyun" partiyasının və onun hökumətinin qanlı əməllərinin nəticələrinin canlı şahidləridirlər...Ermənistanda müsəlman kəndləri və yaşayış məntəqələri yandırılaraq və qılıncdan keçirilərək müsəlmanlardan təmizlənmişdir."

Təkcə 1919-cu ildə 29 min əhalisi olan İrəvan şəhərində 14 min nəfər, Eçmiədzin qəzasında isə 6 ay ərzində 4 min nəfər aclıqdan həlak olmuşdu. Təbii ki, aclıqdan həlak olanların hamısı azərbaycanlılar olmuşdu. Çünki həmin dövrdə azərbaycanlılar evlərindən çıxıb bilmədiklərindən ölümə məhkum idilər. Halbuki, həmin dövrdə Ermənistanda doktor Yarrowunun sədrliyi ilə Amerikanın Ermənistana Yardım Komitəsi fəaliyyət göstərirdi.

1918-1920-ci illərdə Ermənistanda azərbaycanlıların soyqırımı məruz qalmalarını sovet hakimiyyətinin ilk illərində Ermənistan KP Mərkəzi Komitəsinin nəzdində fəaliyyət göstərən azlıqda qalan millətlərlə iş şöbəsinin türk bölməsinin hesabatlarından aydın görmək olar. Bölmənin müdiri Bala Əfəndiyevin Ermənistan KP MK-ya təqdim etdiyi hesabatında göstərilir ki, daşnakların hakimiyyəti dövründə, yəni 1920-ci ilin iyulunda İrəvan quberniyası ərazisində əvvəllər mövcud olmuş 300-dən artıq türk kəndindən yalnız biri – Uluxanlı kəndi salamat qalmışdı. Onun yazdığına görə daşnak Ermənistanında müsəl-

man "koloniyasını" bircə kənd və İrəvanda qalan bir neçə ailə təmsil edirdi.

1916-cı ildə İrəvan quberniyasında 373582 nəfər azərbaycanlı yaşadığı halda, 1920-ci ilin noyabrında Ermənistan SSR-də cəmi 12 min nəfər azərbaycanlı qeydə alınmışdı.

Ümumiyyətlə, 1918-1920-ci illərdə Şamaxı qəzasında 58, Quba qəzasında 112, Gəncə quberniyasında 272 (o cümlədən Zəngəzurda 115, Qarabağda 157), İrəvan quberniyasında 300, Qars vilayətində 82 yaşayış məntəqəsi yerlə-yeksan edilmiş, yüz minlərlə azərbaycanlı qətlə yetirilmiş, bir milyona yaxın əhali öz tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınmışdır.

Ümumiyyətlə, təkcə 1905-1920-ci illərdə indiki Ermənistan ərazisində 500-dən artıq azərbaycanlı kəndi dağıdılmış, yarım milyon əhali soyqırımı məruz qalmışdır.

*"Xalq qəzeti",
31 mart, 1 aprel, 3 aprel, 4 aprel 2010-cu il.*

Türkiyə-Azərbaycan qardaşlığının tarixə qızıl hərfərlə yazılan səhifəsi

Azərbaycan tarixinin şanlı səhifələrindən biri də 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakının daşnak-bolşevik qüvvələrinin işğalından azad edilməsi günüdür. Həmin gün Azərbaycan-Türkiyə qardaşlığı tarixinin növbəti sınağından şərəflə çıxdı. Bakının işğaldan azad edilməsi Azərbaycanın müstəqilliyinin özlülünü möhkəmləndirdi. Lakin bu qələbə minlərlə azərbaycanlı və türk döyüşçülərinin qanı bahasına başa gəldi. Hələ öz müstəqilliyini əldə etməzdən həyl əvvəl, bir çox Azərbaycan ziyalıları hesab edirdilər ki, Türkiyənin yardımı olmadan Azərbaycanın müstəqilliyinə nail olmaq və onu qoruyub saxlamaq mümkün olmayacaq.

Tiflisdə Zaqafqaziya Komissarlığı yaranmışdı. Müstəqil Zaqafqaziya hökuməti bolşeviklərin hakimiyyətini tanımadığını bəyan etmişdi. Yerlərdə isə idarəçiliyi milli şuralar həyata keçirməyə başlamışdı. Milli şuralar milli hərbi hissələrin formalaşdırılmasına başlamışdılar. 1917-ci il dekabrın 17-də V.Lenin S.Şaumyanı Qafqazın fəvqaladə komissarı təyin etmişdi. Bakıda Sovet hakimiyyətinin qurulduğu bəyan edilmişdi. Rusiya Müəssisələr Məclisinə Cənubi Qafqazdan seçilmiş deputatlar 1918-ci il yanvarın 22-də Zaqafqaziya Seyminin yaratdıqlarını bəyan etdilər. Cənubi Qafqazın idarəçiliyini öz üzərinə götürən Seymin tərkibində Azərbaycan 44 deputatla təmsil olunmuşdu.

1918-ci ilin əvvəlindən başlayaraq, ermənilərin bolşevik qiyafəsi altında Bakıda hakimiyyəti ələ keçirmək planları aprelin 25-də S.Şaumyanın sədrliyi altında Bakı Xalq Komissarları Sovetinin yaradılması ilə başa çatmışdı. Bakı Soveti anti-Azərbaycan fəaliyyəti ilə Erməni Milli Şurasının və si Rusiyada 1917-ci il oktyabr çevrilişindən sonra yası partiyalarının mənafeyini ifadə edirdi. S.Şaumyanın təşkilatçılığı ilə martın sonu, aprelin əvvəllərində Bakıda 3 gün qırğınlar törədildi. Bolşeviklərlə bərabər erməni milli hissələrinin törətdikləri qırğınlar zamanı təkcə Bakıda 15 minə yaxın dinc müsəlman tələf oldu. Daha sonra qırğınlar Lənkəranı, Şamaxını və Qubanı bürüdü. 30 mindən artıq müsəlman vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Nəticədə Azərbaycanın şərqində Sovet hakimiyyəti adı altında bolşevik-erməni diktaturası quruldu. Aprelin 13-də S.Şaumyan Moskvaya - Xalq Komissarları

Sovetinə göndərdiyi məktubunda Bakıda törədilən soyqırımı barədə qazandıraraq yazırdı: "*Cənubi Qafqazın müqəddəratı həll olunurdu. Əgər onlar Bakıda üstün gəlsəydilər, şəhər Azərbaycanın paytaxtı elan edilirdi, bütün qeyri-müsəlman ünsürləri tərkisilahlə edib qırardılar*".

Bakı quberniyasında ermənilərin bolşevik qiyafəsindəki hakimiyyətinə son qoymaq, qırğınları dayandırmaq üçün Zaqafqaziya Seyminə də Bakı Xalq Komissarları Sovetinə münasibət məsələsi müzakirə edilmiş və bu zaman Seymin müsəlman fraksiyaları Cənubi Qafqaz hökuməti qarşısında bolşeviklərin Bakıdan çıxarılması tələbini qoymuşdu. Əks təqdirdə, müsəlman fraksiyaları Seymi tərk edəcklərini bəyan etmişdilər. Gəncə Müsəlman Milli Şurasının təşkil etdiyi 3 min nəfərlik silahlı dəstənin və Zaqafqaziya Seyminin gürcü knyazı Maqalovun komandanlığı altında Bakını işğaldan azad etmək məqsədilə göndərdiyi zəif qoşun hissəsinin Qırmızı Orduya məğlubiyyətindən sonra ümid Osmanlı ordusundan yardım istəməyə qalmışdı.

Aprelin 22-də müstəqil Zaqafqaziya Federativ Respublikasının yaranması elan edildikdən sonra Azərbaycan nümayəndə heyəti Batumda keçiriləcək sülh konfransından çox şey gözləyirdi. Nümayəndə heyətinin Batuma yola düşməsindən əvvəl Seymin müsəlman fraksiyalarının birgə yığıncağında Nəsim bəy Yusifbəyli demişdi: "*Yalnız Azərbaycan deyil, bütün Zaqafqazı istila edən böyük, dahşətli anarxiyanı biz öz qüvvəmizlə sakitləşdirə bilmərik. Şərq tərəfdən (yəni Bakı istiqamətindən - N.M.) bolşeviklərin bizim əsrlik düşmənimizlə birləşərək hücum etməsi vəziyyəti daha da ağırlaşdırır və türk millətinə olduqca böyük müsibət və fəlakət gətirir. Vəziyyət belə olduq halda, bizə xarici bir qüvvənin müdaxiləsinə istəməkdən başqa çarə qalmır. İstiqlaliyyətimizin ən qəti tərəfdarı olmağımızla bərabər, bu barədə birinci olaraq mən danışımağa məcburam. Fəlakətin gözününcə içinə dik baxmalı, baş verə biləcək hadisələri qabaqca görəb, vaxtında müvafiq addımlar atmalıyıq. İndiki halda biz sevinməliyi ki, buraya gələcək qüvvə bizə dost və qardaş Türkiyədir. Ola bilsin ki, bu, qonşularımızın xoşuna gəlməsin, amma başqa çıxış yolumuz yoxdur... Bizim heyətin Batuma gedərək Şərqi Zaqafqaziya türkləri adından Osmanlı imperiyasından yardım istəməsinin zamanı gəlmişdir... Bununla belə, heç vaxt Azad Azərbaycanın müstəqil yaşaması fikrini yaddan çıxarmaq olmaz*".

Həmin vaxt çoxlarına bəlli deyildi ki, Gəncə Müsəlman Milli Şurasının Osmanlı hökumətindən hərbi yardım istəmək üçün 1918-ci ilin yanvar ayında göndərdiyi nümayəndəsi artıq məsələni həll etmişdi. Gəncədən Türkiyəyə göndərilən Nağı Şeyxzamanlı (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının sədri olmuşdur) Gəncə Müsəlman Milli Şurasının etimadnaməni aldıqdan sonra Şuranın sədri Nəsim bəy Yusif- bəylinin ona söylədiklərini öz xatirələrində işıqlandırdı: *"Etimadnaməni imzaladıdır möhürlədikdən sonra aldım. Vidalaşma zamanı Nəsim bəy mənə: "Nağı, sən İstiqlal Komitəsinin üzvüsən. Olub keçənləri Osmanlı dövlətinə anlat və də ki, millətimiz müstəqil yaşamağı qarşısına məqsəd qoymuşdur və bu volda hər cür fədakarlığı etmişdir. Azərbaycanın ördəddə üçü bu gün rusların hakimiyyətindən qurtarmış vəziyyətdədir. Onlar zəif yerimiz olan hərbi gücümüzü qüvvətləndirsinlər. Bizə qardaş ali üzatsunlar, əlimizdən tutsunlar və istiqlalımızı elan etməmizə kömək etsinlər. Ancaq bizi özlərinə ilhaq etmək istəsələr, gəlməsinlər. Biz öz düşmənlərimizlə birtəhər hesablaşib çarə qılarıq"*.

N.Şeyxzamanlı N.Yusifbəylinin tapşırığına ciddi əməl edir. O, əvvəlcə Türkiyə ordusunun Şorq Ordular qrupunun komandanı Vəhib paşa ilə, sonra sədrəzəm (baş nazir) Tələt paşa və hərbi nazir Ənvər paşa ilə, sonra isə Sultan V Mehmetlə görüşür. Qərara alınır ki, Azərbaycanda hərbi təlimlər keçmək və qoşun hissələri formalaşdırmaq üçün türk zabitlərindən ibarət bir heyət Azərbaycana göndərilsin. N. Şeyxzamanlının xahişi ilə Azərbaycana göndəriləcək türk zabitlərinə Ənvər paşanın ögey qardaşı Nuru paşa rəhbər təyin edilir. Nuru paşaya general-leytenant rütbəsi verilir. Nuru paşanın başçılıq etdiyi talimatçı zabitlər Cənubi Azərbaycandan keçməklə Qarabağa, oradan da Gəncəyə gəlir. Bundan üç gün sonra – yəni mayın 28-də Tiflisdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradıldığı elan edilir.

Birinci Dünya müharibəsi dövründə vəziyyəti gətdikcə ağırlaşan Türkiyənin Azərbaycana hərbi yardım göstərməsi əsl fədakarlıq idi.

Türkiyədən Azərbaycana daha bir zabit heyəti Batum limanı vasitəsi ilə göndərilir. N. Şeyxzamanlı da həmin heyətlə birgə Vətənə qayıdır. Nuru paşa Gəncədə formalaşdırılmaqda olan Müsəlman Korpusunun vəziyyəti ilə tanış olduqdan sonra Türkiyə qoşunlarının Baş komandanlığına göndərdiyi məktubunda bildirmişdi ki, Osmanlı qoşun

hissələri Azərbaycana gəlməyə, burada genişlənən bolşevik təcavüzünün qarşısını almaq mümkün olmayacaq. Türkiyə qoşunlarının Azərbaycana göndərilməsinin hüquqi əsası isə iyunun 4-də Batumda Osmanlı imperiyası ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında dostluq haqqında müqavilənin imzalanması ilə qoyulmuşdu. Bundan sonra Vəhib paşa Nuru paşanın komandanlığında Qafqaz İslam Ordusunu gücləndirmək məqsədilə Türkiyə ordusunu ən yaxşı diviziyalarından sayılan 5-ci diviziyanın Azərbaycana yola düşməsi barədə əmr verir. General Mürsəl paşanın (*Bakının işğaldan azad edilməsindən sonra o, öz adına "Bakı" təxəllüsünü əlavə etmişdi*) komandiri olduğu 5-ci diviziya Qars - Gümrü - Cəlaloğlu – Sadaxlı - Qazax istiqamətində hərəkət edərək, iyunun 9-da Gəncəyə çatır. 5-ci diviziyanın tərkibinə 9-cu, 10-cu və 13-cü Qafqaz piyada alayları, 2-ci süvari alayı, iki diviziondan ibarət olan bir topçu alayı, istehkamçı, rabitə, tibb hissələri və sayyar hospital daxil idi. 257 zabitdən və 5575 əsgərdən ibarət olan bu diviziyayı Azərbaycan əhalisi sonsuz sevinclə qarşıladı.

Türk ordusu Gəncəyə daxil olduqdan sonra Gəncədəki Erməni Milli Şurasının nümayəndələri Nuru paşanın tərzuruna gəlirlər. Nuru paşa onlara silahlarını təhvil verəcəkləri təqdirdə, təhlükəsizliklərinə təminat veriləcəyini vəd edir. Ermənilər Nuru paşaya minnətdarlıq edirlər.

Qafqaz İslam Ordusunun Müsəlman Korpusu ilə birləşərək, Bakını azad etmək üçün hərəkətə keçmələrinin önləmək məqsədilə Bakı Xalq Komissarları Sovetinin hərbi-dəniz işləri üzrə komissarı Q. Korqanov iyunun 6-da Gəncə üzərinə hücumə keçmək üçün əmr verir. İyunun ildə daşnak-bolşevik qoşunları Kürdəmiri ələ keçirir. Azərbaycan-Türkiyə birləşmiş qoşunları ilə Bakı XKS-nin qoşunları arasında ilk döyüş iyunun 16-18-də Qaraməryəm kəndi ətrafında baş verir. Düşmən Qaraməryəmi ələ keçirməyə müvəffəq olur. Bu zaman quldurbaşı Andranikin dəstəsi İrəvan quberniyası ərazisində və Zəngəzürdə azərbaycanlılara qarşı soyqırım həyata keçirərək, Qarabağ üzərinə hücumə başlamışdı.

İyunun 26-da Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə Müsəlman korpusu Əlahiddə Azərbaycan Korpusu adlandırılır və Ə. Şıxlinski onun komandiri təyin edilir. İyunun 27-də birləşmiş qoşunların əks hücumə nəticəsində Qırmızı Ordu geri çəkilir. Bolşeviklər Rusiyanın İran

ərazindəki qoşunlarının tərkibində vuruşan kazak dəstələrinin komandiri polkovnik L. Biçeraxovla danışıqlar aparıb, onu Bakıya dəvət edirlər. O, iyulun 2-də S. Şaumyanla birgə cəbhə xəttinə gəlir və döndürülən sonra Bakının müdafiə xəttinin sağ cinah komandiri təyin edilir. İyulun əvvəllərində Türkiyədən gələn əsgər və zabitlərin sayı təqribən 10 min nəfərə çatırdı. Qırmızı Ordunun tərkibində isə 18 min nəfər əsgər və zabit var idi ki, onların da 60-70 faizini ermənilər təşkil edirdilər.

Azərbaycan-Türkiyə qoşunları iyulun 6-da Ağsuya daxil olur, iyulun 19-dan Qırmızı Ordu Şamaxı istiqamətində geri çəkilir. Bir həftə sonra birləşmiş qoşunlar şəhəri bolşevik-erməni işğalından azad edir. İyulun 27-də Hacıqabul stansiyası düşməndən azad edilir. Bununla da iki istiqamətdən Bakının üzərinə hücum etmək üçün başlıca dayaq məntəqələri ələ keçirilir.

Vəziyyətin çıxılmaz olduğunu görən Şaumyan Bakıya hərbi yardım göstərilməsi üçün Leninə müraciət edir. Leninin göstərişi ilə 800 nəfərə yaxın yaxşı silahlanmış dəstə Petrovun komandanlığı altında iyulun 19-da Bakıya gəlir. Petrov Bakı rayonunun hərbi komissarı təyin edilir. Bir gün sonra S. Şaumyan yenidən əlavə yardım istəyir. Bundan sonra Rusiyadan yeno xeyli silah-sursat göndərilir. İyulun 25-də Şamaxı yolunun üstündə olan düşmən qüvvələri Bakıya qədər geri çəkilir. Elə həmin gün Bakı Sovetinin iclasında sağ esərlər, daşnaklar və menşeviklər general L. Denstervilin komandanlığı altında Böyük Britaniyanın İrandakı hərbi ekspedisiya qüvvələrini Bakıya dəvət edirlər. Bu zaman L. Biçeraxovun dəstəsi Cənub qrupunun hücumları qarşısında tab gətirməyərək Biləcəriyə üz tutmuşdu ki, oradan da Rusiyaya qaça bilsin. Bolşevik-erməni qüvvələrinin baş qərargah rəisi Z. Avetisov döyüşləri aparmağın mənasızlığını dərk edərək, Bakı Sovetinə ağ bayraq qaldırmağı təklif edirdi. İyulun 31-də gecə Qafqaz İslam Ordusu Xırdalanı azad edir. Vəziyyətin çıxılmaz olduğunu görən Bakı XKS istefa verir. Avqustun 1-də Sentro-kaspi Diktaturası və Fəhlə, Əsgər Deputatlarının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsinin Rəyasət Heyəti adlanan hökumət təşkil edilir. Avqustun ilk günündə Şimal qrupu Bakı üzərinə hücumu davam etdirir və Qurd qapısı adlanan yüksəklikdə mövqə tutur. Cənub qrupu isə bu zaman Heybət stansiyasına çatmışdı. Avqustun 3-də Bakıdakı Erməni Milli Şurası Şərq cəbhəsinin

komandanı Mürsəl paşaya müraciət edərək, danışıqlara başlamaq niyyətində olduğunu bildirir. Mürsəl paşa cavab məktubunda yazırdı:

"Cənab Bakıdakı Erməni Milli Şurasının sədri!

Şübhəsiz, sizə aydındır ki, Bakı şəhəri ətrafında türk qoşunu döyüşür. Əgər siz şəhəri döyülsüz təslim etməyə razı olsanız, milliyətindən və məzhəbindən asılı olmayaraq, hamının hüquqlarının qorunmasına zəmanət veriləcəkdir. Xüsusilə, siz ermənilərə onda icazə və zəmanət verəcəkdir ki, arzuladığınız halda Bakıdan Ermənistanı gedə bilərsiniz. Əgər şəhər təslim edilməzsə, o, onsuz da alınacaqdır və həmin vaxt axıdılan qanların və yitirilən ziyanların məsuliyyəti sizin üzərinizə qalacaqdır. Şəhəri təslim etməyə hazırsınızsa, onda xahiş edirəm, nümayəndəniz vasitəsilə cavab göndərin". Elə həmin gün ingilis qoşunlarının polkovnik Stoksun başçılığı ilə ilk dəstənin Bakıya daxil olduğunu eşidən Erməni Milli Şurası Mürsəl paşanın məktubuna cavab verməyi artıq hesab edir.

Avqustun 5-də İslam Ordusunun hücumu nəticəsiz olur. Türk qoşunları Bibiheybətədi və Qurd qapısındakı mövqelərindən geri çəkilməli olur. Avqustun 6-da Qafqaz İslam Ordusunun qərargah rəisi Nazim bəy Qobuya gələrək, Şərq cəbhəsində vəziyyətlə tanış olur. Vəziyyətin ürəkəcan olmadığını görüb, Türkiyədən əlavə kömək kimi göndərilən 15-ci divizyanın bütünlüklə Bakı ətrafına göndərilməsini təklif edir. Nuru paşa isə Bakı üzərinə hücumu uğurla başa çatdırmaq üçün 5 min nəfərlik piyada qüvvələrinin, 2 səhra batareyasının, 4 ağır batareyanın, 1 təyيارə dəstəsinin, 1 rabitə bölüyünün, 20 ədəd avtomobilin cəbhə xəttinə göndərilməsini zəruri hesab edir. Avqustun 13-də əlavə yardım kimi, 107-ci Qafqaz alayı Türkiyədən Azərbaycana göndərilir. Alayın tərkibi 1200 canlı qüvvədən və buna müvafiq silah-sursatdan ibarət idi.

İngilislər avqustun 9-17-də Bakıya 3 batalyon, 1 səhra artilleriyası bölməsi və bir neçə zirehli maşından ibarət qüvvə çıxarırlar. On gündən sonra yenidən Bakı üzərinə hücum əməliyyatları başlayır. Birləşmiş qoşunlar Fatmayı, Goradil, Pirşağı, Kürdəxanı və Novxanı kəndlərini azad edir. Sentyabrın 1-də Binəqədi kəndi ələ keçirildikdən sonra Balaxanı və Zabrat istiqamətində hücumlar davam etdirilir. Sentyabrın 8-də Türkiyədən göndərilən əlavə qüvvələr Bakı ətrafına çatır. İki gün sonra Nuru paşa da Bakı ətrafına gəlir. Şəhər üzərinə

hücum sentyabrın 14-nə keçən gecə saat 1-də başlayır. General L.Denstervilm komandanlığı altında ingilis qoşunları müqavimətin əhəmiyyətsiz olduğunu görüb, Ənzəliyə çəkilməyə hazırlaşır. Sentyabrın 15-də səhər saat 5-də birləşmiş qoşunlar artilleriya hazırlığından sonra hücumə başlayır. Bir saat sonra Ermənəkənd, saat 8.30-da isə Əhmədli və Qaraşəhər yüksəklikləri ələ keçirilir. Xarici dövlətlərin Bakıdakı diplomatik missiyaları vasitəsilə şəhərin qeyd-şərtsiz təslim edilməsi tələbi qoyulur. Günortadan sonra şəhər tamamilə ingilis, Sentro-kaspi və daşnak qoşunlarından təmizlənilir. Qurban bayramı günündə Bakı işğaldan azad edilir.

Sentyabrın 16-da Bakı ətrafında (indiki Dövlət Film Fondunun yaxınlığında) 5-ci Qafqaz və 15-ci piyada diviziyalarının rəsmi keçid mərasimi olur. Rəsmi keçidi Şərq Ordular qrupunun komandanı Xəlil paşa qəbul edir və türk döyüşçülərinə Bakının işğaldan azad edilməsində göstərdikləri qəhrəmanlıqlara görə minnətdarlıq edir. Sentyabrın 17-də Azərbaycan hökuməti Gəncədənkə Bakıya köçür. Hökumətin başçısı Fətəli xan Xoyskinin bəyanatı yayılır. Bəyanatda bildirilirdi ki, paytaxta daxil olmuş Azərbaycan hökuməti şəhər və onun ətrafının əhalisini milliyyəti və dinindən asılı olmayaraq, Azərbaycanda yaşayan bütün vətəndaşların həyatı, əmlakı və hüquqlarını eyni dərəcədə qoruyacaqdı. Həmçinin qarətçi, cani və ümumiyyətlə, əmin-amanlığı, ictimai qayda-qanunu pozan şəxslərin ölüm cəzası da daxil olmaqla, müharibə dövrünün qanunlarının bütün ağırlığı ilə cəzalandırılacaqları bəyan edilirdi. Baş nazirin imzaladığı bu bəyanatın şəhərdə qayda-qanunun bərpə edilməsində böyük əhəmiyyəti olmuşdu.

Sentyabrın 18-də türk qoşunları təntənəli şəkildə Bakıya daxil olur. Şəhərin azərbaycanlı əhalisi onları xilaskar ordu kimi qarşılayır. Türk tədqiqatçılarının məlumatına görə, 1918-ci ilin avqust ayında keçirilən döyüşlər zamanı 1300 türk hərbiçisi həlak olmuşdu. Təkcə Bakının azad edilməsi zamanı 1000 nəfərə yaxın türk əsgəri və zabiti şəhid olmuşdu. İndi Bakının zirvəsində - Şəhidlər Xiyabanında türk şəhidlərinin xatirəsinə abidə ucaldılmış, onlardan bir qisminin adları abidə kompleksinin sütunlarına həkk olunmuşdur. İndi Bakının zirvəsində - Şəhidlər Xiyabanında türk şəhidlərinin xatirəsinə abidə ucaldılmış, onlardan bir qisminin adları abidə kompleksinin sütunlarına həkk olunmuşdur.

1918-ci il oktyabrın 30-da Türkiyənin Antanta ilə Mudrosda barışıq müqaviləsinin imzalanması Azərbaycan üçün müəyyən problemlər yaratmış oldu. Həmin müqavilənin 2-ci bəndinə əsasən, Türkiyə öz qoşunlarını Cənubi Qafqazdan çıxarmalı idi. Azərbaycan xalqı xilas-kar Türkiyə ordusunu vaxtilə harəatlə qarşıladığı kimi, böyük ehtiram və hörmətlə də yola saldı. Noyabrın 10-da Azərbaycan hökuməti Nuru paşa ilə vidalaşma mərasimi təşkil edərək, onun şərafinə ziyafət vermişdi.

Bakının daşnak-böşevik işğalından azad edilməsi ilə 1918-ci ilin mayından sonrakı dövrdə Azərbaycanın həyatında ikinci mühüm hadisə baş vermişdi. "Azərbaycan" qəzeti Bakının qurtuluşunun ildönümü münasibətilə 15 sentyabr 1919-cu il tarixli nömrəsində yazırdı: *"Əgər mayın 28-ni biz müstəqilliyimizin rəsmi elan edilməsi günü sayırıqsa, sentyabrın 15-də Azərbaycan qoşunlarının və Azərbaycan hökumətinin Bakıya daxil olmasını müstəqilliyin həqiqətən də əldə edilməsi, dövlətçiliyin başlıca əsaslarının və özlülünün qoyulması günü hesab edə bilərik.*

Bu gün bolşevik-daşnak qüvvələri tərəfindən təkcə Azərbaycanın və digər Zaqafqaziya respublikalarının müstəqilliyi əleyhinə deyil, həm də Zaqafqaziyanın türk xalqlarının fiziki mövcudluğuna qarşı yönəlmiş xətərnək təhlükənin ləğv edildiyi gündür."

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin 12 sentyabr 1919-cu il tarixli qərarı ilə hər il sentyabrın 15-i - Bakının qurtuluş gününün ümumxalq bayramı kimi qeyd edilməsi qərarə alınmışdı.

Doğrudan da, əgər 1918-ci ilin yaz-yay aylarında Türkiyə qoşunları Azərbaycana gəlməssəydi, gündən-günə artan bolşevik-daşnak təcavüzünün qarşısını almaq mümkün olmayacaqdı və Azərbaycanın müstəqilliyinə son qoyulacaqdı. Onun torpaqları qonşu dövlətlər arasında bölüşdürüləcəkdə. Bakını işğaldan azad etmək mümkün olmayacağısa, onda müstəqil Azərbaycan dövləti 1918-1920-ci illər sərhədləri çərçivəsində mövcud olmayacaqdı. Ona görə də hər il sentyabrın 15-də Türkiyənin xilaskarlıq missiyası Azərbaycanda böyük ehtiramla yad edilir.

*"Xalq qəzeti",
17 sentyabr 2004-cü il*

Fətəli xan Xoyski

Azərbaycanın istiqlal mücahidlərindən Əlimərdan bəy Topçubaşov. Nəsim bəy Yusifbəyli və Fətəli xan Xoyskini əbəz yerə "Azərbaycan triumviratı" adlandırmırlar. "Triumvira" sözü lüğəti mənəsinə görə, iki anlam daşıyır: qədim Romada dövlətin üç şəxs tərəfindən idarə edilməsi və birgə hərəkət etmək üçün üç şəxs arasında siyasi uzlaşmanın mövcud olması. Doğrudan da bu ifadəni hər iki anlamda, hər üç dəhi şəxsiyyətə şamil etmək olar. Bu yazıda müstəqil Azərbaycanın ilk baş naziri Fətəli xan Xoyskidən söhbət qacaçağıq.

***

Fətəli xan Xoyski (Xoylu) Azərbaycan tarixində dərin iz buraxmış dünbülilər nəslinin nümayəndəsidir. Xoy xanlığının əsasını bu tayfanın başçıları qoymuşdur. Şah İsmayıl Xətəinin "qızılbaşlar" ordusunun bir qolunu əsür dünbülilər tayfası təşkil edirdi. Fətəli xanın ikinci babası Cəfərqulu xan Dünbuli (ona Batmanqılınc da deyərmişlər) Fətəli şah rejimi ilə çəkişdiyinə görə, qohum-əqrabası və qoşunu ilə birgə Şimali Azərbaycana üz tutmuşdur. Cəfərqulu xan 1807-ci ildə Şəki xanı təyin edilmiş və ona general-leytenant rütbəsi verilmişdi. Xan Xoyski soyadını vaxtilə Cəfərqulu xana Sisianov vermişdi. Sisianov Peterburqa göndərdiyi raportda Fətəli xanın ulu babası, Xoy xanı olan Cəfərqulu xanı Xan Xoyski kimi təqdim etmişdi. 1810-1819-cu illərdə isə Şəki xanlığını Cəfərqulu xanın oğlu İsmayıl xan idarə etmişdi. İsmayıl xanın ölümündən sonra onun oğlu İsgəndər xan Gəncəyə köçmüşdü. General-leytenant İsgəndər xan Xoyskinin 4 oğlu, bir qızı olmuşdur. Övladlarından Hüseynqulu xan Gəncə general-qubernatorunun müavini, Rüstəm xan müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin himayəçilik (sosial-təminat) naziri, Fətəli xan isə müstəqil Azərbaycanın ilk baş naziri olmuşdu. Digər övladı Cahangir isə ali hüquq təhsili almışdı.

Fətəli xan Xoyski 1875-ci il dekabrın 7-də anadan olmuşdur. O, Gəncə klassik gimnaziyasını bildirdikdən sonra Moskva Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olmuş və 1901-ci ildə oranı bitirmişdir. Bir hüquqşünas kimi Fətəli xan Xoyski əvvəlcə Gəncədə, sonra Sumxi, Batumi və Kutaisi dairə məhkəmələrində andlı-müvəkkil, sonra isə Yekaterinodar dairə məhkəməsinin prokuror müavini olmuşdur.

F. Xoyski 1905-ci ilin avqustunda Nijni Novqorod şəhərində

keçirilən Rusiya müsəlmanlarının I konqresində iştirak etmiş və "İttifaqül Müslimin" (Rusiya Müsəlmanları İttifaqı) fəal üzvlərindən olmuşdu. O, həmin təşkilatın hüquq və iqtisadiyyat komissiyasında, fəaliyyət göstərmişdir.

Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasında böyük nüfuzə malik olan Fətəli xan Xoyski 1907-ci ildə II Rusiya Dövlət Dumasına üzv seçilir. O, Durnada müsəlman fraksiyasının büro üzvü kimi azsaylı xalqlara mədəni muxtariyyət verilməsi, müsəlmanların hüquq bərabərliyi haqlarının tanınması, onların dilinə və dininə hörmət edilməsi kimi məsələlər qaldırır. O, Dumadakı çıxışlarında bildirdirdi ki, yerli xalqların hüquqları qorunmalıdır və torpaqların imkanlı adamların əllərinə keçməsinə imkan vermək olmaz. F. Xoyski 1907-ci il mayın 18-də milli və dini fərqlərə görə vətəndaşların siyasi və mülki hüquqlarını məhdudlaşdıran qanununun ləğvi edilməsi haqqında Dövlət Dumasına təqdim edilən layihəyə imza atmışdı. (

1917-ci ilin fevralında burjuva inqilabının baş verməsindən sonra Rusiyanın ucaqlarında, o cümlədən də Cənubi Qafqazda milli oyanış dövrü başlamışdı. O, həmin il martın 17-də Bakıda yaradılmış Milli Müsəlman Şurası Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin üzvü seçilmişdi. F. Xoyski həmçinin 1917-ci ilin aprelində çağırılan Qafqaz müsəlmanları qurultayının fəal təşkilatçılarından olmuşdur. F. Xoyski heç bir partiyaya mənsub deyildi. Lakin o, 1917-ci il oktyabrın 26-31-də Bakıda keçirilən Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Müsavat Partiyasının birinci qurultayında çıxış edərək o dövr üçün aktuallaşan "Azərbaycan muxtariyyəti" ideyasını dəstəkləmişdi.

O, 1917-ci ilin noyabrında keçirilən seçkilərdə Müəssislər Məclisinə seçilir. Noyabrın 15-də təsis edilən Cənubi Qafqaz Komissarlığında xalq maarifi naziri seçilir. Azərbaycanın müstəqilliyə qovsacağını əvvəlcədən hiss edən F. Xoyski Cənubi Qafqaz Komissarlığının qarşısında Azərbaycan ordusu yaradılması məsələsini qaldırır. Komissarlığın sədri Y. Gegeçkori bununla bağlı F. Xoyskiyə qətnamə layihəsi hazırlamağı tövsiyə edir. Cənubi Qafqaz müsəlman korpusu yaradılması haqqında 11 dekabr 1917-ci ildə komissarlıq qərar qəbul edir. Dekabrın 19-da isə Cənubi Qafqaz qoşunlarının baş komandanı 5-ci və 7-ci nişançı bölmələrindən ibarət 6-cı ordu korpusunun müsəlman korpusuna çevrilməsi barədə əmrnamə imzalayır. Korpusun təşki-

linə nəzarət general Əlağa Şıxlinskiyə həvalə edilir. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan ordusunun yaranmasının ilk təşəbbüskarı məhz F. Xoyski hesab edilir.

Xalqın maariflənməsini özünün əsas vəzifəsi sayan F. Xoyski Cənubi Qafqaz Komissarlığında maarif naziri olarkən Azərbaycanda ibtidai və ali məktəblərin açılmasına təşəbbüs göstərmişdir. O, Komissarlıq qarşısında Bakıda universitet açılması məsələsini qaldırmışdır. Lakin o, bu arzusuna müstəqil Azərbaycanın baş naziri olarkən nail oldu. Bakı Dövlət Universitetinin yaranmasının təşəbbüskarı da, təşkilatçısı da Fətəli xan olmuşdur.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycanın istiqlalı Tiflisdə elan edildi. Milli Şura ilk müstəqil hökumət təşkil etmək vəzifəsini Vətəninə və xalqına xidməti özünün müqəddəs əməli sayan Fətəli xan Xoyskiyə həvalə etdi. O, birinci hökumət kabinetində həm Nazirlər Şurasının sədri, həm də daxili işlər naziri vəzifəsini daşıyırdı.

Azərbaycan hökuməti iyunun 16-da Tiflisdə Gəncəyə köçdükdən sonra hökumət baş nazirinə ata mülkündə yerləşmişdi. Gəncədə Milli Şura ilə Qafqaz türk ordusunun komandanı kimi və şahərə gələn Nuru paşa arasında ittifak yaranmışdı. Kompromis variant kimi Milli Şura buraxılmış, onun səlahiyyətləri parlament çağırılanadək Fətəli xan Xoyski hökumətinə həvalə edilmişdi. Həmin iclasda F. Xoyski demişdi: "Cənablar! Bu tarixi daqiqədə mənim üzərimə qoyulan məsuliyyətin bütün ağırlığını dərk edərkən mən Şura sədrinin təklifini qəbul edəndə ürəyim əsdi. Təşkil etdiyim hökumətin ətraflı deklarasiyasını indi sizə verə bilməyəcəyim üçün üzr istəyirəm. Ancaq qısaca olaraq bunu deyə bilərəm ki, bizim programımız Azərbaycanın şərəfini, azadlığını və istiqlalyyətini qorumaqdır. Mənim yoldaşlarımız bu platformada möhkəm və fəal işləməyi vəd edirlər. Etimadınıza görə sizə təşəkkür edir və sizin mənavi dəstəyinizi gözləyirəm"

İyunun 17-də təşkil edilən ikinci kabinə həm qanunverici, həm də icraedici səlahiyyətlərə malik idi. /Məhz həmin dövrdə dövlət quruculuğunun əsas atributları (milli bayraq, dövlət dili) qəbul edilmişdi. Hökumət Gəncədə yerləşdiyi dövrdə hərbi nazirlik təsis edilmiş, Milli Orduya çağırış elan olunmuş, gömrükhana xidməti təsis edilmiş, bütün ibtidai təhsil ocaqlarında tədrisin hökmən türk (Azərbaycan) dilində aparılması qərarə alınmışdı.

Azərbaycan-türk qoşunları 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakını erməni-rus işğalından azad etdikdən sonra hökumət paytaxta köçdü. Şəhərin azad edilməsi münasibətilə keçirilən təntənəli yığıncaqda Fətəli xan Xoyski demişdi: "Bizim də heyatda yaşamaq, bizim də azad yaşamaq hüququmuz vardır. Heç bir zirehli maşın, hidroplan, aeroplan, kanonerka, məftilli çəpər, mina və sairə texniki qurğu, heç bir ingilis, heç bir qüvvə və onların havadarları tarixin təbii axarına mane ola bilmədilər. Bakının 50 minlik qoşun və texnika ilə birlikdə kiçik bir qüvvənin həmləsi qarşısında süqutu başqasının fəlakəti üzərində öz xoşbəxtliyini qurmaq istəyənlərə ibrət dərsi olmalıdır".

Lakin Fətəli xan hökuməti bir tərəfdən dövlət quruculuğunu möhkəmləndirir, digər tərəfdən Ermənistanın hərbi təcavüzünə və onun havadarlarına qarşı mübarizə aparırdı. Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması üçün dünya dövlətlərinə müraciət edilirdi.

Müstəqilliyə qovuşmuş Azərbaycanın tarixində ən əlamətdar hadisələrdən biri onun ilk parlamentinin çağırılması idi. Xan Xoyski 1918-ci il dekabrın 7-də çağırılan parlamentin ilk iclasında demişdi: "Möhtərəm Azərbaycan parlaman əzəsi! Bu gün böylə böyük, əziz və mübarək gündür ki, bunu biz azərbaycanlılar yuxumuzda da görməzdik. Bu gün o gündür ki, milli müqəddəratımızı öz əlimizə almışıq. Hökumət məni vəkil etmişdir ki, bu bayram münasibətilə sizi təbrik edirəm".

1918-ci il dekabrın 22-də üçüncü hökumət kabinəsi təşkil edildi. F. Xoyski bu kabinədə baş nazir və xarici işlər naziri vəzifəsini tutur. O, parlament qarşısında dövlətin müdafiə gücünün artırılması ilə bağlı tez-tez tələblər qoyurdu. Məhz onun tələbi ilə 1919-cu il üçün hərbi nazirliyə ümumi büdcənin altıda biri qədər (400 milyon manat) vəsait ayrılmışdı.

Lakin parlamentdə fraksiyalar arasında gedən çəkişmələr hökumətin işini iflic edirdi. 1919-cu ilin martında Fətəli xan Xoyski hökuməti istefa verir. Nəsim bəy Yusifbəyli aprelin 14-də dördüncü kabinəni təşkil edir. Bundan sonra parlament üzvü kimi F. Xoyski Cənubi Qafqaz respublikaları arasında münəqışlərin nizamlanması ilə məşğul olur. O, Tiflisdə və Bakıda keçirilən konfransların təşkilatçılarından biri olur. 1919-cu il dekabrın 22-də parlamentin iclasında beşinci və sonuncu hökumətin tərkibi təsdiq edilir. Nəsim bəy Yusif-

bəylinin sədri olduğu hökumətdə Fətəli xan Xoyski xarici işlər naziri vəzifəsini tutur. Bu dövr Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün ən gərgin anları idi. Rusiyanın xarici işlər naziri Çiçerin ardı-arası kəsilmədən təhdid dolu məktublara göndərirdi. Xan Xoyskinin cavab məktubları heç bir nəticə vermədi. Bolşeviklər 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanın istiqlalına son qoydular Cümhuriyyət qurucularının əksəriyyəti ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qaldılar. Xan Xoyski Tiflisdə qərar tutmuşdu. Lakin erməni terrorçuları onu izləyirdilər. Həmin il iyunun 19-da Xan Xoyski məsləkdaşı Xəlil bəy Xasməmmədovla Tiflisdə indiki Opera Teatrı binasının yanında keçərkən erməni terrorçuları Aram Yerkayan və Misaq Qriqoryan tərəfindən atəşə tutulurlar. Fətəli xan həlak olur, X. Xasməmmədov isə yaralanır. Xan Xoyski Tiflisdə M. F. Axundovun məzarının yanında dəfn edilir. Düz bir ay sonra parlament sədrinin müavini Həsən bəy Ağayev də Tiflisdə erməni terrorunun qurbanı olur. Onu dostu Fətəli xanın yanında dəfn edirlər. Uzun illər onların qəbirləri baxımsızlıq vəziyyətdə qalmışdı.

Yalnız Prezident Heydər Əliyevin Gürcüstana etdiyi səfərdən sonra onların qəbirlərinin üstü götürülüb.

Fətəli xanın Tamara (1902-1990), Murad (1910-1973) və Ənvər (1914-1935) adında üç övladı olub. Fətəli xanın oğlu Muradın qızı Tamara kimya elmləri namizədidir və hazırda Bakıdakı 15 nömrəli məktəbdə müəllim işləyir.

Fətəli xan Xoyski həyatının son anına qədər xalqına sədaqətla xidmət etmiş dövlətçiliyimiz tarixində müstəsna xidmətləri olan görkəmli ictimai-siyasi xadimdir. Onun həyat yolu hər bir azərbaycanlı üçün örnəkdir.

*"Xalq qəzeti",
25 may 2002-ci il*

Nəsim bəy Yusifbəyli

"Azərbaycan triumviratı"nın bir sülumu kimi, Nəsim bəy Yusifbəylinin adı Əlimərdan bəy Topçubaşov və Fətəli xan Xoyski-nin adları ilə yanaşı çəkilir. Müstəqil Azərbaycan ideyası bir siyasi tələb kimi, ilk dəfə Nəsim bəy tərəfindən XX əsrin əvvəlində gündəliyə gətirilmişdir. Bu yazıda Azərbaycan istiqlal müccadiləsinin parlaq siması Nəsim bəy Yusifbəylinin hər bir azərbaycanlıya nümunə ola biləcək həyat və fəaliyyətinə nəzər salacağıq.

***

Nəsim bəy Gəncənin əsilzadələrindən idi. Onun babası Usuf bəy Cavad xanın vəziri olmuşdur. Digər tərəfdən, Usuf bəyin bacısı Şükufə xanım Cavad bəyin arvadı idi. Usuf bəy Gəncədə məktəb açaraq öz xalqının övladlarına elm öyrədirdi.

Nəsim bəy Yusif oğlu Yusifbəyli 1881-ci ildə Gəncədə anadan olmuşdur. Atası onun ali təhsil alması üçün çox əziyyət çəkmişdir. Orta təhsilini Gəncə klassik gimnaziyasında başa vurduqdan sonra Nəsim bəy Odessa Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olmuşdur. Hələ tələbə ikən azərbaycanlı tələbələr arasında fəallığı ilə seçilmişdi. O, Nəriman Nərimanov, Xosrov bəy Sultanov və başqa tələbələrə birgə Azərbaycan Həmyerlilər Təşkilatını yaratmışdır. 1907-ci ildə Odessa Universiteti müvəqqəti bağlandıqdan sonra Nəsim bəy Bağçasaray şəhərində yaşamış və o dövrün görkəmli ictimai-siyasi xadimi, türk dünyasının böyük ziyalısı İsmayıl bəy Qasprinskiyin (Qaspralı) redaktoru olduğu, türkcə dərc edilən "Tərcüman" qəzeti ilə əməkdaşlıq etməyə başlamışdır. Nəsim bəy İsmayıl bəyin qızı Şəfiqə Sultan xanımın evləndikdən sonra bir müddət Bağçasarayda yaşamışdır.

Nəsim bəy Yusifbəyli 1908-ci ildə Türkiyəyə gedir və siyasi fəaliyyətlə məşğul olur. O, burada "Türk ocağı" dərnəyinin ən fəal üzvlərindən birinə çevrilir. 1911-ci ildə Gəncəyə qayıdır və şəhər bələdiyyəsində işə girir. Nəsim bəy həmin dövrdə gizli fəaliyyətə keçən Əhməd bəy Ağayevin (Ağaoğlu) rəhbəri olduğu "Difai" partiyasının təşkilatlanmasında yaxından iştirak edir.

Gəncə bələdiyyəsi rəisinin köməkçisi kimi, Nəsim bəy şəhərdə böyük nüfuz qazanır.

1917-ci il fevral burjuva inqilabından sonra Gəncədə Müsəlman

Milli Şurası yaradılır. Nəsim bəy həmin şuranın gizli məsələlərlə məşğul olan komissiyasına rəhbərlik edir. O, Novruz bayramı günü, günorta namazı zamanı Şah Abbas məscidinin həyatına gələrək, Türk Ədəmi-Mərkəziyyət (Türk Federalistləri) Partiyasını yaratdığını elan edir. Bu partiya Rusiyanın federativ şəkilə qurulması və onun tərkibində Azərbaycana muxtariyyət verilməsi uğrunda mübarizə aparırdı. Həmin ilin aprelində Bakıda Qafqaz müsəlmanlarının qurultayı çağırılır və Nəsim bəyin muxtariyyət tələbi dəstəklənir.

Nəsim bəy rus ordusunun gələcəkdə Azərbaycanın müstəqilliyinə əngəl olacağını, çətin məqamda ruslarla ermənilərin birləşərək, Azərbaycanın müstəqilliyə qovuşmasına yol verməmək üçün qırğınlar törədəcəklərini əvvəlcədən hiss edirdi. Ona görə də Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Partiyasının üzvlərinin köməyi ilə Gəncədə olan iki rus alayının tərkisilah edilməsinə nail olmuşdu. Üstəlik, o Qafqaz cəbhəsində geri dönmə rus silahlı qüvvələrinin Şəmkir ətrafında cüzi itki ilə tərkisilah edilməsi əməliyyatına rəhbərlik etmişdi. Həmin əməliyyat zamanı azərbaycanlılar 15 şəhid vermişdi. Şəhidlərin Gəncədə təntənəli dəfn mərasimi olmuşdu. Həmin mərasimə çıxış edən Nəsim bəy demişdi: "Nə xoşbəxtlikdir bu əziz övladlanımıza ki, onlar bizim lik şəhidlərimiz oldular".

Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Partiyasının qurulmasında Nəsim bəyə silahdaşları Şəfi bəy Rüstəmbəyov, Həsən bəy Ağayev, Xəlil bəy Xasrəmmədov yaxından kömək göstərmişdilər. Doqquz bölmədən ibarət partiya proqramının birinci bölməsi "Azərbaycan" adlanırdı. Sonralar Məmməd Əmin Rəsulzadə də etiraf etmişdi ki, "Azərbaycan ideyasının siyasi bir mətləb maddəsi şəklində formulə etmək şərəfi mərhum Nəsim bəyindir."

Qafqaz müsəlmanlarının qurultayı zamanı N.Yusifbəyli ilə M.Ə.Rəsulzadə görüşərək rəhbərləri olduqları partiyaların birləşməsi razılığına gəlmişdilər. 1917-ci il iyulun 17-də birləşmə qurultayı keçirilir. Sədrİ M.Ə.Rəsulzadə olmaq şərtilə yeni partiya türk Ədəmi-Mərkəziyyət Firqəsi Müsavat adlandırılır. Bakı və onun ətrafında təsir gücünə malik Müsavat partiyası ilə Gəncə və onun ətrafında böyük nüfuzə malik, üstəlik, hər iki quberniyanın zadəganlarının əksəriyyətini öz sıralarında birləşdirən Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Partiyası o dövrdə mövcud olan bütün partiyaları kölgədə qoyur. Həmin birləşmədən

sonra parlamentə keçirilən seçkilərdə əldə edilən 32 deputat mandatının 14-nü Müsavat, 18-ni isə Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Partiyasının nümayəndələri qazanmışdılar. Bir sözlə, istər Cənubi Qafqaz Seyminə, istər Azərbaycan Milli Şurasında, istərsə də parlamentində Müsavat fraksiyasının üstünlük təşkil etməsi Nəsim bəyin rəhbəri olduğu türk-ədəmi mərkəziyyətçilərin say üstünlüyü hesabına mümkün olmuşdu.

Nəsim bəy Yusifbəyli Cənubi Qafqaz Seyminin üzvü idi. O, 1918-ci il aprelin 26-da yaranmış müstəqil Cənubi Qafqaz Respublikası (Seym) hökumətinin maarif naziri idi.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurası İstiqlal bəyannaməsi (Əqdnamə) elan etdi. Onu imzalayanlar arasında Nəsim bəy Yusifbəyli də var idi. Azərbaycanın ilk müstəqil hökumətində, Fətəli xan Xoyskinin təşkil etdiyi ilk kabinədə Nəsim bəy Yusifbəyli maliyyə və xalq maarifi naziri vəzifəsini tutmuşdur. Lakin məlumdur ki, həmin vaxt paytaxt Bakı bolşevik qiyafasına bürünmüş erməni-rus birləşməsinin işğalı altında idi. Bakını azad etmək üçün isə yenidən müstəqillik əldə etmiş Azərbaycanın nə yetərinə canlı qüvvəsi, nə də silah-sursatı var idi. Bütün bunları əvvəlcədən ölçüb-biçən Nəsim bəy Yusifbəyli çıxış yolunu yalnız Türkiyənin hərbi yardımında görürdü. Ona görə də Nəsim bəy Müsəlman Milli Şurası adından Türkiyəyə nümayəndə göndərmək üçün Gəncədə Şuranın iclasını çağırır. Bu tarixi toplantını açan Nəsim bəy demişdi: "Xalq qüvvəsi ilə görürlən işlər xalqın gözü-nün önündə cərəyan etmişdir. Bütün hərəkətlərimiz zəfərlə nəticələnmişdir. Ancaq bu qəhrəmanca hərəkətlər nəticəni əldə etməkdən çox uzaqdır. Bir kərə Azərbaycanın mərkəzi Bakı düşməndən təmizlənməlidir. Çünki başsız bədən olmaz və yaşamaz. Bizim xalq qüvvələrimiz kifayət deyildir. Böyük bir yardıma ehtiyac vardır və bu yardımı da bizə bircə Osmanlı imperatorluğu edə bilər. İndi qərar qəbul edib Osmanlı imperatorluğuna səlahiyyətli bir heyət göndərək, Türkiyədən yardım istəyək".

Şuranın qərarı ilə, sonralar müstəqil Azərbaycanın təhlükəsizlik xidmətinin rəhbəri olan Nağı bəy Şeyxzamanlı (Keykürən) 1918-ci ilin yanvarında Türkiyəyə göndərilir. Nağı bəy sədrəzəm Tələt paşa, hərbi nazir Ənvər paşa və sultanla görüşür. Nuru paşanın komandanlığında Azərbaycan hərbi yardım göndərilir.

Müvəqqəti hökumət iyunun 16-da Tiflisdən Gəncəyə köçərək artıq Nuru paşa 300 əsgər və zabıtlə Gəncəyə gəlmişdi. Həmin vaxt Azərbaycanda iki əsas cərəyan hökm sürürdü. Bir qisim Azərbaycanın Türkiyəyə ilhaq edilməsini, digər qisim isə Türkiyənin hərbi yardımı ilə müstəqilliyin qorunub saxlanması üçün tərəfdarı idilər. Yaranmış gərgin vəziyyətdə Nuru paşanın tələbi ilə Milli Şura buraxıldı. Yeni parlament formalaşanaqədək hakimiyyət Fətəli xan Xoyskinin sədrliyi ilə müvəqqəti hökumətə verilir. Nəsim bəy ikinci hökumət kabinetində xalq maarifi və dini etiqad naziri vəzifəsini tutur. 1918-ci il sentyabrın 15-də Azərbaycan-türk hərbi birləşmələri Bakını işğaldan azad edirlər. 1918-ci il dekabrın 7-də ilk parlamentin ilk iclası keçirilir. Bundan sonra yenə də Fətəli xan Xoyskinin sədrliyi ilə üçüncü kabinə təşkil edilir. Nəsim bəy əvvəlki vəzifəsini saxlayır.

1919-cu il martın 14-də dördüncü kabinə təşkil edilir və Nəsim bəy Nazirlər Şurasının sədri və daxili işlər naziri seçilir. Həmin il dekabrın 24-də təşkil edilən beşinci kabinetdə Nəsim bəy yenə hökumət başçısı seçilir. Həmin dövrdə ölkədə siyasi vəziyyət xeyli kəskinləşmişdi. Parlamentdə və hökumətdə təmsil olunan müəyyən qüvvələrlə bolşeviklərlə gizli danışıqlara gedir, hakimiyyətin süqut edib, bolşeviklərin əlinə keçəcəyi təqdirdə, özlərinin toxunulmazlığını əvvəlcədən təmin etmək istəyirdilər. Xüsusən, Müsavat Partiyasının daxilində gedən çəkişmələr riyakarlıq və ikiüzlülükdən uzaq olan Nəsim bəyi çox narahat edirdi. 1920-ci il aprelin 1-də Nəsim bəy hökumət başçısı vəzifəsindən istefaya getdiyini bəyan edir. Yeni hökumət təşkil edilməsinə macal tapılmır. Aprelin 28-nə keçən gecə hakimiyyət bolşeviklərə təhvil verilir. Bolşevik irticasından qurtulmaq üçün Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları mühacirət etmək məcburiyyətində qalırlar. Nəsim bəy yaxın dostu İbrahim Yusif bəylə bərabər Tiflisə yola düşür. Yevlaxla Kürdəmir arası yolda iri çamadanlara gözü düşən quldurlar arxadan onları güllə ilə vurub, Kürə atrlar.

Nəsim bəy Yusifbəyli son dərəcə təmiz və gözütöx idi. Onun paklığını baş nazir olarkən atasının ona göndərdiyi bir məktubdan görmək olar: "Əziz oğlum, çox səbr etdim, amma yazacam. Sıxıntı çəkərək, borc altına girərək sənə yüksək təhsil təmin edə bildim. Artıq təhsilini qurtarıb gəldin, şəhərin ərzaq işləri üzrə rəisi oldun. Sənə yenə mən baxdım. Məndən yalnız pul istədin. Sonra Tiflisə gedərək

Seymin maarif naziri oldun. Aldığın maaş ilə dolanmadın. Bir neçə dəfə pul istədin, göndərdim. Sonra Azərbaycanın istiqlalını elan etdin. Cümhuriyyətimizin maarif naziri oldun. Paytaxtımız Bakıda çalışdın. Yenə də maaşın xərclərini ödəmədi. Məndən pul istədin. Həmişə göndərdim. Bu gün isə baş nazirsən, dövlət raisisən, yəni ölkəmizin padşahı olursan. Yenə bağının qamışını mən alım? Pul göndərə bilməzsənmi?"

Nəsim bəy Yusifbəyli Azərbaycanın yenidən istiqlala qovuşacağına bütün varlığı ilə inanırdı. O, işğal axşamı, aprelin 27-də Nağı Şeyxzamanlı ilə görüşündə demişdi: "Dostlar öz gücümüz ilə Azərbaycan istiqlalını yaratdıq. Lakin onu yaşada bilmədik. Ədəbi düşmənimiz ruslar üstün qüvvələrlə vətənimizi işğal etdilər və istiqlalımıza son qoydular. Müqəddəs ölkəmiz rusların əlinə keçdi. Ancaq inandığımız və iman etdiyimiz bir şey var ki, o bizə təsəlli verir: ruslar zülmələriylə, vəhşilikləriylə, xalqımızı nə qədər əzirlərsə, istədikləri kimi xarabaya çevirsinlər, vətənimizdə ədəbi qalmayacaqlar. Xalqımızın beyninə yerləşdirdiyimiz istiqlal məfhumunun mənəvi varlığına birləşdirdiyimiz hürriyyət ruhunu yox edə bilməzlər. Vəhşiliyi, qəddarlığı ilə məşhur Neronu köməyə çağırırsalar belə, yenə də məqsədlərinə nail ola bilməyəcəklər".

Bu gün Nəsim bəylərin ruhu şaddır. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi əbədi olaraq təmin edilib.

*"Xalq qəzeti",
28 may 2002-ci il*

Əlimərdan bəy Topçubaşov

İstiqlal mücadiləsinin görkəmli simalarından Əlimərdan bəy Topçubaşovu, Fətəli xan Xoyskini və Nəsim bəy Yusifbəyli "Azərbaycan triumviratı"nın üzvləri adlanırlar. Şərqdə ilk dünyəvi, demokratik dövlət qıyıcılığının ağırlığı əsasən onların üzərinə düşmüşdü. Siyasi inqilablardan və çəkişmələrdən uzaq olan bu görkəmli şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətləri digərlərinin xidmətlərinin süni surətdə şifirdilməsi hesabına çox zaman kölgədə qalmışdır. Bu yazıda Əlimərdan bəy Topçubaşovun ömür yoluna qısa nəzər salacağıq.

***

Bir qolu Gəncədə, bir qolu Tiflisdə, bir qolu da İrəvanda olan məşhur Topçubaşılar nəslə xalqımıza Mirzə Cəfər Topçubaşov (1784-1869), Əlimərdan bəy Topçubaşov (1865-1934), Mustafa bəy Topçubaşov (1895-1981) kimi görkəmli şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Əlimərdan Ələkbər oğlu Topçubaşov 1865-ci il mayın 4-də Tiflisdə anadan olmuşdur. Uşaq ikən atasını itirən Əlimərdan əvvəlcə I-ci Tiflis elitar gimnaziyasını bitirmiş, sonra eyni zamanda Peterburq Universitetinin tarix-filologiya və hüquq fakültələrinə daxil olmuş, üçüncü kursdan sonra yalnız hüquq fakültəsinə təhsilini davam etdirmişdi. 1888-ci ildə universiteti fərqlənmə diplomu ilə bitirən Ə. Topçubaşov əvvəlcə Tiflis Kommersiya Məktəbində hüquq fənnini tədris edir, sonra hakim köməkçisi, dairə məhkəməsinin katibi işləyir. O, 1894-cü il-də Bakıya köçür və məhkəmə sistemində işləyir. Həşən bəy Zərdabi ilə yaxından ünsiyyət bağlayan Əlimərdan bəy onun qızı Pəri xanım ilə evlənir.

Ə. Topçubaşov 1897-1917-cillərdə H. Z. Tağıyevin mətbəəsi ilə birgə satın aldığı "Kaspi" qəzetinin nəşir-redaktoru olmuşdur. 1901-ci ildə Ə. Topçubaşov Bakı Dumasının üzvü seçilir. 1905-ci ilin apreliyində Əlimərdan bəy Qafqazda islahatlar aparılmasını, seçkilər zamanı müsəlmanlar qarşısında qoyulan məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasını tələb etmək məqsədilə Peterburqa yola düşür. O, orada Rusiyanın daxili işlər naziri Aleksandr Buliginlə və Qafqaza yeni canişin təyin edilən İllarion Voronsov-Daşkovla görüşür. Topçubaşov canişindən türk dilində "Həyat" qəzetinin büraxılmasına razılıq alır.

Ə. Topçubaşov Azərbaycan xalqının siyasi azadlığı uğrunda çalışdığı kimi, Rusiya müsəlmanlarının da öz azadlıqları uğrunda

mübarizə aparmalarını istəyirdi. O, Peterburqda ikən müsəlman ziyalıları ilə görüşür və Rusiya müsəlmanlarının qurultayını keçirmək qərarına gəlirlər. Görüşün Nijni-Novqorodda təşkil ediləcək ticarət yarmarkası zamanı keçirilməsi qərar alınır. Şəhər rəhbərliyi bu görüşə icazə vermədiyindən, müsəlman ziyalıları "Qustav Struve" gəmisini kirayə edib, Oka çayı üzərində Rusiya müsəlmanlarının I-ci konqresini keçirirlər. 13 saat çəkən bu konqresdə Krim, Kazan, Ural, Türkünstan və Sibirdən 150-yə yaxın nümayəndə iştirak edir. Konqresə sədrlik edən Əlimərdan bəy demişdir: "Biz türk balalarınıq, əslimiz bir, nəslimiz bir, dinimiz birdir. Məğribdən Məşriqə qədər qəhrəman bir millət olduğumuz halda, bu gün Qafqaz dağlarında, Krim bağlarında, Kazan çöllərində, ta bu babalarımızın mülkü olan öz vətənimizdə, öz torpağımızda öz ehtiyaclarımızı danışmağa ixtiyarımız qalmayıb. Şükürlər olsun Xudaya, bu qədər hiylələrinə, zülmələrinə baxmayıb, sular üzərində ürəklərimizi açıb, bir-birimizi rubəru görüb, qucaqlayıb, sevinməyə müvəffəq olduq".

Rusiya müsəlmanlarının ikinci konqresi Ə. Topçubaşovun sədrliyi ilə 1906-cı il yanvarın 12-23-də Peterburqda keçirilir. Onun "İttifaqül-müsəlmin" ("Rusiya Müsəlmanları İttifaqı") partiyası üçün hazırladığı proqram və nizamnamə bəyənilir. Bu partiya müsəlmanlara ruslarla bərabər hüquqlar verilməsini tələb edirdi. Rusiya müsəlmanlarının 3-cü konqresi 1906-cı il avqustun 16-21-də Ə. Topçubaşovun sədrliyi ilə Nijni-Novqorodda keçirilir. Ə. Topçubaşov Rusiya Müsəlmanları İttifaqı Partiyasının sədri kimi bütün Rusiyada böyük nüfuz qazanır.

Əlimərdan bəy 1906-cı ilin mayında I Rusiya Dövlət Dumasına deputat seçilir. O, həmçinin Dumada müsəlman fraksiyasına başçılıq edirdi. Azərbaycanın ilk millət vəkili kimi, Ə. Topçubaşov Rusiya müsəlmanlarının hüquqlarını müdafiə edirdi. I Dövlət Duması buraxıldıqdan sonra Vıborq Bəyannaməsini imzaladığına görə Əlimərdan bəy üç ay həbs edilmiş və siyasi fəaliyyət hüququndan məhrum edilmişdi.

Ə. Topçubaşov 1905-1906-cı illər erməni-müsəlman qırğınlarının yatırılması üçün iş aparmışdı. O, Əhməd bəy Ağayevlə birgə 1906-cı ilin fevralında Tiflisdə keçirilən sülh konfransında iştirak etmişdi. Əlimərdan bəy "Kaspi" və "Həyat" qəzetlərinin sahiblərinə erməni terrorizminin, "Daşnakıtyun" və "Hnçak" partiyalarının iç üzünü açan yüzrlərlə məqalə dərc etdirmişdir.

Ə. Topçubaşov siyasət aləminə qədəm qoyduğu gündən cəmiyyətin təkamül prosesi ilə, Avropa ənənələri əsasında dəyişdirilməsinin tərəfdarı kimi çıxış etmişdir. O, sağ və sol ifratçılığı, zorakılıq prinsiplərinə əsaslanan inqilabçılığı qəbul etmirdi və maarifçiliyi aşılaması bununla əlaqədar idi.

Birinci Dünya müharibəsi zamanı Qafqaz cəbhəsində erməni-rus silahlı birləşmələrinin Şərqi Anadoluda türklərə qarşı həyata keçirdikləri soyqırma son qoydurmaq, qaçqınlara, kimsəsiz qoca və körpələrə yardım göstərmək məqsədilə Ə. Topçubaşov Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin üzvləri ilə birlikdə Tiflisə gedərək, Qafqaz cəbhəsinin komandanı general Mışlayevski ilə görüşmüş, bundan sonra cəmiyyətin adından soydaşlarımıza yardım göstərilməsinə icazə verilmişdi.

1917-ci ilin mayında Moskvada keçirilən Umumrusiya müsləmanlarının I qurultayına Ə. Topçubaşov sədrlik etmişdir. Həmin ilin avqustunda isə Dövlət Müşavirəsində Azərbaycan Milli Komitəsinə təmsil etmişdi. O, həmin ilin noyabrında Gəncə dairəsindən Rusiya Müəssisələr Məclisinə nümayəndə seçilmişdi. Ə. Topçubaşov həmçinin Cənubi Qafqaz Seyminin üzvü idi.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulur. İyunun 17-də Gəncədə təşkil edilən ikinci hökumət kabinetində Ə. Topçubaşov portfelsiz nazir təyin edilir. Oktyabrın 6-da ikinci kabinetdə edilən dəyişiklik zamanı isə o, xarici işlər naziri vəzifəsini tutur. Bakını ələ keçirmək üçün Rusiya ilə Almaniya arasında gizli saziş imzalandıqdan sonra Azərbaycan hökuməti Ə. Topçubaşovu diplomatik danışıqlar aparmaq üçün İstanbula göndərir. Oğlu Rəşid də atasının şəxsi katibi kimi İstanbulla gedən nümayəndə heyətinə daxil olur. İstanbulla çatdıqdan sonra Ə. Topçubaşov sultan VI Mehmetlə, sədrəzəm Tələt paşa və hərbi nazir Ənvər paşa ilə görüşür.

1918-ci il oktyabrın 30-da imzalanan Mudros sazişinin şərtlərinə əsasən türk qoşunları Cənubi Qafqazdan çəkilməli, müttəfiqlərin qoşunları Bakını tutmalı idi. Ə. Topçubaşov Azərbaycan nümayəndələrinin iştirakı olmadan Mudros sazişinə Bakının taleyi barədə bəndlərin daxil edilməsinə etiraz əlaməti olaraq, hökumət adından Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyinə və müttəfiq dövlətlərin hərbi nümayəndələrinə nota təqdim edir. Onun İstanbuldan göndərdiyi məktub əsasında 1918-ci il noyabrın 8-də Milli Şura adından və Azərbaycanın müstəqilliyinin

tanınması üçün dünya dövlətlərinə müraciət qəbul edilir.

1918-ci il dekabrın 7-də Azərbaycan Müəssisələr Məclisi çağırılır. Parlamentin sədri vəzifəsinə ələ bir şəxs seçilməli idi ki, öz nüfuzuna, savadına, qabiliyyətinə görə onu hamidan yaxşı idarə edə bilsin. Qızğın müzakirələrdən sonar bitərəf hüquqşünas Əlimərdan bəy Topçubaşov parlamentin sədri seçilir. Halbuki, həmin vaxt o, İstanbulda diplomatik danışıqlar aparırdı. Hökumətin qarşısında Paris sülh konfransına göndəriləcək nümayəndə heyətinin tərkibini müəyyən etmək vəzifəsi dururdu. Nümayəndə heyətinə rəhbərlik Ə. Topçubaşova etimad edilir. Beləliklə, onun Bakıya qayıtması mümkün olur.

1919-cu il yanvarın 18-də Parisdə sülh konfransı öz işinə başlasa da, Azərbaycan nümayəndə heyətinə viza verilməmişdi. Ermənilər Ə. Topçubaşova qarşı Avropa mətbuatında güclü təbliğat aparırdılar. Uç ay İstanbulda müxtəlif bəhəslərlə ləngidilən Azərbaycan nümayəndə heyəti nəhayət, aprelin 22-də yola düşür və mayın əvvəlində Parisə çatır. ABŞ prezidenti V. Vilson mayın 28-də Azərbaycan nümayəndə heyətini qəbul edir. Ə. Topçubaşov sülh konfransı üçün hazırlanan Memorandumu V. Vilsona təqdim edir. 1919-cu ildə Parisdə Ə. Topçubaşovun "Qafqaz Azərbaycanı Respublikası", "Qafqaz Azərbaycanı Respublikası nümayəndələrinin Paris sülh konfransına Memorandumu" kitabçaları ingilis və fransız dillərində dərc edilərək yayılır. Ə. Topçubaşovun rəhbərliyi ilə Azərbaycan nümayəndə heyətinin 8 aylıq mübarizəsi, nəhayət ki, öz nəticəsini verir. 1920-ci il yanvarın 15-də Azərbaycanın müstəqilliyi Versal Ali Şurası tərəfindən tanınır. Fransanın Xarici İşlər Nazirliyinin baş katibi Jül Kambon Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması haqqında qərarı Ə. Topçubaşova təqdim edir. Bu, Azərbaycanın müstəqilliyə qovuşması üçün hamidan çox əziyyət çəkən Əlimərdan bəyə həyatda ən böyük hədiyyə idi.

Azərbaycan müstəqilliyə qovuşsa da, Əlimərdan bəy müstəqil Azərbaycana qovuşa bilmədi. Bir çox beynəlxalq konfranslarda iştirak edərək, Azərbaycanın haqqını qətiyyətlə müdafiə etdi. O, 1920-ci ilin noyabrında Cenevrədə Millətlər Cəmiyyəti qarşısında çıxış edərək, Azərbaycanın Rusiyanın təcavüzünə məruz qaldığını bəyan etmişdi. Azərbaycanın işğal faktı ilə barışmayan Ə. Topçubaşov London və Genuya (1922), Lozanna (1923) konfranslarında bolşeviklərin onun vətənidən törətdikləri faciələr barədə ətraflı məlumat vermişdi. O,

Milli Azərbaycan mərkəzinin üzvü kimi, 1934-cü ildə M. Ə. Rəsulzadə ilə birgə Qafqaz Konfederasiyası paktını imzalamışdır.

Görkəmli siyasi xadim, müstəqil Azərbaycanın ilk parlamentinin ilk sədri (bəzi sənədlərdə ona "Prezident" deyə müraciət edilirdi) Ə. Topçubaşov 5 noyabr 1934-cü ildə Parisin Sen-Deni rayonunda vəfat etmiş, noyabrın 8-də St. Kloud qəbiristanlığında dəfn edilmişdir.

Əlimərdən bəy Topçubaşov Azərbaycanda olduğu müddətdə bütün siyasi partiyaların fəvqündə dayandığı kimi, qürbətdə yaşadığı illərdə də mühacirlər arasında gedən intriqalardan uzaq olmuşdur. Xalqımız onun xatirəsini daim böyük ehtiramla yad edir.

*"Xalq qəzeti",
24 may 2002-ci il.*

Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti

Tarixdə dövlətlərin yaranması və süqutu prosesi paralel getmişdir. Böyük imperiyaların yerində kiçik dövlətlər meydana gəlmiş, bəzən yerli əhali öz varlığını qorumaq üçün müəyyən ərazidə öz dövlətini yaratmaq məcburiyyətində qalmışdır. Bu yazıda 20-ci əsrin əvvəllərində mövcud olmuş Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin tarixçəsindən söhbət açılır.

***

Coğrafi mövqeyinə görə Qars yaylası zaman-zaman qanlı müharibələr meydanı olmuş və əldən-ələ keçmişdir. I Pyoprun dövründən etibarən isti dənizlərə çıxmaq istəyən Rysiya ilk növbədə Şərqi Anadolunu ələ keçirmək istəyirdi. Qars qalası isə Şərqi Anadolunun açarı sayılırdı. Rus qoşunları Qars şəhərini ələ keçirmək üçün dörd dəfə – 1807, 1828-29, 1855-56, 1877-78-ci illər rus-türk müharibələrində cəhd göstərmiş, yalnız sonuncu müharibə nəticəsində ona yiyələnə bilmişdi. 1878-ci il Berlin müqaviləsinə əsasən Qars sancağı hər bə təzminatı əvəzinə Rusiyaya birləşdirilmiş bərbəşə Qafqaz canişinliyinə tabe olan hərbi qubernatorluq idarə üsulu yaradılmışdı. Qars vilayəti Qars, Ərdahan, Zərşad, Şərəy, Qağızman, Oltu və Posxov dairələrinə, Çıldır və Xorasan pristavlığına bölünmüşdü. 1913-cü il inzibati-ərazi bölgüsünə əsasən isə Qars vilayəti 4 dairəyə – Qars, Ərdahan, Qağızman və Oltu dairələrinə bölünmüşdü. 800-dən artıq yaşayış məntəqəsinin əhatə edən Qars vilayətinin ərazisi 18,7 min kv.km olmuşdur. Türkiyə tarixşünaslığında Qars vilayətinin işğal dövrü "40 illik qara günlər" kimi xarakterizə olunur.

1917-ci ilin noyabrında Rusiyada baş verən dövlət çevrilişindən sonra Qarsın yenidən azad olması şansı yaranmışdı. Yüz ildən artıq müddətdə müəyyən fasilələrlə müharibə meydanına çevrilən Şərqi Anadolu əhalisi yenə də "Olum, ya ölüm!" dilemması qarşısında qalmışdı. Birinci Dünya müharibəsində məğlub olan Osmanlı imperiyasını parçalamaq üçün düşmənlər hər tərəfdən hücumə keçmişdilər. Digər tərəfdən, Sovet Rusiyasının 29 dekabr 1917-ci il tarixli "Türkiyə Ermənistanı haqqında" dekretinə əsasən, ermənilər həmin ərazilərə sahib çıxmaq istəyirdilər. 3 mart 1918-ci il Brest-Litovsk müqaviləsinə əsasən Türkiyə o zaman "Üç sancaq" adlanan ərazilərdə – Qars, Ərdahan, və Batum vilayətlərində plebisit (rəy sorğusu) keçirilmişdi. Plebisitin nəticəsində yerli əhalinin mü-

ləq əksəriyyəti Üç Sancağın Ana vətəne – yəni yenidən Türkiyəyə birləşdirilməsinə səs vermişdi. 1918-ci il iyunun 4-də Batumda imzalanan müqaviləsində Üç Sancağın Türkiyəyə birləşdirilməsi təsbit edilmişdi.

Lakin bölgə əhalisinin sevinci çox da uzun sürmədi. 30 oktyabr 1918-ci ildə imzalanan Mudros sazişi ilə Türkiyə yenidən həmin ərazilərdən əl çəkmək zorunda qalmışdı. Digər tərəfdən, Sovet Rusiyasının rəhbəri V. Leninin imzaladığı “Türkiyə Ermənistanı haqqında” dekreti ermənilərə Qars vilayətinə ərazi iddiası irəli sürməyə fürsət vermişdi. Ermənilər bu niyyəti həyata keçirmək üçün Şərqi Anadoludan geri çəkilən rus qoşunlarının ermənilərə qoyub getdikləri cəbbəxanaların böyük əhəmiyyəti olmuşdu. Mudros sazişi əsasında türk qoşunlarının Cənubi Qafqazdan və Şərqi Anadoludan 1914-cü il sərhədlərinə geri çəkilməsindən sonra ermənilərin işğalına məruz qalmamaq üçün yerli əhali geri çəkilən türk ordusundan silah əldə edərək özünümüdafiə dəstələri yaradırlar. Yerli əhalinin təşkilatlanması üçün Milli Şuralar yaradılır.

1918-ci il oktyabrın 29-da Axıska bölgəsində Ömər Faiq Nemanzadənin başçılığı ilə Axıska Müvəqqəti Hökuməti qurulur. Noybrın 3-də isə Naxçıvan qəzasını və İrəvan quberniyasının cənub hissəsini birləşdirən ərazidə Əmir bəy Əkbərzadənin başçılığı ilə Araz-Türk Hökuməti yaradılır. Bundan iki gün sonra Qarsda Piroğlu Fəxrəddin bəyin başçılığı ilə Qars İslam Şurası qurulur. Noyabrın 14-də Birinci Qars Konqresi keçirilir. Bölgələrin milli şuralarının rəhbərlərinin qatıldığı Konqresdə Dağ Borçalının Kəpənəki kəndindən olan Emin ağa hökumət funksiyasını yerinə yetirən Qars Milli İslam Şurasına sədr seçilir.

İdarəçilikdəki pərakəndəliyə son qoymaq, ermənilərin və gürcülərin bölgəyə hücumlarının qarşısını almaq üçün silahlı qüvvələrin bir əldən idarə olunmasına nail məqsədəli dəvəti ilə noyabrın 30-da Naxçıvan, Ordubad, Qəmərli, Sürməli (İqdır), Şərqi Şorəyel, Axıska, Axıləkək, və Batum bölgələrindən gələn 60 nəfərlik nümayəndə heyətinin iştirakı ilə 2-ci Qars Konqresi keçirilir. Üç gün davam edən bu konqresdə Batumdan Ordubada qədər ərazidə Qars Milli İslam Şurası Hökumətinin qurulduğu elan edilir. On iki nəfərlik hökumət rəisliyinə əslən Gümrü şəhərindən olan, sonralar Qarsda köçən İbrahim bəy Cahangirzadə (Cahangirov) seçilir. I.Cahangirzadə əvvəllər rus ordusunun zabiti olmuşdu və Araz-Türk Hökumətinin həbi naziri kimi bölgə əhalisinin silahlandırılmasına və özünümüdafiə batalyonlarının təşkil

edilməsinə rəhbərlik etmişdi. 2-ci Qars Konqresində həmçinin Parlament funksiyasını icra edən Mərkəz Müəssisələri Heyəti seçilmişdi.

Həmişə olduğu kimi, Cənub-Qərbi Qafqazda münasibətdə də ingilislər ikili oyun oynayırlar. Cənubi Qafqazda mandat alan ingilis qoşunlarının generalı F.Volker 1919-cu il yanvarın 6-da Gümrüdə Ermənistanın xarici işlər naziri Tıqranyanla görüşür. Ermənilərin 1914-cü il Rusiya-Türkiyə sərhədlərini nəzarətə götürmək arzularına rəğmən, ingilis generalı keçmiş Qars vilayəti ərazisində əsgəri idarəetmənin ingilislərə, mülki idarəetmənin isə ermənilərə məxsus olacağına söz verir. Podpolkovnik Temperley Qars əsgəri valisi və Setepan Korqanov isə mülki vali təyin edilir. Yanvarın 13-də 200 ingilis əsgərinin müşayiəti ilə 50-60 nəfərlik erməni hökuməti Qarsa gəlir. Milli Şuranın rəhbərləri ingilis generalı Biçə bildirirlər ki, əhalisinin 85 faizindən çoxu türklərdən ibarətdir və vilayətin rəhbərliyinə erməninin təyin edilməsi Vilson prinsiplərinə ziddir. Qars Milli İslam Şurası ətraf kəndlərdən əhalini Qarsın mərkəzinə toplayıb etiraz aksiyası keçirir. Ermənilər Qarsa buraxmırlar və erməni hökuməti ingilislərin müşayiəti ilə dəmiryol stansiyasından geri qayıdır. Bu zaman Qarsda olan ingilislərin İstanbuldakı qərargahının rəisi isə Milli Şura Hökuməti tanıdığını və onunla hesablaşdığını bildirmişdi.

Türk qoşunlarının Ərzurum istiqamətində geri çəkilməsi fürsətindən istifadə edən Ermənistan və Gürcüstan silahlı qüvvələri 1919-cu il yanvar ayından etibarən həmin əraziləri işğal etmək istəyirdilər. Qars hökumətinin başı üzərini real təhlükə almışdı. Bu təhlükəni sövsürmək üçün 1919-cu il yanvarın 17-18-də 131 nümayəndənin iştirakı ilə Üçüncü Qars Konqresi keçirilir və hökumətin adı Cənubi-Qərbi Qafqaz Hökuməti Muvakkətaı Milliyəsi adlandırılır. Konqresdə 18 maddəlik Anayasa qəbul edilir və paytaxt Qars şəhəri elan edilir. İbrahim bəy Cahangirzadə hökumət başçısı, Çıldırlı doktor Əsəd bəy parlament rəisi seçilir. Cənubi-Qərbi Qafqaz Hökuməti 9 nazirlikdən – daxili işlər, ədliyyə, xarici işlər, hərbi, maliyyə, maarif, iaşə, neft, əkinçilik və meşə nazirliklərindən, həmçinin poçt və teleqraf, dəmiryolları müdirliyindən ibarət olmuşdur. Nazirlərdən 8-i türk (azərbaycanlı), biri isə yunan idi.

Hökumət dərhal bütün bölgələrdə, qazalarda, nahiyələrdə öz nümayəndəsini təyin edir. Cənubi-Qərbi Qafqaz Hökumətinin 34 qəza və nahiyəni əhatə edən Batumdan Ordubadadək ərazisi təxminən 40 min kv km, əhalisi isə 1,71 milyon nəfər olmuşdur. Bu əhalinin də mütləq əksəriyyə-

tinə azəri türkləri təşkil etmişdir. Həmin ərazidə təxminən 200 min xristian (erməni, gürcü, yunan, rus) yaşamışdır. Hökumətin rəsmi yayım orqanı Bəuməndə həftədə üç dəfə dərc edilən "Sədai millət" qəzeti olmuşdur.

Cənubi-Qərbi Qafqaz Hökuməti 25 yanvar 1919-cu ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə müraciət edərək ondan hərbi və maddi yardım istəmişdir. Cənubi-Qərbi Qafqaz hökumətini rəsmən tanıyan Azərbaycan hökuməti özünün ağır durumda olmasına baxmayaraq, hərbi təlim keçmək üçün Gürcüstan yolu ilə zabitlər və silah almaq üçün xeyli qızıl pul göndərmişdi. Baş nazir Fətəli xan Xoyski Cənubi-Qərbi Qafqaz Hökumətinə qarşı düşmənçiliyi Azərbaycan hökumətinə qarşı düşmənçilik hesab etdiyini bildirmişdi. Azərbaycan hökuməti 1919-cu ilin fevralında Cənubi Qafqaz respublikalarının iştirakı ilə Tiflisdə keçirilən sülh konfransına Cənubi-Qərbi Qafqaz hökumətinin nümayəndələrinin də qatılmasını təşkil etmişdi. Lakin Ermənistan və Gürcüstan nümayəndələri etiraz etdikləri üçün Cənubi-Qərbi Qafqaz Hökuməti nümayəndələrinin həmin konfransda iştirakı baş tutmamışdı.

1919-cu ilin martın 25-də Cənubi-Qərbi Qafqaz Hökuməti müstəqilliyini elan edir və özünü Cənubi-Qərbi Qafqaz Demokratik Cümhuriyyəti adlandırır. Dünya dövlətlərinə müraciət etmək üçün "İntibah-namə" hazırlanır. Vilayətdə fəvqəladə vəziyyət elan edilir Aprelin 14-də ingilis generalı Devinin tövsiyəsi ilə 6 türk, 1 rus (molokan), 1 yunandan ibarət yeni qondarma Milli Şura yaradılır. Bunun ardınca general H.Hovsepyanın komandanlığı altında erməni qoşunları Qarsa daxil olur və S.Korqanov Qars qubernatoru kimi fəaliyyətə başlayır. Ayın 30-də qondarma Milli Şura ləğv edilir. 1920-ci ilin oktyabrınadək işğal altında qalan Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin əhalisi sözün həqiqi mənasında erməni silahlı qüvvələri tərəfindən soyqırımına məruz qoyulur.

İ.Cahangirzadə başda olmaqla Malta adasında sürgündə olan Qars hökumətinin üzvləri yalnız 1921-ci il mayın 23-də Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanovun köməyi sayəsində əsirlikdən azad edilərək Bətum yolu ilə vətəna qayıda bilmişdilər.

Cəmisə 6 ay ömür sürən Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin tarixi Türkiyə ilə Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin müştərək parlaq səhifəsidir.

*"Millət və dövlət" jurnalı,
2012-ci il, № 8, s. 30-33.*

Anadoluda ilk cümhuriyyətin qurucusu İbrahim bəy Cahangirov (Cihangiroğlu)

Yuxarı Araz və Arpaçay boylarında (Gümrü, Qars, Şörəyel, Ağba-bə) yaşayan soydaşlarımız XIX əsrin əvvəllərindən etibarən rus-erməni işğalına qarşı mübarizə aparmış və müştərək tariximizə şanlı səhifələr yazmışlar. Bu yazıda Şərgi Anadoluda yaradılan ilk demokratik cümhuriyyət - Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin qurucularından İbrahim bəy Cahangirov haqqında söhbət açılır.

***

Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti və eləcə də İbrahim bəy Cahangirov barəsində Azərbaycan Dövlət Arxivində bir sıra sənədlər mövcuddur. Türkiyədə çap edilən əsərlərdə İbrahim bəy Cahangirovun soyadı "Cihangirzadə", "Cihangiroğlu", yaxud "İbrahim Aydın bəy" kimi yazılır. Türkiyədə 21 iyun 1934-cü ildə soyad qanununun qəbul edilməsindən sonra o, İbrahim Aydın ad-soyadını dəyişmişdir. Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin və eləcə də İbrahim bəy Cahangirovun həyat və fəaliyyəti uzun müddət tədqiqatçıların diqqətindən kənarda qalmışdır. Bu böyük qəhrəmanın mükəmməl bioqrafiyasını İbrahim bəyin Malta adasında sürgündə olduğu vaxt yazdığı "Xatirələr" in əlyazması əsasında ilk dəfə məşhur türk tarixçisi Fəhrettin Kırzioğlu qələmə almışdır. Əhməd bəy Ağayevin (Ağaoğlu) oğlu Səməd Ağaoğlunun "Babamın arkaadaşları" kitabında da "Məchul qəhrəman" başlıqlı bölmə İbrahim bəy Cahangirova həsr edilmişdir.

Türk tarixçisi Fəhrettin Kırzioğlunun verdiyi məlumata görə, 1746-cı il Osmanlı-İran sərhəd kəsimindən bir müddət sonra Nadir şah Çuxur Səddə (İrəvan çuxurunda) yaşayan Aydınoğulları sülaləsinin başçısı Aydın bəy Məhəmməd oğlunu Şörəyel nahiyəsinin Gümrü kəndində yerləşdirərək sərhədi qorumaq vəzifəsini ona həvalə edir. Aydın bəyin oğlu Cahangirin övladı Əziz bəyin zamanında – yəni 1804-cü ildə Ruslar Gümrünün işğal edirlər. Həmin vaxt Gümrüdə bir nəfər də olsun erməni yaşamırdı. Rusların idarəçiliyi dövründə Əziz bəyin ailəsinin soyadı ailə kötüyündə Cahangirov kimi qeydə alınmışdır. Əziz bəyin oğlu Məhəmməd bəy Şörəyel nahiyəsinin Qarakilsə kəndindəki Muğan bəyləri tayfasından Şərabanı xanımla evlənmiş, onların Əziz, İbrahim, Həsən xan, Tükəzban və Aydın adında övladları olmuşdur.

1874-cü ildə Gümrüdə anadan olan İbrahim doqquz yaşına qədər oradakı mədrəsədə oxuyur və fars dilini öyrənir. Atası Məhəmməd bəy Gümrüdəki qoyun sürülərini və əkin yerlərini əmizdələrinə tapşırıraq 1882-ci ildə Qarsa köçür. Bu zaman Qars vilayəti rusların işğalı altında idi. İbrahim əvvəlcə Qarsdakı mədrəsədə oxuyur, sonra isə üç il oradakı şəhər məktəbində rusca təhsil alır. Zəngin və tanınmış ailədən olduğu üçün İbrahimi Aleksandropol (Gümrü) kazak alayının 3-cü böliyyəinə qəbul edirlər. Beş il burada təlim keçdikdən sonra zabıt rütbəsi almaq ərafəsində İbrahim və onun üç türk yoldaşının Qarsda qurulan gizli "İslam Cəmiyyəti" ilə əlaqələri müəyyən edilir və onları 1903-cü ildə Həştərxana sürgün edirlər. Altı aydan sonra çıxan əfv qərarına əsasən İbrahim bəy sürgündən azad edilərək Qarsa qayıdır. Sonra o, Gölə nahiyəsində meşə mühafizə məmuru təyin edilir. 1905-1906-cı illərdə ermənilərin törətdikləri qırğınlar zamanı qardaşı Həsən-xanla birlikdə könüllülərdən ibarət dəstə toplayaraq Qarabağa soydaşlarının müdafiəsinə gedirlər. Yerli rus hökumətinin əlinə keçməsinlər deyə, 1906-cı ildə öz dəstəsiylə Qarabağdan Təbrizə üz tuturlar.

İbrahim bəy Təbrizdən Qarsa qayıtdıqdan sonra vilayətin general-qubernatoru Aleksandr Samoylovun icazəsi ilə Bakıdakı "Nəşri-Maarif Cəmiyyəti"nin Qars şöbəsini qurur və eyni zamanda Azərbaycanlı "Difai" partiyası ilə gizli əlaqə yaradır. Həmçinin o, Ərzruma gedərək İttihad və Tərəqqi partiyasının da üzvü olur.

Bir qədər sonra İbrahim bəyin qardaşları Həsən-xan və Aydın Cənubi Azərbaycanın Xoy şəhərinə gedirlər. 1907-ci ildə İbrahim bəy Qarsdan Gümrüyə gələrək özlərinə məxsus olan bir sürü qoyunu Bakıya göndərərək satdırır. Sonra o, anasını, Şərəyəlin Ağüzüm kəndindən olan arvadı Zinyət xanımı, uşaqları Müzəffər, Fatma və Ayyışəni götürüb Xoy şəhərinə – qardaşlarının yanına aparır. İbrahim bəy 1908-ci ildə Təbrizdə hüriyyəət mücadiləsinə qoşulur və 1911-ci ilə qədər mövcud rejimə qarşı mübarizə aparən dəstələrdən birinə başçılıq edir. Qardaşı Aydın bəy burada şəhid olur. 1941-ci ildə Təbrizdə nəşr edilən "Pərçəm" qəzetində İbrahim bəy və onun dəstəsinin fotosu yerləşdirilmiş və onların 1908-1911-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda apar-dıqları mücadilə haqqında məlumat verilməlidir.

İbrahim bəy 1912-ci ilin oktyabrında 700 mücahidlə Cənubi Azərbaycandan Türkiyəyə qayıdır. 1913-cü ilin martında İttihadçılar

İbrahim bəyi öz könüllüləri ilə birlikdə İstanbula dəvət edirlər. Orada üç ay yarım təlim keçən "Qafqaz könüllü taburu" İbrahim bəyin komandanlığı altında Ədimnənin bolqarlardan azad edilməsində iştirak edir. 1913-cü ilin payızında İbrahim bəy ikinci dəfə Ədimədə sabiq yüzbaşısı Şükür bəyin qızı Malak xanımla evlənilir.

1914-cü ilin noyabrında hərbi nazir Ənvər paşa İbrahim bəyi və qardaşı Həsən-xanı öz könüllüləri ilə birlikdə İran-İraq cəbhəsində göndərir, fəxri alay komandanı olan İbrahim bəy İran cəbhəsində ruslara qarşı vuruşduqdan sonra İraqa gəlmiş, burada Türkiyənin müttəfiqi olan almanlardan "Dəmir-salib" nişanını almışdır. 1917-ci ildə ingilislərin fitvasına uyan ərəblərin qaldırıldıqları üsyan nəticəsində Bağdad türklərin olından çıxır və bundan sonra İbrahim bəyin könüllülərinə evlərinə qayıtmağa icazə verilir.

1917-ci ildə Rusiyada baş verən bolşevik inqilabından sonra rus qoşunları tədricən şərq Anadolu-nu tərk etməyə başlayır. General qubernatorluq üsul-idarəsi ləğv edilir yerinə müvəqqəti xalq hökuməti qurulur. Əli xan Qəndəmirov vali, İbrahim bəyin qardaşı Əziz bəy isə xalq komissarı vəzifəsini tuturlar.

Gerı çəkilən rus ordusunun silahlarını ələ keçirən ermənilər Qars vilayətində türk-müsəlman əhaliyə qarşı sözün həqiqi mənasında soyqırım həyata keçirməyə başlayırlar. Ermənilərin törətdikləri qırğın-lardan canlarını qurtarmaq məqsədilə Şərəyəlin Ağüzüm kəndindən yola çıxaraq Hacı Abbasoğlu Kərbəlayi Məhəmməd ağanın silahlı dəstə-sinin qoruduğu Ağbaba nahiyəsinə sığınmaq istəyən dəstənin tərkibin-də olan İbrahim bəyin arvadı Zinət xanımı da ermənilər qətlə yetirmiş-dilər. Onun meyiti sonralar da tapılmamış, qurda-çuşa yem olmuşdu.

1918-ci il martın 3-də imzalanan Brest-Litovsk səlaşisinin 4-cü maddəsinə əsasən o zamanlar Üç sancaq (Elviye-i səlazə) adlandırılan Batum, Ərdahan və Qars vilayətlərində yaşayan əhali arasında plebisit (rəy sorğusu) keçirilməsi qərara alınmışdı. 14 iyul 1918-ci ildə keçirilən plebisitin nəticələrinə əsasən Üç sancaq əhalisinin 80 faizin-dən çoxu Ana vətəna - Türkiyəyə qoşulmaq istəyini bildirmişdi. Bu zaman hərbi nazir Ənvər paşa İbrahim bəyə yeni vəzifə vermək üçün İstanbula dəvət edir. Aprelin 25-də Qars şəhəri ermənilərin işğalından azad edildikdən sonra 9-cu ordunun komandanlığının təbəçiliyinə verilən İbrahim bəy Ədimədəki ailəsinə götürüb Qarsa gəlir. İyunun orta-

larında komandan Yaqub Şevki paşa İbrahim bəyi Şərəyel nahiyəsinin qaymaqamı təyin edir. Şərəyel nahiyəsinin mərkəzi Qızılçaxçax (indiki Akyaka) qəsəbəsində oturan İbrahim bəy İrəvan və digər bölgələrdən olan azərbaycanlı qaçqınları ətraf kəndlərə yerləşdirmiş, onlara hər cür qayğı göstərmişdi.

30 oktyabr 1918-ci ildə imzalanan Mudros sazişinə əsasən türk ordusu 1914-cü il sərhədlərinə çəkilmək məcburiyyətində qalır. Həmin ərazilərin ermənilər tərəfindən işğal təhlükəsi yaranır.

1918-ci il oktyabrın 30-da Axıska bölgəsində Ömər Faiq Nemanzadənin başçılığı ilə Axıska Müvəqqəti Hökuməti qurulur.

Noyabrın 3-də isə Naxçıvan qəzasını və İrəvan quberniyasının cənub hissəsini əhatə edən ərazidə Əmir bəy Əkbərzadənin başçılığı ilə Araz-Türk Hökuməti yaradılır. İbrahim İbrahim bəy Cahangirov Araz-Türk Hökumətinin hərbi naziri olur. O, ailəsinə Qızılçaxçaxdan Qarsa göndərdikdən sonra Gümrü dəmiryol stansiyasında Araz-Türk hökumətinin təmsilçiləri ilə görüşür və onlarla birlikdə Qəmərliyə gəlir. İbrahim bəyin verdiyi məlumatdan bəlli olur ki, o, dərhal səfərbərliyə başlamış və 20 tabor təşkil etmişdir. Bu taburlardan 4-ü Naxçıvanda, 3-ü Şürur-Dərələyəzdə, qalanları isə Vedibasar, Qəmərli və Zəngibasarda yerləşdirilir və həmin bölgələrin əhalisini erməni silah dəstələrinin qırğınlarından müdafiə edir. İbrahim bəy öz xatirələrində həmin dövrün sayılan şəxsiyyətlərindən Xəlil bəy, Abbasqulu bəy Şadlinski və digərlərinin fəaliyyəti haqqında ətraflı məlumat vermişdir.

Noyabrın 5-də Qarsda Piroğlu Fəxrəddin bəyin başçılığı ilə Qars İslam Şurası qurulur. Noyabrın 14-də Birinci Qars Konqresi keçirilir. Bölgələrin milli şuralarının rəhbərlərinin qatıldığı Konqresdə Dağ Borçalının Kəpənəkçi kəndindən olan Emin ağa hökumət funksiyasını yerinə yetirən Qars Milli İslam Şurasına sədr seçilir.

Noyabrın 14-də keçirilən 1-ci Qars konqresində Qars, Axıska, Artvin və Batum sancaqlarını birləşdirən ərazidə Milli İslam Şurası qurulur və onun bölgələrdə yerli şöbələri açılır. Noyabrın 30-da keçirilən 2-ci Qars konqresində Araz-Türk Hökuməti ilə Qars Milli İslam Şurası birləşərək Batumdan Ordubada qədər ərazidə Milli Şura hökuməti qurulur və 12 nəfərdən ibarət hökumətə İbrahim bəy Cahangirov rəhbərlik edir. Milli Şura hökumətinin əsas vəzifəsi daşnakların türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımlarının və bölgənin şimal

hissəsini ələ keçirməyə çalışan gürcü qoşunlarının hücumlarının qarşısını almaq və əhalinin təhlükəsizliyini təmin etməkdən ibarət idi. 2-ci Qars Konqresində həmçinin Parlament funksiyasını icra edən Mərkəz Mümassisləri Heyəti seçilmişdi.

Həmişə olduğu kimi, Cənub-Qərbi Qafqaza münasibətdə də ingilislər ikili oyun oynayırlar. Cənubi Qafqaza mandat alan ingilis qoşunlarının generalı F.Volker 1919-cu il yanvarın 6-da Gümrüdə Ermənistanın xarici işlər naziri Tıqranyanla görüşür. Ermənilərin 1914-cü il Rusiya-Türkiyə sərhədlərini nəzarətə götürmək arzularına rəğmən, ingilis generalı keçmiş Qars vilayəti ərazisində əsgəri idarəetmənin ingilislərə, mülki idarəetmənin isə ermənilərə məxsus olacağına söz verir. Podpolkovnik Temperley Qarsın əsgəri valisi və Setepan Korqanov isə mülki vali təyin edilir. Yanvarın 13-də 200 ingilis əsgərinin müşayiəti ilə 50-60 nəfərlik erməni hökuməti Qarsa gəlir. Milli Şuranın rəhbərləri ingilis generalı Biçə bildirirlər ki, əhalisinin 85 faizindən çoxu türklərdən ibarətdir və vilayətin rəhbərliyinə erməninin təyin edilməsi Vilson prinsiplərinə ziddir. Qars Milli İslam Şurası ətraf kəndlərdən əhalini Qarsın mərkəzinə toplayıb etiraz aksiyası keçirir. Erməniləri Qarsa buraxmırlar və erməni hökuməti ingilislərin müşayiəti ilə dəmiryol stansiyasından geri qayıdır. Bu zaman Qarsda olan ingilislərin İstanbuldakı qərarğahnın rəisi isə Milli Şura Hökumətini tanıdığını və onunla hesablaşdığını bildirmişdi.

Türk qoşunlarının Ərzurum istiqamətində geri çəkilməsi firsətdən istifadə edən Ermənistan və Gürcüstan silahlı qüvvələri 1919-cu il yanvar ayından etibarən həmin əraziləri işğal etmək üçün hərəkətə keçirlər. Qars hökumətinin başı üzərini real təhlükə alır. Bu təhlükəni sövüşdürmək üçün 1919-cu il yanvarın 17-18-də 131 nümayəndənin iştirakı ilə 3-cü Qars Konqresi keçirilir və hökumətin adı Cənubi-Qərbi Qafqaz Hökuməti Muvakkətai Milliyyəsi adlandırılır. Konqresdə 18 maddəlik Anayasa qəbul edilir və paytaxt Qars şəhəri elan edilir. İbrahim bəy Cahangirov hökumət başçısı, Cıldırli doktor Əsəd bəy parlament rəisi seçilir. Cənubi-Qərbi Qafqaz Hökuməti 9 nazirlikdən - daxili işlər, ədliyyə, xarici işlər, hərbi, maliyyə, maarif, işə, neft, aqinçilik və meşə nazirliklərindən, həmçinin poçt və teleqraf, dəmiryolları müdirliyindən ibarət olmuşdur. Nazirlərdən 8-i türk (azərbaycanlı), biri isə yunan idi.

3-cü Qars konqresində 65 bitərəf deputatdan ibarət parlament

yaradılır və doktor Əsəd bəy Oktay (Əsəd bəy Hacıyev) parlamentin sədri seçilir. Hökumət dərhal bütün bölgələrdə, qəzalarda, nahiyələrdə öz nümayəndəsini təyin edir. Cənubi-Qərbi Qafqaz Hökumətinin 34 qəza və nahiyəni əhatə edən Batumdan Ordubadadək ərazisi təxminən 40 min kv km, əhalisi isə 1,71 milyon nəfər olmuşdur. Bu əhalinin də mütləq əksəriyyətini azəri türkləri təşkil etmişdir. Həmin ərazidə təxminən 200 min xristian (erməni, gürcül, yunan, rus) yaşamışdır. Hökumətin rəsmi yayım orqanı Batumda həftədə üç dəfə dərc edilən "Sədi millət" qəzeti olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivində saxlanan bəzi sənədlərdə bu dövlətin adı "Cənubi-Qərbi Azərbaycan Demokratik Respublikası" kimi çəkilir. Cənubi-Qərbi Qafqaz Hökuməti 25 yanvar 1919-cu ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə müraciət edərək ondan hərbi və maddi yardım istəmişdir. Cənubi-Qərbi Qafqaz hökumətini rəsmən tanıyan Azərbaycan hökuməti özünün ağır durumda olmasına baxmayaraq, hərbi təlim keçmək üçün Gürcüstan yolu ilə zabitlər və silah almaq üçün xeyli qızıl pul göndərmişdi.

1919-cu ilin martın 25-də Cənubi-Qərbi Qafqaz Hökuməti müstəqilliyini elan edir və özünü Cənubi-Qərbi Qafqaz Demokratik Cümhuriyyəti adlandırır.

Aprelin 12-də ingilis komandanlığının Qarsa hərbi komendant təyin etdiyi podpolkovnik Preston hökumət üzvləri ilə görüşmək adı altında səhərə gəlir. Bir gün sonra ingilislər Ermənistan hökumətinin arzusunu yerinə yetirərək, Cənubi-Qərbi Qafqaz Demokratik Respublikasının parlament binasını mühasirəyə alaraq parlament və hökumət üzvlərindən 12 nəfəri həbs edirlər. İbrahim bəy Cahangirovun da daxil olduğu heyət həmin axşam zirehli qatarla Gümrüyə, oradan Tiflisə, sonra isə Batuma aparılır. Batumdan gəmi ilə İstanbula gətirilən Cənubi-Qərbi Qafqaz Demokratik Respublikasının liderləri Malta adasına sürülür. Sürgün edilənlər içərisində İbrahim bəyin iki qardaşı - ədliyyə naziri Əziz bəy və hərbi nazir Həsənaxan da var idilər. Həmin vaxt Əhməd bəy Ağaoğlu da Malta adasında sürgündə idi və İbrahim bəylə onun ailəvi dostluğunun əsası həmin vaxtdan qoyulmuşdu.

Aprelin 14-də ingilis generalı Devinin tövsiyəsi ilə 6 türk, 1 rus, 1 yunandan ibarət yeni oyuncaq Milli Şura yaradılır. Milli Şuranın tərkibinə İbrahim bəyin Aprelin 30-da Stepan Korqanov Qarsda

qubernator kimi fəaliyyətə başlayır. Bunun ardınca, erməni qoşunları Qars vilayətinə soxulurlar. Yerli müsəlman-türk əhali dəhşətli soyqırımına məruz qalır. Aprelin 30-da qondarma Milli Şura ləğv edilir.

İbrahim bəyin birinci arvadı Ziyət xanımın qardaşı Əsədullah Ağüzüm oyuncaq Milli Şuranın tərkibinə daxil olur. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivində saxlanılan bir sıra sənədlərdə Şərəyəl Milli Şurasının sədri kimi Əsədullah Ağüzümün adı keçir. Milli Şuranın sədri Əsədullah Ağüzüm Şərəyəl faciəsinin miqyasını dünyaya çatdırmaq üçün Tiflisə getmiş, Azərbaycanın Gürcüstandakı daimi nümayəndəliyinin vasitəsilə müttəfiq dövlətlərin Qafqzda missiyalarının başçalarına müraciət etmiş, Tiflisdə dərc olunan qəzetlər vasitəsi ilə ermənilərin törətdikləri vəhşilikləri dünya ictimaiyyətinin nəzərinə çatdırmağa çalışmış. Qars vilayətində törədilən erməni vəhşiliklərinin miqyasının xarici dövlətlərin nəzərinə çatdırmaq, qaçqınların problemlərini azaltmaq üçün 10 oktyabr 1919-cu ildə Tiflisdə "Qarslılar Həmyerlilər Cəmiyyəti" yaradılmışdı

Gəncədəki köhnə tanışları ilə əlaqələrindən istifadə edən Əsədullah Ağüzüm öz ailəsini və qayını İbrahim bəyin ailəsini Gəncəyə göndərə bilmişdi. Əsədullah Ağüzümün oğlu, Azərbaycan Kültür Dərnəyinin baş katibi olmuş yazıçı Feysi Ağüzümün əmisi Hacı Əhməd Ağüzümün söylədikləri əsasında qələmə aldığı "Xatrlayabildiklərim. (Ağüzüm ailəsi soyköttüyü)" kitabında (Ankara, 1990) İbrahim bəyin ailəsinin Gəncədəki qaçqınlıq həyatı barədə məlumat verilir. Əhməd Ağüzümün verdiyi məlumatdan aydın olur ki, "Difai" partiyaının üzvü olmuş və bolşeviklərə qarşı 1920-ci il Gəncə üsyanının təşkilatçılardan biri, Milli Komitənin üzvü, zəngin tacir, xeyriyyəçi və millətsevər Sarı Ələkbər İmamqulu və Gəncənin qubernatoru Ələkbər bəy Rəfibəyli Qarsdan gələn qaçqın ailələrinə hər cür yardım göstərmiş, onlara öz evlərində sığınacaq vermişdilər. Əsədullah Ağüzüm Gəncədə qaçqınlıq illərində İbrahim bəyin kiçik bacısı Tükəzbanla evlənmiş, ondan İsgəndər, Feysi, Nazlı və Cahid adlı övladları dünyaya gəlmişdi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, həmin dostluğun nəticəsi idi ki, Əsədullah Ağüzümün 1918-ci ildə ermənilər tərəfindən qətlə yetirilən birinci arvadından olan oğlu Lətif Ağüzüm bolşevik istilasından sonra gizli yolla Türkiyəyə mühacirət edərək sonradan Qarsda yaşayan Sarı Ələkbərin qızı Brilyant (Pirlanta) xanım ilə ailə qurmuşdu. 1961-1969-

cu illərdə üç dönmə Qarsdan Türkiyə Böyük Millət Məclisinə millət vəkili seçilən Lətif Ağüzümün oğlu İlhan Ağüzüm isə 1983-1991-ci illərdə iki dönmə Qarsdan millət vəkili seçilmiş və əvvəlcə turizm, sonra isə gənclik və idman naziri olmuşdur. İbrahim bəyin birinci arvadından olan kiçik qızı Anaxanın isə Əsədullah Ağüzümün qardaşı Abbas Ağüzümlə evləndikdən sonra İrana köçmüşdür...

Hər tərəfdən hərbi təcavüzə məruz qalan Türkiyənin ölüm-dirim məsələsi həll edildiyindən, Malta adasına sürgün edilən Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətini qurucularının taleyi ilə uzun müddət maraqlanan olmur. Arxiv sənədlərindən məlum olur ki, Malta adasında sürgündə olan Qars hökumətinin üzvlərinin taleyi ilə öncə Azərbaycan hökuməti məşğul olmuşdur. Qars hökumətində işə naziri olmuş gümrüklü Hacı Yusif oğlu Hübət ağanın oğlu Yusif Yusifzadənin qardaşı Bəşir Yusifzadə 1919-cu ilin noyabrında Azərbaycan parlamentinə müraciət edərək Malta adasındakı San-Salvador həbsxanasında saxlanılan qarşılıq mücahidlərin azad edilməsi üçün Britaniya hökumətinə müraciət etməyi xahiş edir. Azərbaycanın xarici işlər nazirinin müavini Məmməd bəy Təkinski noyabrın 21-də Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinə məktub göndərir ki, Britaniya hökumətinin Qafqazdakı ali komissarı Uordropa Azərbaycan hakuməti adından müraciət etsin və sürgündə olan 11 nəfər qarşılıq mücahidlərin azad edilməsi haqqında vəsatət qaldırsın.

DeKabrın 6-da Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsinin müavini Uordropa göndərdiyi müraciətdə deyilirdi: "Aprelin 12-də ingilis komandanlığının sərəncamı ilə Cənubi-Qərbi Azərbaycan parlamentinin üzvləri həbs edilərək Malta adasına süvülüblər. Onların sonrakı taleyi haqda məlumat ələ bilməyən ailə üzvləri həddən artıq həyəcanlıdırlar və rica edirlər ki, onlar azad edilsinlər. Hökumətin tapşırığı ilə sizdən xahiş edirəm ki, göstərilən şəxslərin azad edilib vətənlərinə qaytarılmaları haqqında xahişi rədd etməyəsiz..."

Azərbaycan hökumətinin bu müraciəti nəticəsiz qalsa da dəfələrlə qarşılıq mücahidlərin sürgündən azad olması üçün səylər göstərilir.

Türkiyə Böyük Millət Məclisinin (TBMM) İzmir təmsilçisi Mahmud Əsəd bəy 1920-ci ilin oktyabrında TBMM-ə müraciətində bildirir ki, qardaş Azərbaycan hökuməti Maltada zindanlarda indiməkdə olan vətəndaşlarımız azad edilməyincə ingilis əsirlərinin İngiltərə

hökumətinə təhvil verilməyəcəyini rəsmən bəyan etmişdir. Buna görə də Əsəd bəy TBMM adından fədakarlığını və qardaşlığını göstərən sevgili Azərbaycan hökumətinə təşəkkür edilməsini xahiş etmişdir.

TBMM-nin sədri Mustafə Kamal oktyabrın 23-də Mahmud Əsəd bəyə yazdığı cavabında onun xahişinə əməl edildiyini göstərmişdir.

Lakin İbrahim bəy Cahangirovun və məsləhətlərinin azad edilməsi yalnız 1921-ci ilin may ayında baş tutmuşdu. Belə ki, Böyük Britaniya I Dünya müharibəsindən sonra Qafqaz mandatına sahib olduğu zaman həmin ölkənin xarici işlər naziri lord Kerzonun qardaşı polkovnik Ravlinson Şərqi Anadoluya nəzarət etmək üçün öz qərargahını Qazurumda yerləşdirmişdi. İngilislər Qafqazdan çəkildikdən və Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığı ilə Türk ordusu Şərqi Anadolunu azad etdikdən sonra polkovnik Ravlinson türklərin əlində girov qalmışdı.

Atatürk Maltada sürgündə olan yüz türk mücahidini polkovnik Ravlinsonla dəyişməyi Britaniya hökumətinə təklif edir. Əsirlər gəmi ilə Trabzon limanına gətirilirlər. Lakin ingilislər hiyləyə al ataraq, polkovnikə təhvil alıb, qarşılıq əsirləri təhvil vermədən geri dönmək istədiklərindən əməliyyat baş tutur.

İkinci dəfə Atatürk polkovnik Ravlinsonla 65 əsiri, o cümlədən, Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin parlament üzvlərini dəyişdirməyi təklif edir. Mayın 23-də əsirlər azad edilir və qarşılıq mücahidlər əski Rusiya təbəəsi olmaları bəhanəsi ilə Tiflisə göndərilirlər. Bu zaman artıq Türkiyə ilə Sovet Rusiyası arasında Qars müqaviləsi imzalanmış, Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulmuş, Şərqi Anadoludan olan qaçqınlar öz yer-yurdlarına qayıtmaq başlamışdılar.

Əhməd Ağüzümün verdiyi məlumata görə, onların və İbrahim bəyin ailəsi Gəncədən ayrılaraq Tiflis dəmir yolu ilə Qarsa qayıdarkən təsadüfən həmin gün əsirlikdən azad olunaraq Tiflisə gələn İbrahim bəylə qarşılaşırlar. Əsədullah Ağüzümün müşayiəti ilə ailələr Tiflis-Gümrü-Qars dəmiryolu ilə Qarsa qayıdırlar. İbrahim bəyin özü isə İbrahim bəy sürgündən qayıtdığından sonra əvvəlcə Bakıya gəlmiş, sonra isə öz ailəsinə axtarış Gəncədə Xudadət bəyi himayəsində tapmışdır.

Əsirlikdən qayıtdıqdan sonra İbrahim bəy o dövrdə qərargahı Qarsda yerləşən Doğu Cəbhəsinin komandanı Kazım Qarabəkir paşanın təvsiyəsi ilə 1921-ci ilin avqust ayında Qarsda keçirilən

seçkilərdə iştirak edərək ilk bələdiyyə sədri seçilir. O, Azərbaycanın hər yerindən Qarsa pənah gətirən qaçqınların və siyasi mühacirlərin daimi məskunlaşdırılması üçün olındən gələn köməyi əsige mir.

İbrahim bəy Atatürkün qurduğu Cümhuriyyət Xalq Partiyasının Qars şöbəsinin yaranmasında da fəal iştirak edir. Onun dəstəyi ilə 1923-cü ildə Əhməd bəy Ağaoğlu Cümhuriyyət Xalq Partiyasından Böyük Millət Məclisinə millət vəkili seçilir. 1924-cü ildə Qarsa gələn Atatürkün təntənə ilə qarşılınmasında, azərbaycanlı qaçqınlar tərəfindən onun şərfətinə teatr tamaşası göstərilməsində İbrahim bəyin böyük əməyi olur.

İbrahim bəyin yenidən fəal siyasətə qayıtması, günü-gündən nüfuzunun artması onun bədxahlarını ciddi narahat edirdi. Bəziləri iddia edirdilər ki, Qarsda qurulan Milli Şura hökuməti bolşeviklərin məsləhəti ilə yaradılmışdır. Həmçinin iddia edilirdi ki, İbrahim bəyin də Qars Konqresinin başqanlığına gətirilməsi müqabilində Moskvanın Qars hökumətinə hər cür maddi dəstək verəcəyi vəd edilmişdi. Bu iddiaların arxasında Osmanlı dövlətində Təşkilati Məxsusiyyənin başında duran Hüsameddin Ertürk dayanırdı. Onun xatirələrinin qələmə alındığı "İki devrin perde arkası" (İstanbul, 1964) kitabında Hüsameddin Ertürk bu iddialarını geniş şəkildə ifadə etmişdir.

1926-cı ildə SSRİ kaşfiyyəti erməni agentlərinin əli ilə Ağrı dağının atəklərində yaşayan kürdlərin üsyanını təşkil etmişdi. Türkiyə hökuməti ordunun köməyi ilə bu üsyanı yatırmışdı. Düşmənləri bu dəfə Ağrı üsyanının təşkilində iştirak etməsi iddiası ilə İbrahim bəyə böhtan atırlar. Bu iddia əsasında İbrahim bəy 1927-ci ildə işdən azad edilir. Bundan sonra o, Qarsda bir partiya qurur və yenə xalq onun ətrafında toplanır. Düşmənləri yenə də ondan əl çəkmirlər. "Üsyan təhrikişi" kimi, məhkəmənin qərarı ilə onu Anadolunun qərb vilayətlərindən birində yaşamağa məhkum edirlər. Lakin İbrahim bəy Ankaraya gedərək günahsızlığını sübut edir və məhkəmənin qərarı ilə yenidən Qarsa dönür.

Türkiyə hökuməti milli mücadilə illərində onun xidmətlərini nəzərə alaraq Gümrüdə qalan ata-baba mülklərinin və sürgün zamanı Qarsda müsadirə edilən əmlakının müqabilində Qarsda bir ev, əkin sahələri və bir mehmanxana verir, onu "İstiqal" medalı ilə mukafatlandırır. İbrahim bəy Qarsda məmur olaraq çalışır.

Lakin yenidən İbrahim bəyə qarşı biganəlik göstərilir. Ədimənən

azad edilməsində böyük qəhrəmanlıq göstərən Qafqaz könüllü taburunu komandanını, Şərqi Anadoluda və indiki Ermənistan ərazisində yüz minlərlə soydaşlarımızı ermənilərin qırğınlarından qurtaran bir mücahid, Batumdan Orudabadadək bir ərazidə qurulan cümhuriyyətə başçılıq edən, onu yaşatmağı bacaran qəhrəmanı Türkiyə dövləti nədənsə yada salmırdı. Qarsın qurtuluşunun ildönümləri mərasimlərində İbrahim bəyin xidmətlərinin üstündən sükuatla keçilirdi. Səməd Ağaoğlunun yazdığı kimi, İbrahim bəyin yeganə təsəllisi bir mücrudə saxladığı Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin bayrağı və möhürü idi. O, tez-tez mücrünün qaçağını açar, saatlarla düşünməmiş: doğrudanmı milləti, xalqı üçün fədakarlıqlar göstərən, zindanlara atılan bir insan bu cür unudulmuş?

Qarsın rus-erməni işğalından qurtuluşunun 30 illiyi ərfasında 74 yaşlı İbrahim bəy həmin mücrünü Ankaraya – İnqilab İnstitutuna gətirərək özünü təqdim edir. Mücrünü açaraq Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin bayrağını və möhürünü stolun üstünə qoyur. Elə zənn edir ki, kimliyini biləndən sonra, millətin xilasına naminə göstərdiyi xidmətlər üçün ona təşəkkür edəcək, tarixə möcahid dövlət kimi düşünən Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin bayrağını və möhürünü 30 il ərzində qoruyub saxladığı üçün onu alqışlayacaqlar. Lakin etinsizliqlə – "Bağlamamı verdiniz, gedə bilərsiniz" sözlərini eşidən məğrur mücahid göstərdiyi qəhrəmanlıqların bir quru "Sağ ol" a dəymədiyini gördükdə sarsılır. Xalqı qarşısında son borcunu da yerinə yetirdikdən sonra "Daha yaşamağın mənası yoxdur" – deyər, Qarsa qaayır. İbrahim bəy Türkiyənin bayram günündə – türk qoşunlarının zəfər yürüşünə başladığı bir gündə – yəni 1948-ci il mayın 19-da Qarsda gənclik bayramı şənliklə keçirilən vaxt gözələrini əbədi yumur. Ertəsi gün böyük bir izdihamla qarsın Ortaqapı məhəlləsi qəbiristanlığında dəfn edilir.

Sağlığında qədir-qiyəməti bilinməyən İbrahim bəy Cahangirovun qurduğu Qars Milli İslam Şurası, Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti haqqında neçə-neçə məqalələr, kitablar, dissertasiyalar yazılıb və bundan sonra da yazılacaq. İbrahim bəyin ailəsi Gümrüdə Qarsa köçdükdən sonra əmizadələrindən bir neçəsi Gümrüdə qalmışdı. Həmin nəslin bir qolunun 1918-ci ildə Bakıya köçdüyü məlumdur. Cahangirov soyadını daşıyan digər bir qolu isə 1988-ci ildəək Gümrüdə yaşayırdı. Həmin qolun nümayəndəsi Bilal kişinin oğlu Elman Cahangirov ali təhsilli sūd sənayəsi mütəxəssisi idi və erməni qızı ilə evlən-

mişdi. Elman Gümrüdə yaşasa da, Amasiya rayon mərkəzindəki süd zavodunda baş texnoloq işləyirdi. Bakıdakı qohumlarının verdikləri məlumata görə, 1988-ci il hadisələrindən sonra Elman Cahangirov Gümrüdən Rusiyanın Krasnodar vilayətinə köçmüşdür. Cahangirovların həzrətdə Bakıda yaşayan qolu Tarverdiyev soyadını daşıyır.

İbrahim bəyin oğlu Aydın Aydın bəyin İstanbul-Beykozda, qızları Aytən Makbulə Aydın və Ruhiyə Alaca xanımın isə Ankarada yaşadıkları məlumdur.

İbrahim bəyin Malta adasında sürgündə olduğu zaman yazdığı və sonralar əlavələr etdiyi və indiyədək çap olunmamış "Xatirələr", sənədləri, fotoqrafları qızı Aytən xanımın şəxsi arxivində saxlanılır.

İbrahim bəyin həyat və fəaliyyəti haqqında Fahrettin Kırzıoğlunun, Ahmet Gökdemirin, Erkan Karagözün əsərlərində ətraflı məlumat verilmişdir.

Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti və Ağbaba Milli Şurası ilə bağlı araşdırmalarını daha da dərinləşdirmək və qaranlıq qalan suallara cavab tapmaq ümidilə 2010-cu ildə Qarsa səfər etdik. Qarsdakı Qafqaz Universitetində işləyən alim həmyerlimiz Xurşud Bayramovun məsləhəti ilə Qars Kültür və Sənət Dərnəyinin başkanı, məşhur fotoqraf Vədat Akçayözə görüşdük. Vədat bəyin muzeyi xatırladan ofisində divarlarda asılan çoxsaylı şəkillər arasında İbrahim bəyin və Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin digər məşhur simalarının şəkillərini gördük. Məlum oldu ki, Vədat bəyin təşəbbüsü ilə Qars bələdiyyəsi İbrahim bəy Cahangiroğlunun məzarını abadlaşdırmış, mərmər sütunlarının üzərindəki lövhədə iri hərflərlə "ANADOLUDA KURULAN İLK CUMHURİYETİN CUMHURBAŞKANI" sözləri yazılmışdır.

İbrahim bəyin qayını, Şöreyel Milli Şurasının sədri, 1945-ci il iyun ayının 7-də vəfat edən Əsədullah Ağüzümün məzarı isə onun məzarının sağ tərəfindədir.

Qarsdakı parklardan birinə İbrahim bəyin adı verilmişdir.

Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin və onun qurucularının milli mücadilə illərindəki fəaliyyətləri Türkiyə ilə müştərək tariximizin parlaq səhifələridir.

Məqalənin ilkin variantı dərc edilib: "Hərbi bilik" hərbi elmi-nəzəri, publisistik jurnal, Bakı, 1998, № 6, səh.80-82

Hacı Abbas oğlu Kərbəlayi Məhəmməd ağa

1918-1920-ci illərdə İndiki Ermənistan – Qərbi Azərbaycan ərazisində erməni silahlı birləşmələrinin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri kütləvi qırğınların və deportasiyaların qarşısının alınması, ermənilərə qarşı silahlı müqavimət göstərilməsi və əhalinin ərzaqla və digər zəruri vasitələrlə təmin edilməsi missiyasını yerli əhalinin içerisindən çıxmış qəhrəman oğullar öz üzərlərinə götürmüşlər. Belə qəhrəman oğullardan biri də Ağbaba Milli Şurasının sədri Hacı Abbas oğlu Kərbəlayi Məhəmməd ağa olmuşdur.

Kərbəlayi Məhəmməd ağa XIX əsrin 70-ci illərində o zaman Rusiyanın işğalı altında olan Qars vilayətinin Qars qəzasının Ağbaba nahiyəsinin Köhnə İbici kəndində doğulmuşdur. Ağsaqqalların verdiyi məlumatlara görə, onun atası Abbas kişi çox kasıb olmuşdur. Həmin dövrdə kənddə rus ordusunun bir böliüyü yerləşmiş. Böliüyün komandiri Abbasla dostluq edirmiş. İş elə gətirir ki, rus zabiti təccili Sarıqamışa ön cəbhəyə göndərilir. O, gəca ikon xəlvəti Abbasgələ gəlir və ön cəbhəyə göndərildiyini söyləyir. Zabit ona müharibənin gedisində bir xurcun qızıl tapdığını söyləyir. O, özü ilə gətirdiyi xurcunun içerisində bir ovuc qızıl götürüb Abbasa verir və xurcunu etibarlı bir yerdə saxlamağı ondan xahiş edir. Lakin rus zabiti cəbhədə həlak olur. Qızıllar Abbasa qalır. Bundan sonra Abbas kasıbçılığın daşını atır və mal-qoyun alıb təsərrüfatını genişləndirir, sonra Həcc ziyarətinə gedir. Mütərəqqi fikirli olan Hacı Abbas beş oğlunun hamısını oxutdurur. Böyük oğlu İbrahim və ikinci oğlu Məhəmməd dövlət işlərində fəal iştirak edirlər. Tiflisdə gimnaziyada təhsil alan Məhəmməd Ağbaba nahiyəsindən Qars hökumətinin üzvü seçilir. Sonra Kərbəlayi ziyarət edir. Hacı Abbas oğlu Kərbəlayi Məhəmməd ağa xeyirxah əməlləri ilə təkcə Ağbabada və Şöreyədə deyil, bütün Qars vilayətində və İravan quberniyasında tanınır.

1917-ci ilin noyabrında Rusiyada baş verən bolşevik inqilabından sonra rus qoşunları pərakəndə halda geri çəkilməyə başlayır. 3 mart 1918-ci ildə imzalanan Brest-Litovsk sazişinə əsasən rus qoşunlarının 1914-cü il sərhədlərinə qədər geri çəkilməsi və o zaman "Elviye-i Selase" adlanan Qars, Ərdahan və Batumda plebisit (rəy sorğusu) keçirmək qərarı alınmışdı.

Gerı çökılən rus ordusu silahlarını Andranikin komandanlığı altına keçən qoşuna təhvil verir. 1918-ci il martın 3-də Ərzincan, martın 12-də Ərzurum, aprelin 5-də Sarıqamış, martın 25-də Qars ermənilərin işğalından azad edilir.

Mayın 15-də türk qoşunları Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığı altında Arpa çayını keçərək Gümrünü ələ keçirir.

Gümrüdə yaşayan azəri türklərinin erməni qırğınlarından xilas etmək üçün Kərbəlayi Məhəmməd ağa ermənilərlə danışıqlar aparır və Ağbaba-Şöryəl kəndlərindən 500-ə qədər araba səfərbər etdirir. Sonra isə əhalinin Qars tərəfə təhlükəsiz köçürülməsinə ermənilərin təminat verməsi üçün Şöryəl nahiyəsinin Oxcoğlu və Güllübulaq kəndlərinin arasında yerləşən Qaraməmməd (1946-cı ildən Meğraşad adlandırılmışdır) kəndindəki qaxdağan ermənilərin girov kimi saxlatdırır. Sübhün ala-toranlığında ilk arabalar Arpaçayın üzərindəki körpüyə çatanda yolun hər iki tərəfində gizlənmiş silahlı ermənilər əliyalın adamlara hücum edib onların hamısını öldürür, cəmiyi bir neçə arabaçı canlarını salamat qurtara bilir. Gümrüdə törədilməsi planlaşdırılan qırğın barədə əvvəlcədən əsərdar edilməsi Qaraməmməd kəndinin erməniləri isə həmin gecə dərə yolu ilə piyada Gümrüyə qaçışmışdır.

Bu hadisələrlə bağlı Osmanlı ordusunun Şərqi diviziyasının komandanı Yaqub Şevki paşa Baş Qərargaha verdiyi məlumatda yazırdı ki, Gümrüdən 500 araba ilə başqa yerə gedən 3000-ə qədər türk köçkünü ermənilər tərəfindən yolda öldürülmüş, Arpaçay və Şöryəl nahiyəsində 67 kənd yandırılmış, əhalisi tamamilə qətlə yetirilmişdir.

Türk qoşunlarının öndəndən geri çökılən Andranikin qoşunları 1918-ci ilin mayında Gümrünü tərک edərək Ağbaba-Qızılcıoç istiqamətində hücumə keçir. Caldaş adlanan sahədə Kərbəlayi Məhəmməd ağanın qoşunları ilə qarşılaşır. Şiddətli vuruşmalardan sonra Andranikin qoşunu geri çəkilməyə məcbur olur və Düzkənd, İlanlı və Şiştəpə kəndlərini viran qoyub Arpaçayı keçərək Qaraarxac dağlarından Cəlaləli (Stepanavan) istiqamətinə üz tutur.

Brest-Litovsk sazişinə əsasən iyulun 14-də keçirilməyə başlayan rəy sorğusu bir neçə gün ərzində başa çatdırılmış, əhalinin mütləq əksəriyyəti Qars, Ərdahan və Batuman Ana vətəna - yəni Türkiyəyə qovuşmasına səs vermişdi. 40 illik rus-erməni əsarətindən qurtulan Ağbaba və Şöryəlin hər yerində qurbanlar kəsilmiş, xalq qurtuluş

bayramını təmtəraqlə qeyd etmişdi. Rəy sorğusunun nəticələrini Osmanlı Sultanına təqdim etmək üçün bölgə əhalisini təmsil edən 20-dən artıq nümayəndə İstanbula getmişdi. Avqustun 15-də Sultan VI Mehmed Vahidəddin nümayəndə heyətini Dolmabaxça sarayında qəbul etmişdi. Nümayəndə heyətinin tərkibinə Ağbaba və Şöryəl nahiyələrinin təmsilçisi kimi Hacı Abbas oğlu Kərbəlayi Məhəmməd ağa da daxil idi. 2 sentyabr 1918-ci ildə "Yeni Gün" qəzeti Dolmabaxça sarayında qəbul edilən nümayəndə heyətinin iki fotosunu yayınlamışdı.

Lakin bölgə əhalisinin sevinci uzun sürməmişdi. Türkiyənin Birinci Dünya müharibəsində məğlubiyəti nəticəsində bağlanan Mudros sazişinin (30 oktyabr 1918-ci il) şərtlərinə əsasən, türk qoşunları Cənubi Qafqazdan və Şərqi Anadoludan 1914-cü il sərhədlərinə geri çəkilmək məcburiyyətində qalmış, bölgənin ingilis qoşunlarının nəzarətinə verilməsi qərarlaşdırılmışdı.

Həmin vaxt qərargahı Qarsda yerləşən 9-cu Ordu Komandanı Yaqub Şevki Paşa bölgənin ingilislərin nəzarəti altına keçməsinə istəməyi, yerli hakimiyyəti qurulmasına hazırlıq görülən Milli Şura hökumətinə təhvil verməyi məqsəduyğun hesab edirdi. Onun tapşırığı və Osmanlı hökumətinin Qarsdakı nümayəndəsi Hilmi Uran bəyin yardımını ilə noyabrın 5-də Qars İslam Şurası adında milli hökumət qurulur. Hökumətin başçısı Piroğlu Fəxrəddin (Ərdəğan) bəy seçilir. Yaqub Şevki Paşa ordunu Ərzurum istiqamətində geri çəkərək silahsursatın bir hissəsini yerli əhaliyə paylayır və zabıtlardan bir qisminin də yeni özünlümədəfi dəstələrinə təlim keçmələri üçün Qars vilayətində qalmalarını tapşırır. Geri çökılən türk ordusunun zabiti, yüzbaşı Xurşud bəy Ağbabada qalıb könüllü dəstələrin təlimi vəzifəsini öz üzərinə götürmüş, Ağbaba süvari olayı ermənilərə qarşı mücadilə edəcək bir gücə sahib olmuşdu.

Fürsətdən istifadə edən ermənilər türk qoşunlarının çəkildiyi ərazilərə sahib çıxmaq istəyirdilər. Bunun qarşısını almaq üçün noyabrın 15-də keçirilən 1-ci Qars konqresində "Müvəqqəti heyət" seçilir. Ağbabanın Qaraçanta kəndindən Əhməd bəy Hacıyev (*Kosalar tayfasına mənsub idi - N.M.*) heyətin tərkibinə daxil olur. Konqres geri çökılən türk ordusunun silah əldə etmək və Üç Sancaq çevrəsində Qars İslam Şurasının şöbələrini açmağı qərara alır.

Noyabrın 30-da keçirilən 2-ci Qars konqresinə qədər Ağbaba

Milli Şurası təşkil edilir. Hacı Abbas oğlu Kərbəlayi Məhəmməd ağa Şuranın sədri və konqresə nümayəndə seçilir. Şuranın tərkibi 7 nəfərdən - Hacı Abbas oğlu Kərbəlayi Məhəmməd ağa, qardaşları Mahmud və Əsəd ağalar, Babaz ağa Bayramoğlu, Haşım Ağbaba, Xəlil Vali oğlu Budaq və Təzə İbiş kəndindən olan Hamza ağadan ibarət idi.

Üç gün davam edən 2-ci Qars konqresində Batumdan Naxçıvanadək əraziləri birləşdirən Qars Milli İslam Şurası hökuməti qurulur. Hökumətin rəisi əslən əslən gümrülü, sonradan Qarsa köçən İbrahim bəy Cahangiroğlu (Cahangirzadə) seçilir. Parlament funksiyasını icra edən 12 nəfərlik Mərkəz Müməssilləri heyətinin tərkibinə Ağbabadan Hacı Abbas oğlu Kərbəlayi Məhəmməd ağa və Əhməd bəy Hacıyev daxil olurlar.

Ağbaba Milli Şurasının sədri Kərbəlayi Məhəmməd ağa Böyük Təpəköy kəndində oturub nəhiyəni idarə etməyə başlayır. Onun və qardaşları Mahmud və Əsəd ağanın rəhbərliyi altında Çıldır, Ağbaba və Şöreyəl nəhiyələrində yerli səfərbərlik keçirilmiş və erməni qoşunlarını lərzəyə salan Ağbaba süvari alayı təşkil edilmişdi. Belə qayda qoyulmuşdu: əsgər verə bilməyən ailələr bir tufəngin pulunu və bir at, yaxud bir inək verməli idilər. Bu qaydaya əməl etməyənlər ciddi cəzalandırılmışdılar.

Ağbaba Milli Şurası bölgənin bütün imkanlı və varlı sakinlərində müraciət etmişdi ki, gürcülərdən silah almaq üçün köməklik göstərsinlər. Yaşlı nəslin verdiyi məlumatlara görə Mahmud ağa xəsislik edərək pul verməkdən imtina edən bir varlı ağbabalı Təpəköy çəğirtirdi. Yolda onun qarşısına çıxaraq alınına bir qızıl onluq qoyaraq taparçandan atəş açaraq deyir: "İndi qızillərini aparıb o dünyada xərc-ləyərsən!"

1919-cu martın 25-də Cənubi-Qərbi Qafqaz hökuməti öz müstəqilliyini elan edir və özünü Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti adlandırır. Aprelin 12-də ingilislər erməni daşnak hökumətinin arzusunu yerinə yetirərək Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin parlament binasını mühasirəyə alaraq 30 nəfər parlament üzvünü və hökumət nümayəndəsini həbs etmiş, baş nazir İbrahim bəy Cahangirov başda olmaqla 11 nəfəri Malta adasına girov göndərmişdilər. Bundan sonra Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin 12 bölgəsində milli şuralar yerli hökumətlər şəklində müstəqil fəaliyyət göstərirlər. Ağbaba Şurası

da Hacı Abbas oğlu Kərbəlayi Məhəmməd ağanın sədrliyi ilə öz işini müstəqil surətdə davam etdirir.

İngilislərin Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətini süquta yetirməsindən dərhal sonra Ermənistan ordusunun 1-ci və 4-cü piyada alayları general Osipyannın komandanlığı altında, daşnak hökumətinin Qarsa qubernator təyin etdiyi Stepan Korqanovla birlikdə respublikanın sərhədlərinə daxil olurlar. Aprelin 30-da daşnak hökuməti Qarsda öz fəaliyyətinə başlayır və bölgələrdə təşkilatlarını qurmaq üçün öz nümayəndələrini yerlərə göndərir. Bu zaman Qarsda Məşədi Səməd ağanın başçılığı ilə Korqanovun hakimiyyətini qəbul edən oyuncaq Müsəlman Milli Şurası qurulur. Həmin Şuranın üzvləri Qarsın nəhiyələrini gəzərək yerli əhali arasında təbliğat aparırdılar ki, qirgünlərə yol verməmək üçün Ermənistanın hakimiyyətini qəbul etsinlər.

Qubernator Stepan Korqanov Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti hökumətinin üzvlərinin Malta adasına sürgün edilmələrindən sonra da uzun müddət vilayətin idarəçiliyini öz əlinə ala bilməmişdi. Yerli müsəlman əhali onun təyin etdiyi nəhiyə rəislərini yaxına buraxmır, erməni idarəçiliyini tanımaq istəmirdilər. 1919-cu il oktyabrın 1-də S.Korqanov Ermənistan hökumətinin sədrinə ünvanladığı "tam məxfi" qrifli məktubunda Hacı Abbas oğlu Kərbəlayi Məhəmməd ağanın erməni idarəçiliyinə təbə olmamasından şikayətlənirdi. Ermənistan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsinin nəşri olan "Milli arxiv xəbərləri" məcmuəsinin 2008-ci il 2-ci nömrəsində dərc olunan həmin məruzəyə deyilirdi: "*Vilayətdə ən mürəkkəb və siyasi cəhətdən ən inanca məsləhət Ağbaba-Şöreyəl-Zərşad məsələsidir. Bu məntəqələrdə tamamilə tatarlar maskunlaşmışlar və onların arasında böyük hamraylıqın olması səbəbindən onları təbə etdirmək o qədər də asan məsələ deyil. Orada gürcülərin, Azərbaycanın, həmin bölgələrdə maskunlaşmış Aleksandropol (yəni Gümrü) tatarlarının təsiri böyükdür. Orada keçmiş Milli Şuranın üzvü, quldur dəstəsinin başçısı İbiş kəndinin sakini Məhəmməd Hacı Abbas oğlu yaşayır. Olduqca var-dövlətli olan, Milli Şura dönməsində açığ-aşkar soyğunçuluqla məşğul olan və xalqın taleyi ilə oynayan bu şəxsin əlində hakimiyyətdən başqa hər şeyi var.*

Mən əvvəlcə ona yüksək vəzifə təklif etdim, lakin onun böyük iştahası bu çərçivəyə sığmadı və o, özünü bu dağların ağası hesab edir.

İrəvan quberniyasındakı iğtişaşlar, Ecmiədzin qəzasının qaçqın tatarlarının Qars vilayətinə axını onun (yəni Kərbəlayi Məhəmmədin - N.M.) başını havalandırdı və o, bunların əsasında öz silahlı qüvvələrini qurmağa başladı. O, əvvəlcə özünümüdəfiə və hökumətə tabe olmamaq çağırışları etdi. Mən əvvəlcə səbir etdim, məqamını gözlədim ki, onunla haqq-hesab çəkmək məqamı yetişsin. On gün əvvəl sizə ərz etdiyim kimi, mən qərara aldım ki, burada hərbin gücünü göstərək, bizim generallarla birlikdə Arpaçay səmtində böyük hərbi əməliyyatlar keçirərək və itaətsizlik göstərən həmin bölgənin mərkəzində qərar tutaq. Administrasiyamız da bundan istifadə edib itaətsizlik göstərənlər qarşısında öz tələblərini irəli sürmək istəyirdi. Lakin son anda çaşqında qeyd etdiyim bir sıra mülahizələri əsas tutaraq, ehtiyatsızlıq edə biləcəyimizi düşündüm və bu fikirdən vaz keçdim.

Əvvəla, Gürcüstan məsələsi. Kərbəlayi Məhəmməd sərhəddəki gürcü hakimiyyət nümayəndələri ilə təmasdadır. Deyirlər ki, bir gürcü generalı onun yanında olub və bunlar da onun şöhrətpərəstliyini daha da gücləndirir.

İkincisi, oranın tatarları çox güclü silahlanıblar, fiziki cəhətdən sağlamdırlar və hamısı da atlıdırlar.

Üçüncüsü, Arpaçayın əks tərəfində məskunlaşan Türkiyə erməniləri bizim bölgəyə daxil olmağımızdan istifadə edərək oralarda öz-başməliqlər törədə bildilər.

Bütün bunlar həmin bölgəyə qoşun çıxarmaqdan imtina etməyə vadar etdi və mən qayda-qanun yaratmağın başqa yolunu da hələlik istisna edirəm Mən nəhayət "parçala, hökm sür" formulunun üzərində dayandım.

Ərz edim ki, bu bölgədə şialər və sünnilər yaşayırlar. Şialərin başında Kərbəlayi Məhəmməd durur və sünnilərin taleyini də o həll edir. Onun Dələver kəndinin sakini sünni İsrəfil Hacı Rüstəm oğlu ilə ədavəti var. Bu da çox var-dövlətlidir, lakin birincidən ağıllıdır. Müharibənin əvvəlində (Birinci Dünya müharibəsinə nəzərə tutur - N.M.) Qarsın satqın rus administrasiyası onun qızılılarını ələ keçirmək istəyirdi və onu vətənə xəyanətdə ittiham edərək, 42 adlı-sanlı tatarlarla birlikdə Sibirə sürgün etmişdi. İşin məxsusiliyini nəzərə alaraq qraf Voronsov-Daşnokov yenidən istintaq aparılmasını tapşırdı və bu iş mənə həvalə edildi. Qafqazın canişini mənim apardığım istintaqın

nəticəsini nəzərə alaraq telegramla əmr etdi ki, onların hamısı azad edilsinlər və vətənə qayıtsınlar. Əlbəttə, İsrəfil buna görə mənə borclu idi və bundan istifadə edərək görə də mən ona Kərbəlayi Məhəmmədə qarşı müxalifətdə olmasını tapşırıdım. Dünən məlumat aldım ki, həmin ətrafda bu iki şəxs arasında ilk toqquşma baş verib. 14 nəfər ölüb və yaralanıb. Əlbəttə, bu, sonun başlanğıcıdır. Mən yenə də gözləyəcəyəm, hadisələri ələ məcraya yönəltmək lazımdır ki, biz orada öz yumruğumuzu göstərə bilək və hamını hakimiyyətimiz qarşısında diz çökməyə vadar edə bilək. Şialərlə sünnilərin bir-birinə divan tutacağından istifadə edərək biz öz qüvvələrimizi Arpaçay üzərinə göndərəcəyik."

Göründüyü kimi, Qarsın qubernatoru S.Korqanov Kərbəlayi Məhəmməd ağanın qoşunlarına qarşı çıxmağa cəsarət etməmiş, onu zəiflətmək üçün hiyləyə əl ataraq şiə-sünni qarşıdurmasına əl atmışdır. Lakin o dövrün digər arxiv sənədləri sübut edir ki, S.Korqanov istədiyini nail ola bilməmişdir. Kərbəlayi Məhəmməd ağa Ağbabaya nəzarəti axırıadək əldən verməmişdir.

Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri olmuş F.Ərdəğan "Türk Ellərində Hətirlərim" əsərində yazır: "Çıldırda doktor Əsəd bəy, Ağbabada Hacı Abbas oğlu Kərbəlayi Məhəmməd bəy əllərindəki qüvvələrini gecə-gündüz çalışib yerləşdirdikdən sonra bura ermənilərin girməsinə mane oldular. Ermənilər də buralarda qəza təşkilatlarını qurmaq üçün alay komandanı Marzmanovun idarəsində iki top, səkkiz ağır makinalı tüfənglə (pulemyot) bu qüvvətlər üzərinə hücumə başladı. Bu milli qüvvələrimiz birləşərək Marzmanova qarşı çıxdılar. Marzmanov 50 ölü və bir ağır makinalı tüfəng buraxaraq çəkilməyə məcbur oldu".

Azərbaycanın Gürcüstandakı Diplomatik Nümayəndəliyinin arxiv sənədlərinin içərisində Kərbəlayi Məhəmməd ağaya, Məhəmməd bəy Qocayevə və Əsəd bəy Hacıyevə 13 fevral 1920-ci ildə verilən vəsiqənin surəti saxlanılır. Həmin sənəddə qeyd edilir ki, adları çəkilən şəxslər təcili olaraq Diplomatik Nümayəndəlik tərəfindən Bakıya ezam olunurlar ki, qaçqınlara yardım edilməsi məsələsini Himayəçilik Nazirliyi ilə müzakirə etsinlər. Sənəddə həmçinin dövlət orqanlarının nümayəndələrindən xahiş edilir ki, onların Bakıya çatmaları üçün yolda hər hansı maneçilik törədməsin.

Həmin səfərlə bağlı F.Ərdəğan xatirələrində yazır ki, ermənilərin

alayları və topları ilə türk köyləri üzərinə yürütdüklərini görən Qocaoğlu Məhəmməd bəy, Doktor Əsəd bəy və Hacı Abbas oğlu Kərbəlayi Məhəmməd bəy Axılkələyə gələrək, Borçalı yolu ilə Bakıya getdilər. Yardım üçün Azərbaycan hökumətindən əsgəri qüvvət istədilər. Azərbaycan hökuməti bir tımən əsgəri qüvvətini Gürcüstan ərazisindən keçmələrini tələb etdikdə, gürcülər müsaidə etmədilər. Bərabərlərində Bakıdan, albay (polkovnik) İsmayıl bəy Yadigarov, Yusif Kənan bəy, İsmayıl bəy Nəzərəliyevlə birlikdə xeyli Azərbaycanı parası götürərək Ağbabaya gəldilər, oradan da Çıldıra keçdilər”.

Azərbaycan hökumətinin Ağbabaya göstərdiyi kömək haqqında başqa bir sənəddə deyilir: “İngilislərdən maddi və mənəvi kömək alan ermənilər getdikcə Qarsda qirgün və zümlərini artırırtdılar. Bu səbəbdən çoxlu məhrumiyətlərə məruz qalan Şörəyəl kəndlərindən İsan yolu ilə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinə qaçaraq yardım istəyənlər olmuşdu. Mərkəzi Bakıdan, könüllü silahlı dəstələrini çoxaltsın deyə, əalıtından bir diplomatik nümayəndənin götirdiyi heybdə bir neçə min altun (qızıl) Ağbabadə qəhrəman mücahid Hacı Abbas oğlu Məhəmməd (Ağbaba) bəyə “yardım” olaraq göndərilmişdir”.

Kərbəlayi Məhəmməd ağa Bakıda olduğu zaman 1920-ci il fevralın 20-də Ağbaba Milli Şurasının çağırışı ilə bölgənin 35 kəndinin nümayəndələri Təpəköy kəndinə toplaşaraq mövcud vəziyyəti müzakirə etmiş, Ermənistanın təcəbilyinə keçməyin mümkünsüzlüyü qərara alınmış, Gürcüstan hökumətinin təcəbilyinə keçmək yeganə çıxış yolu hesab edilmiş, gürcu yetkililəri ilə danışıqlar aparmaq üçün səlahiyyətli nümayəndələr seçilmişdi. Milli Şuranın sədri səlahiyyətlərini həmin vaxt Mahmud ağa icra etmişdir.

F.Ərdəğanın yazdığına görə Bakıdan göndərilən köməyin sayəsində milli təşkilatlarımız erməniləri elə sıxışdırmışdılar ki, onlar “Böyük Ermənistan” xülyasından əl çəkib, kiçik qazalarımızla barışıq əldə etmək məcburiyyətində qalmışdılar. 8 maddəlik atəşkəs müqaviləsini Gümrünün valisi Qaro Sasuni ilə Ağbaba Milli Şurasının sədri və Çıldırla müqaviləni Hacı Abbas oğlu Kərbəlayi Məhəmməd ağa və Çıldırdan Qocaoğlu Məhəmməd bəy imzalamışdılar. F.Ərdəğanın yazdığına görə, bu müqaviləyə 1920-ci ilin oktyabr ayının 20-dək əməl edilmişdi. Çünki həmin vaxt ballı olmuşdu ki, türk qoşunlarının bölgəni erməni qoşunlarından təmizləməsi qaçınılmazdır.

Ağbaba nahiyəsinin dağlıq hissəsi Qars vilayətində yeganə bölgə idi ki, axıradək ermənilər ora girə bilməmişdilər. Ona görə də İrəvan quberniyəsindən 25 mindən artıq qaçqınlar Ağbaba və qonşu Zərşad nahiyələrində sığınmışdılar. O dövrün arxiv sənədlərində göstərilir ki, dava-dərman çatışmazlığından və kütləvi yayılan tif xəstəliyindən hər gün Ağbabadə azı 40-50 nəfər ölmüşdür.

Ağbaba Milli Şurasının gəncəli-gündüzlü gərgin əməyi nəticəsində Ağbabanın dağ kəndləri erməni qirğınlarından tamamilə xilas ola bilməmişdi. Türk qoşunları 1920-ci ilin oktyabrında Qarsı azad etdikdən sonra Hacı Abbas oğlu Kərbəlayi Məhəmməd ağanın 700 nəfərlik silahlı dəstəsi 9-cu diviziyanın tərkibinə qatılaraq Gümrünü azad etməsində böyük qəhrəmanlıqlar göstərmiş və hərbin sonunadək cəbhədə vuruşmuşdu.

Qars vilayətini həmişəlik olaraq ermənilərdən təmizləndikdən sonra Kərbəlayi Məhəmməd ağa Türkiyənin Cümhuriyyət bayrağına rəsmi təzim etməyə gəlmişdi. Şərqi Anadolu qoşunlarının komandanı Kazım Qarabəkir Paşa onu çox səmimi qəbul etmiş, və onun fəaliyyətindən çox məmnun qaldığını bildirmişdi. 15 may 1919-cu ildən 9 sentyabr 1922-ci il tarixinə qədər sürən Qurtuluş savaşında ön cəbhədə və yaxud arxa cəbhədə qəhrəmanlıq və fədakarlıqlar göstərənər “İstiqlal” medalı ilə təltif olunmuşlar. Kərbəlayi Məhəmməd ağa da ilk “İstiqlal” medalını alanlardan biri olmuşdur.

16 mart 1921-ci il Rusiya-Türkiyə müqaviləsindən sonra Ağbaba və Şörəyelin bir hissəsi Ermənistan tərəfində qaldı. Kərbəlayi Məhəmməd ağanın doğulduğu Köhnə İbiş Türkiyə tərəfdə, Təzə İbiş isə Ermənistan tərəfdə qaldı. Sonralar Kərbəlayi Məhəmməd ağa oradan yaxınlıqdakı Bəzirgan kəndinə köçmüş, ömrünün sonunadək orada yaşamışdır. Nəvəsi Əziz Ağbabanın verdiyi məlumata görə, Kərbəlayi Məhəmməd ağa 1954-cü ilin yanvar ayında Qarsda yaşayan qızının evində vəfat etmişdir. Cənəzəsi əvvəlcə xizəklə Çəbəc kəndinə aparılmış, oradan bir bölük əsgərlərlə doğulduğu Köhnə İbiş kəndinə aparılmış və mərasimlə dəfn edilmişdir.

Kərbəlayi Məhəmməd ağanın Rusiyanın Tula şəhərindəki silah zavodunda istehsal edilmiş bir tapançası və Parisdə istehsal edilmiş bir durbini hazırda Bəzirgan (indiki Kayadövən) kəndində yaşayan qaradaşı nəvəsi Mikayıl Ağbabanın evində saxlanılır. 2010-cu ildə

Bəzircəndə olarkən tapança və durbimin şəkəllərini çəkib gətirmişük. Aldığımız məlumatlara görə, Kərbəlayi Məhəmməd ağanın və qardaşlarının törəmələrinin bir qismini hazırda İstanbula, Ankarada, Almaniyada və Qarsın Akyaka ilçəsinin Köhnə İbiş və Bəzircənd kəndlərində yaşamaqdadırlar.

Məqələnin ikin variantı "Vətən səsi" qəzetinin 25 iyul 1991-ci il tarixli sayında dərc edilmişdir.

Nazim Mustafa
(Nazim Yusif oğlu Mustafayev)

1957-ci ildə Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistan Respublikasının) Ağbaba mahalının (Amasiya rayonu) Güllübulaq kəndində anadan olmuşdur. 2004-cü ilin dekabrından Prezident Kitabxanasında şöbə müdiri vəzifəsində çalışır.

Qərbi Azərbaycanın tarixi, azərbaycanlıların soyqırımı və deportasiyası, habelə "Erməni məsələsi" ilə bağlı 200-dən çox məqaləsi Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstanda dərc edilmişdir. "Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım Qaçqınlıq." (Bakı, 1988). "İrəvan xanlığı" (Bakı, 2010), "Qubadlı: Qədim Azərbaycan torpağı Zəngəzurun qapısı" (Bakı, 2013) monoqrafiyalarının müəlliflərindəndir. O, həmçinin Azərbaycan və ingilis dillərində çap edilən "Vandalizm. Tarixi adlara qarşı soyqırımı" (Bakı - 2006, yenilənmiş nəşri Bakı - 2014) kitabının tərtibçisidir. Müəllifin "İrəvan quberniyasında azərbaycanlıların soyqırımı. (1918-1920)" kitabı AMEA Tarix İnstitutu tərəfindən 2015-ci ildə çap edilmişdir. Müəllifin "İrəvan xanlığı: Erməni vandallarının yox etdiyi İrəvan məscidləri", "İrəvan xanlığı: Erməni vandallarının yox etdiyi Xan sarayı" kitabları AMEA Tarix İnstitutu tərəfindən Azərbaycan, rus, ingilis, erməni və fars dillərində çap edilmişdir. O, "Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il soyqırımları" (Bakı, 2016) kitabının həmmüəlliflərindəndir.

Nazim Mustafa həmçinin "Ağbaba-Şorəyel. İki elin bir yaddaşı" (2012) kitabının həmmüəllifidir.

Nazim Mustafa "İrəvan xanlığı" monoqrafiyasının müəlliflərindən biri kimi, 2012-ci ildə elm sahəsində Dövlət Mükafatı laureatı adına layiq görülmüşdür.

2013-cü ildə yazdığı "İrəvan şəhəri" əsərinin Azərbaycan və rus dillərində web saytı (www.iravan.info) yaradılmışdır. Həmin əsər 2015-ci ildə Ankarada "İrəvan şəhəri. Türk-islam varlığı nasıl yok edildi" adında çap edilmişdir.

"1905-1906-cı illərdə İrəvan quberniyasında və Zəngəzur qəzasında ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri kütləvi qırğınlar" mövzusunda yazdığı dissertasiya işini müdafiə etmişdir.

Nazim Mustafanın ssenarisi əsasında "İrəvan. Gizlədilmiş həqiqətlər" (2016), Zəngəzur" (2017) sənədli filmləri çəkilmişdir.

Müəllifin fərdi internet sahifəsi mövcuddur: <http://nazimmustafa.info>

Kitabın üz qabığındakı rəsmi Füzuli Sabiroğlu hazırlamışdır

NAZİM MUSTAFA
(Nazim Yusif oğlu Mustafayev)
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti işığında
(1918-1920)
Araşdırmalar, məqalələr

Çapa imzalanmışdır 22.11.2018.
Format 60x84 ¹/₁₆.
Sifariş 12 . Tiraj 30.

«ULU» İstehsalat-Kommersiya firmasında çap olunub.
Bakı şəh., H.Aslanov küç., 47A.

125104

Ar 2018
2419

جمهوری آذربایجان
جمهوری ارمنستان
جمهوری گرجیا
جمهوری آذربایجان
جمهوری ارمنستان
جمهوری گرجیا
جمهوری آذربایجان
جمهوری ارمنستان
جمهوری گرجیا
جمهوری آذربایجان
جمهوری ارمنستان
جمهوری گرجیا

۱۹۱۸
۲۸
۲۸
۲۸

۱۹۱۸